

Бобочон ҒАФУРОВ
Николай ПРОХОРОВ

**ТОЧИКОН
ВА ТАЛОШҲОИ
ТАЪРИХИИ ОНҲО
БАРОИ ОЗОДИИ ВАТАН**

Душанбе
«Адиб»
2012

**Ба ифтихори чашни 21-солагии
Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон**

ББК 84 Тоҷик 7-5

F-11

Муҳаррири масъул *Фарҳоди Карим*

Тарҷума, тавзеҳ ва таҳрири
Зиё Абдулло ва Истад Қосимзода

F-11 Ғафуров Б., Прохоров Н. Тоҷикон ва талошҳои таърихии онҳо барои озодии ватан. (Очеркҳо аз таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон). – Душанбе, «Адиб», 2012, 256 саҳ.

Ин китоб бо забарсарлавҳаи «Редаксияи таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон», дар Институти таърих, забон ва адабиёти бахши (филиали) Академияи улуми Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сотсиалистӣ ба нашр омода ва соли 1944 дар Нашриёти давлатии назди Шӯрои Комиссарони Халқи Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон, ш. Сталинобод, ба забони русӣ чоп шуда буд.

Асар ки дар замони ҳассос ва даргири ҷанг бо рӯҳияи муборизаю пайкор баҳри озодиву истиқлолият аз фашизм рӯи кор омадааст ва аҳамияти таърихияш ҳаргиз зудуда намегардад, нашриёти «Адиб» лозим донист, онро аз русӣ тарҷума ва ба хонандаи имрӯзӣ пешкаш намояд.

ISBN 978-99947-2-238-9

© Нашриёти «Адиб», 2012

АЗ ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Вазифаи муаллифони асар ин буд, ки марҳилаҳои асосии таърихи гузаштаи халқи тоҷикро мухтасар, махсус барои равшансозии муборизаи ӯ баҳри озодӣ ва истиқлолияти Ватани худ бар зидди истилогарони бегона ба қалам оваранд.

Пиёдасозии ин амал мушқилоти зиёди худро дошт, зеро чунин асар бори нахуст навишта мешуд. Аз ин рӯ, дар «Очеркҳо аз таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон»-и мазкур имкони раҳ ёфтани норасоӣ ҳаст. Дар очеркҳо раҳ ёфтани норасоӣ ба вижа дар таърихи Осиёи Миёна ва халқҳои муқими он, ки аслан дақиқ нагардидааст, имкон дорад. Аз ин рӯ, то имрӯз ақидае ҷорист, ки гӯё навиштани таърихи алоҳидаи тоҷикону Тоҷикистон, ўзбекону Ўзбекистон, туркманҳову Туркменистон ва ғайра зарурате надорад, мувофиқ ин аст, ки барои тамоми халқҳои Осиёи Миёна як таърихи умумии Осиёи Миёна навишта шавад.

Худ аз худ пайдост, ки чунин ақида тамоман ғалат аст. Бо ин ки баъзе марҳилаҳои таърихи гузаштаи халқҳои Осиёи Миёна ба ҳам саҳт печида асту ҷудосозии онҳо мушқилоти зиёд ба миён меоварад, ҳар кадоми ин халқҳо таърихи гузаштаи худро доранд ва онҳоро бояд дуруст равшан сохт.

Дар омӯзиши таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон қадами аввалро ниҳода, муаллифони ин асар роҷеъ ба таърихи халқҳои дигари Осиёи Миёна маълумоти мукамал доданӣ нестанд ва шояд ҳам аз баъзе марҳилаҳои муҳим бозгузаранд.

Редаксияи «Очеркҳои таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон» ва бахши Тоҷикистони Институти таърих, забон ва адабиёти Академияи улуми Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ умедворанд, ки ин ҳолат чун кадрношиносии таърихи бой ва маданияти гузаштаи халқҳои дигари Осиёи Миёна арзёбӣ намегардад.

Ҳайати таҳририя, айнан мисли муаллифони мазкур мепиндоранд, ки таҷрибаи рӯшансозии муборизаю пайкори халқи тоҷик баҳри озодӣ ва истиқлолияти Ватани худ ба ҷуши ҳисси Ватандӯстии оммаи васеи меҳнаткашони Тоҷикистон раҳнамоӣ мекунад ва гулхани меҳри онҳоро барои ҳимояи Ватани Шӯравии худ аз душмани қаттол – фашистони ишғолгари олмонӣ аланга медиҳад.

*Ҳайати таҳририяи
таърихи тоҷикон
ва Тоҷикистон*

*Бахши Тоҷикистони Институти
таърих, забон ва адабиёти
Академияи улуми Иттиҳоди
Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ*

I. ГУЗАШТАИ ПУРҒАНОВАТИ ХАЛҚИ ТОЧИК

Дар аҳди бисёр қадим масоҳати бениҳоят азиме, ки имрӯз Афғонистони Шимолий, Туркменистон, Ўзбекистон, Тоҷикистон, қисматҳои Ғарбӣ, ҳатто Шарқии Туркистони Чин ҷойгиранд, манзилу макони қабилаҳои таҳҷой ва кӯчи эрониначод ҳисоб мешуд.

Асрҳои зиёде пеш аз милод як қисми ин қабилаҳои эронӣ аз навоҳии Осиёи Миёна ба ҷанубу ғарб¹ ҳаракат кард. Онҳо ҷони асосии давлати бузурги форсҳо гардиданд, маҳз эронии Осиёи Миёна бунёдгузори як қатор давлатҳои хурде, ба монанди Бохтар, Парфия, Хоразм шуданд. Дар дашти саҳроҳои васеи Осиёи Миёна қабилаҳои кӯчи эронӣ – сақоиён, массагетҳо ва ғайра молу чорвои худро мечаронданд.

Наҷоди эронии пас аз ҳучуми зиёди бегонагон ва хунрезтарин ҷангҳо зиндамонда, ки ҷони давлатҳои номбурдаи Осиёи Миёнаро ташкил медиҳанд, имрӯз дар таркиби халқи тоҷиканд. «Тоҷикон, – нишон медиҳад профессор М.С. Андреев, – яке аз шӯҳратмандтарин мутахассисони донандаи эҷоди тамаддуни мардуми (этнография)-и Осиёи Миёна–сокинони қадимтарини халқҳои имрӯзаи Осиёи Миёна ҳисоб мешаванд».²

Нахустмаълумотро дар бораи гузаштагони қадими халқи тоҷик мо дар китоби динии эронии қадим Авесто пайдо мекунем. Авесто дар бораи мамлакатҳои номбурда, сохтори иҷтимоии онҳо, ҳаёти ҳаррӯза, тасаввуроти динӣ, дараҷаи маданияти сокинони Осиёи Миёна дар қадимтарин замонҳо маълумоти пурқимат медиҳад.³

¹ В.Бартолд. Таърихи ҳаёти маданияи Туркистон. Ленинград, 1927, с.1.

² Иқтибос аз асари ханӯз ҷопнашудаю барои ошноӣ лутфан пешниҳод намудаи М.С. Андреев – «Таджики». Нигаред инчунин ба мақолаи ӯ «Этнография таджиков», маҷмӯаи «Таджикистан», Тошкент, с. 1925.

³ Замони пайдоиши Авесто ва бобҳои алоҳидаи он аз ҷониби тадқиқгарони гуногун ба таври гуногун тавзеҳ дода шудаанд. Баъзе мегӯянд, ки Авесто дар ҳазорсолаҳои пеш аз милод ба вучуд омадааст. Масалан Ҳеги пайдоиши Авесторо бештар аз 2800 сол қабл аз эраи мо медонад. Бартоломе – бештар аз 1100 сол пеш аз милод аст, мегӯяд. Вале дақиқтарини онҳо мегӯянд, ки дини зардуштӣ дар замони наздик

Мо аз Авесто медонем, ки вилояти Суғд (муаллифони антиқӣ «Сугуда» гӯянд) дар ҳавзаи рӯди Зарафшон ва Қашқадарё чойгир аст. Моуру (муаллифони антиқӣ дар матнҳо бо хатти меҳӣ Марғу гӯянд) дар ҳавзаи рӯди Мурғоб будааст. Дар ҷануби он, дарунтари он сӯи сарҳади давлати имрӯзаи мо, Ориёно – дар ҳавзаи дарёи Ҳарирӯд чойгир будааст. Дар сарғаҳи ду соҳили Ому, ки сокинони таҳҷоии қадим онро Вахш¹ меномиданд, мулки Бахд (аз рӯи навиштаҷоти қадим Бахтрия, аз рӯи навиштаҷоти ҳуруфи меҳии эронӣ Бахтриш) доман кушода буд, ки қариб тамоми соҳати Тоҷикистони имрӯзаро дар бар мегирифт, ба истиснои баҳши тоҷикнишини водии Фарғона ва баҳши ҷанубу шарқи Ёзбекистон, аз ҷануби силсилакӯҳҳои Ҳисор. Сарҳади ҷануби Бохтарро силсилакӯҳҳои Ҳиндукуш ва шоҳаҳои ғарбии он, аз сӯи Шарқ кӯҳҳои Помир печонидааст. Дар шимолу ғарби он, дар поёноби Омударё Хвайризем (ба навиштаи муаллифони қадим Хорасмия – Хоразми ҳозира) доман паҳн карда буд.

Бохтар ва Суғд, ки бо марказҳои маданияи қадимтарини Шарқ ҳамсоя буданд, пештар аз дигар ноҳияҳои атроф таъсири ғуломдории давлатҳои машриқзаминро аз сар гузарондаанд. Аз рӯи гуфтаҳои Ктесий ва Диодор Бактрий (юнониён маркази Бохтарро Бактрий меномиданд), ҷун шаҳри бою ғаний ном бароварда буд ва «модари шаҳрҳо» ва дили Эронаш меғуфтанд. Солҳои зиёде пештар аз солшумории мо, яъне милодӣ, ҳамчунин маркази қадимии Суғд – Мароканд² сохта шудааст.

Воҳаи Зарафшон бо заминҳои ҳосилхези худ машҳур ва аҳолиаш зич буд. Муттаҳидшавии қабилаҳои суғдӣ дар Осиёи Миёна рӯшантар аз ҳама ба дида меомад.

ба ҳукмронии Ҳахоманишиён дар Эрон, пайдо шудааст, яъне дар асри VI то милод. **Ҳаким Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» ду ҳазор сол то худро дар назар дорад.** (Иловаи сиёҳхат аз тарҷ.)

¹ Вахш – номи қадимии эронии Омударёро юнониён дар шакли «Окс» овардаанд. Мароковар ин аст, ки тоҷикон шакли аввалаи онро ҳамчун яке аз шоҳобҳои Ому («Вахш») нигоҳ доштаанд.

² Нахустин маълумот дар бораи Самарқанд дар асри IV то милод, дар даврони Искандари Мақдунӣ пайдо шудааст.

Суғдиён, бохтариён, хоразмиён, парфиёниҳо, аҳолии дигари тахчоии навоҳии Осиёи Миёна дар он замон ба лахчаҳои мансуб ба гурӯҳи эронии забонҳои хиндуаврупой гуфтугӯ доштанд. Аксарияти шарқшиносон чунин ақидадоранд, ки боби аз ҳама қадимтарини Авесто – Готҳо дар Суғд ба қалам омадааст ва забони он – забони суғдии қадим мебошад, ки аҷдоди забони ҳозираи тоҷикӣ ва дар он нақши пойи лаҳҷаи забони суғдӣ бештар аз дигар забонҳои халқҳои эронинаҷод дида мешавад.

Қудошавии эронӣ аз Осиёи Миёна ба ҷанубу ғарб кӯчида ва ҷобачошавии онҳо дар замини Эрони имрӯза ва эронӣ дар Осиёи Миёна монда, ки давлатҳои қадимтаринро сохта буданд, ҳанӯз то солшумории нав ба вуҷуд омадааст.

Ҳанӯз аз навиштанҷоти қариб 2500 сол пеши шоҳ Доро пайдост, ки эронҳои Осиёи Миёна тобеи ин давлати бузург будаанд.

Албатта, дар паҳлӯи аз ҳам дуршавии эронӣ ғарбию шарқӣ, равобити маданӣ пайваста ҷорӣ буда ва ба таври барҷаста, ба вижа ки эронӣ ну тоҷикон халқҳои ба ҳам хешу табор ҳисоб мешаванд.

Ин равобит гоҳе хеле зудрас ва дилрас будаанд. Масалан, эронӣ ғарбӣ аз эронӣ шарқӣ дини маздоиро пазируфтанд, яъне дини қадими худашон, ки дар соҳати Бохтару Суғд рӯида буд. Қатъан дақиқ шудааст, ки бисёре аз унсурҳои муҳими ҳаммосаи эронӣ, аз рӯзгор ва эҷоди гузаштагонӣ дуру қадими халқи тоҷик гирифта шудаанд.

Замони ҳукмронии сулолаҳои Сосониён дар Эрон (солҳои 226-650-и баъд аз милод) аз Эрон ба Осиёи Миёна чунин равияҳои динӣ, монанди динҳои насронӣ монавӣ¹ даромаданд ва хеле зиёд паҳн гаштанд, ки нишонаи равобити саҳти байни ҳамдигарии эронӣ ғарбию шарқӣ.

¹ Монавия – таълимоти динӣ фалсафии Мониист, ки дар асри III милодӣ рӯида ва дар он дини эронӣ қадим бо дини насронӣ омезиш ёфта буд. Монавиён ҳам аз ҷониби насронӣ ва ҳам мусулмонон ба таъқиби саҳт гирифта мешуданд.

Гояҳои инқилобии Маздакия, ки дар Эрони замони Сосониён пайдо шуд, давоми чандин аср ба шӯришҳои халқии Осиёи Миёна илҳом бахшид. Шӯриши саҳти суғдиён зидди ҳукумати арабӣ, ки бо номи Шӯриши Муқаннаъ (асри VIII) машҳур аст, ақидаҳои маздакияро дуруст дар худ ҷабида буд.

Баъд аз ишғоли Эрон ва Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо, дар асрҳои IX-X забони суғдӣ, ки пешиниёни қадими тоҷикони имрӯза ба ин забон гуфтугӯ доштанд, ҷои ҳудро ба забони форсии нав дод ва онро забони эронииён ғарбӣ меномиданд.¹ Ҳамин марҳила дар сарзамини Осиёи Миёна давлате ташаккул ёфт, ки саронаш аз сулолаи Сомониён буданд. Ва он ба гулгулшукуфӣ зебӯе расид ва албатта, Сомониён таҷрибаи давлатдорӣ эрони замони сосониро дар сохтори давлатдорӣ худ ба таври муфид истифода карда буданд.² Дастовардҳои барҷастаи фарҳангии замони Сомониёнро ҳам тоҷикон ва ҳам эронииён якдаст аз онҳо худ медонанд.

Худ аз худ маълум, ки ин суҳан асосе наметаҳд бигӯем, ки эронииён аз қарӣ асрҳо бо номи тоҷикон³ машҳури

¹ Забоне, ки имрӯз аксари тоҷикони ҷумҳури ғап мезананд, пас аз истилои араб ба вучуд омад ва албатта якбора не, дар шароитҳои гуногун, дар заминаи забонҳои қадими аҷдодон, бо роҳи оҳиста-оҳиста даромадани бисёре аз калимоти форсӣ ва (андаке) арабӣ, ҳамчунин бо истифодаи ибора ва ҷумласозии забони форсӣ (Иқтибос аз ҳамон асари М.С. Андреев «Тоҷикон»)

² То он вақт аз соҳти давлатдорӣ ҳилофат истифода мешуд.

³ Истилоҳи «тоҷик» бо калимаи «точ», ки маънояш «сарир» («венец, корона») аст, алоқаманд мебошад. Калимаи тоҷик маънои «одами тоҷдор»-ро дорад. Роҷеъ ба пайдоиши истилоҳи «тоҷик» назаре чанд мавҷуд аст.

Ақидае ҳаст, ки бори нахуст истилоҳи **тоҷик**, маҳз ба ҳамин маънои мазкур, дар асри II пеш аз милод истифода шудааст ва он дар сарчашмаҳои таърихӣ Чин доир ба шоҳигарии Тяожи ҳаст (нигаред ба И.Бичурин, Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, ч. III, сах. 114 ва ғайра). Ин фикрро ба таври мукамал Н.В.Ханьков асоснок гардондааст. (Нигаред ба эзоҳоти китоби ҷуғрофидон Риттер, «Ирон» (СПБ, 1874, сах. 507-520).

Бартолд чунин мешуморад, ки истилоҳи «тоҷик» пас аз истилои арабҳо Осиёи Миёнаро пайдо шудааст, ки он дар асри VIII сураи ги-

Осиёи Миёна аз нигоҳи таърихӣ ва фарҳангӣ бо эронӣҳои ғарбӣ як бошанд, чунон ки баъзе аз шарқшиносон ҳамин тавр тасаввур кардаанд (масалан, Хёрстфелд). Назар ба онҳое, ки дар ҳайаташ эронӣҳои ғарбӣ шомил будаанд, халқи тоҷик дар чаҳорчӯбаи давлати дигари муташаккил нашъунамо кардааст, вай истиклолияти вижаи худро дорад, фарҳанг, анъанаҳои маданияву таърихии мустақил ва новобаста ба Эронро дорад.

Комёбиҳои фарҳангии гузаштаи халқҳои эронинаҷод, пеш аз ҳама эронӣҳои Осиёи Миёна аз ҷониби тадқиқгарон басо баланд арзёбӣ мегардад. Чунончи, чиншинос ва эроншинос Б. Лауфер дар ин бора менависад:

«Мо медонем, ки халқҳои эронӣ як замон соҳати беҳадду канорро дар ихтиёр доштанд, ки аз сарҳади Туркистони Чин ба Чин гузашта сукунат ихтиёр карданд, бо онҳо алоқа барқарор намуданд, ба халқҳои баромади иҷтимоиашон дигар, махсусан ба туркҳо ва чиниён, таъсири амиқ гузоштанд. Эронӣён миёнаравҳои бузурги Ғарб ва Шарқ махсуб мешу-

рифтааст (Ниг. ба асари ӯ «Таърихи ҳаёти маданияи Туркистон, Ленинград, 1927, сах.24, ҳамчунин «Тоҷикон» дар маҷмӯаи мақолаҳои «Тоҷикистон», Тошкент, 1925, сах. 98-99) ба маънои «араб», «одаме, ки исломро қабул кардааст». Вале, ҳатто Бартолд дар мақолааш «Навиштаҷоти қадимии туркӣ дар сарчашмаҳои арабӣ», ки дар китоби В. Радлов «Die altürkischen inschriften der Monqolem» (СПБ, 1899, с.14) омадааст, менависад: «Ман ҳасорати тасдиқи ин андешаро надорам, ки калимаи «тозик»-и соли 716 дар ин зернавиштҳо ёдоварда «айният бо арабҳо» дошта бошад.

Дар масъалаи истилоҳи «тоҷик» назари профессор М.С.Андреев эътибори махсусро лозим медорад, ҷое ки дар китоби «По этнологии Афганистана» (Тошкент, 1926, с.10) ин тадқиқотчи дар ҳулосаҳои илмӣ зиёда эҳтиёткор, мегӯяд, ки ба ҳаёти мамлакатҳои тоҷикон ҳар қадар бодикқат эътибор дода бо забони онҳо ошно мешавӣ, ҳамон қадар бештар тасаввур менамояӣ, ки калимаи тоҷик аз ибтидо маънои эронии таҳҷоии Осиёи Миёнаро дорад, ки ба форсӣ ҳарф намезадаанд. Иваз шудани забони сугдиро, ки ба он аҷлодони қадими тоҷикони ҳозира гуфтугӯ доштанд, ба забони форсӣ мебинем, ки баъдан дар натиҷаи Осиёи Миёнаро ишғол кардани арабҳо ба амал омадааст».

Дар ин асар истилоҳи «тоҷик» ба маънии аҳолии эронинаҷоди Осиёи Миёна аз давраи истилои араб ба қор бурда мешавад. Дар ин маврид мулоҳизаи махсуси мувофиқат надоштара ба ин назар муҳарири «Очеркҳо» И.И. Умняков иброз медорад.

данд, ғояҳои меросии эллиниёно ба Осиёи Марказию Шарқӣ ва растаниҳои нодиро бо молу амволи Чин ба хоки Осиёи Миёна интиқол меоданд. Фаъолияти онҳо аҳамияти таърихии ҷаҳонӣ дорад.¹

Таърихи гузаштаи халқи тоҷик ҳам дорои аҳамияти барҷастаест. Рафиқ Сталин Дар табрикоти худ ба шарафи ташкили Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон махсус таъкид карда буд: **«Тоҷикон таърихи ғанӣ доранд»**.

Таърихи гузаштаи тоҷикон ба вижа дар рӯзҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ алайҳи истилогарони фашистии Олмон аҳамияти хосае пайдо мекунад. Таърихи пурғановат, ки пурпури қаҳрамониву муборизаҳои беамон бо истилогарони аҷнабию асоратгарон аст, рӯҳи халқро ба бадбинии сӯзанда даъват ва тарбият менамояд, ўро ба сӯи садоқати бепоён ба Ватан, омодагӣ ба ҳар нав азхудгузарӣ барои ғимояи вай ва ҳатто фидо созиш ҷони азизи худ, барои ба даст овардани озодӣ ва истиқлол, раҳнамун мегардонад.

¹ B. Laufer. Siro-iraica. Chicago, 1919, c. 185.

II. МАДАНИЯТИ КИШОВАРЗИИ ҚАДИМИ ТОҶИКОН

Дини зардуштии гузаштагони қадими халқи тоҷик дини кишоварзон ва чорводорони таҳҷой буд. Таълимоти муборизаи қувваҳои некиву рӯшноии таҷассумгари ҳастии мутлақ ва офаридгори ҷаҳонро Ахуро Маздо¹ (Ҳурмузд) бо қувваҳои бадӣ – торикии харобиовар – дар симои Аҳриман, дар пастхамиҳои кӯҳҳо ва водиҳои заминашон бас ҳосилхези Осиёи Миёна дар замоне ба вучуд омад, ки кӯчиёни эронӣ акнун ба зиндагии озоиштаи муқимӣ мегузаштанд.

Дини зардуштӣ ба тезӣ аз дигар динҳо қатъан ҷудо ва аз паи амали мақсадхое шуд, ки он муборизаи аз ҳаёти кӯчӣ ба ҳаёти муқимӣ гузаштани эронӣро осоиёмиёнагиро бозгӯй дошт.

2. «Ай додори гетӣ, артавонӣ (аҳлав)! Дар рӯи ин Замин дувумин ҷои хушиву осуда кучост? Пас Ахуро Маздо гуфт: «[Дар он] ҷое ки марди артавон хонае созад, ки озари фаровон, шири бисёр, зану фарзандони бисёр, ғаллаи хуби наҳмор дошта бошад. (Айнан: хонае созад озардор, ширдор, зану писардор, ғаладор)».

3. Ва сипас (пасон) ин хона пури гову мол, пури аша, пури хӯрду хӯрок, пури сағ, пури зану пури кӯдакони ширбоз, пури оташу пури ҳар чизи хубе бигардад.²

Ҳамин посухи Ахуро Маздо, бегумон боиси даъват ба муқиминишинӣ ва чорводорӣи муқимӣ гардид, муҳимтар аз ҳама боиси ба вучуд омадани хоҷагиҳои деҳқонӣ (кишоварзӣ) шуд. Зеро замин, аз рӯи таълимоти зардуштӣ рӯёнандаи «шодмонӣ»-ст, инчунин ҷоест, ки **25. «Бештар, эй Зардушти С(и) питам, ҷаву (ғаллагиву донагиву) қаху урварону (рустанӣҳо), буттаҳои мевадор,**

¹ Ин дин бо номи Ахуро-Маздо номи дигаре низ гирифта буд, ки онро дини Маздой меномиданд.

² Тарҷума аз асли «Видевдод». (Номаҳои бостон). Тарҷумон Бобо Назар Ғаффор. Душанбе, 2010. Фарғари 3., саҳ.83.

дарахтони боровар коранд. (Дар он) чое,/ ки форобро шодоб (сероб) куна(н)ду шибарро хушк.¹

25. «Ҳар ка ин Замиро, эй Зардушти С (и)питаи, бо дасти чапу бо дасти рост, бо дасти росту бо дасти чап (биварзад)– гуфта мешавад дар ҷои дигари Авесто,- – ханчааш (суд) оварад, чунонки шавҳари нозанине (меҳрубоне) зани нозанини (дӯстдори) ба болини ноз осуда – орамидаи хешро, писару дигар (судҳо) бибахшад.

26. Ҳар ка ин Замиро, эй Зардушти С(и) питаи, бо дасти чапу бо дасти рост, бо дасти росту бо дасти чап биварзад, сипас бад-ӯ Замир рӯ оварда гӯяд:

«Ай мард, ки маро бо дасти чапу бо дасти рост, бо дасти росту бо дасти чап биварзӣ (меварзӣ),[27] он гаҳ ман ба ростӣ ҳамора ҳароина ба сӯи кишварон баҳри истеҳсоли ҳар гуна хӯрду хӯрок, хирман бардоштан (фароҳамовариин ҳосил) хоҳам омад, агарам ҷав фаровон аст.²

Зироаткорӣ барои мӯътақидони Авесто нақӯкорист, ки бидуни он эътиқодашон мурдааст. «Касе, ки ғалла мекорад, муқаддасот мезояд».

Ғаллакорон кореро анҷом медиҳанд, ки бештар писанд аст ба Ахуро Маздо ва ба ҳамаи дигар худоҳои маъбади зардуштӣ, бартар аст аз сад сачда ба ҷо овардан, бартар аз ҳазор ҳадяву баҳшиш додан, ки динҳои дигар мефармоянд, бартар аз даҳ ҳазор бор қурбонист. Зироаткорӣ – шартӣ ивазнашавандаи (ҳатмии) муборизаи бомуваффақияти нерӯҳои неқӣ бар бадӣ, қувваи рӯшаной ба қувваи торикию зулмот аст 32. Агар ҷавро кӯбанд, девон ба арақ биёянд. Агар осӣбро (баҳри орд кардани ҷав) омода созанд, девон тоқату қарор аз ихтиёр бидиҳанд. Агар ҷавро пишт (ҳамир) бисирӣштанд, девон шеван кунанд. Агар ғунда (ғунда, ҳамир, зувола; гундӣ (ба пухтан) омода созанд, девон аз тарсро (аз даҳшатро) ғирев бардоранд. (Ҷав агар) дар хонадон ҷовидон бимонад бо туфайли ғундаи ӯ

¹ Ҳамон ҷо, сах. 83.

² Ҳамон ҷо, сах. 86

девонро сар ба сар биронанд. Даҳони девон аз он доғ-доғ гардад бисёри бисёр ва фирор кунанд».¹

Таълимоти Зардушт ба мӯътақидони худ мукаллафияти (ӯҳдадорӣ) машғули бо зироаткориро чун қарзи диндорӣ, чун қаҳрамониву накӯкорӣ мешуморад.²

Ҳеҷ шубҳа нест, ки баъди зуҳури чунин таълимоти муфид аз ҷониби эронӣҳои Осиёи Миёна маданияти зироаткорӣ ва комёбиҳои азим дар кишоварзӣ ба миён омадааст ва ин барои ақлҳои пештози он давру замон ба дида омад, ки тамаддуни зироаткорӣ нисбат ба чорводорӣ чӣ фазилате дорад.

Ин дастоварди соҳаи кишоварзӣ, ки гузаштагони бас қадими халқи тоҷикро насиб шудаасту дар ин бора Авесто шаҳодат медиҳад, хидмати барҷастаи маданияи онҳо ба ҳисоб меравад ва дар ин бора муфассалтар таваққуф лозим мебароям.

Зироаткорӣ дар шароити Осиёи Миёна бо иншоотҳои обёрӣ зич алоқаманд аст. Тадқиқотҳои бостоншиносӣ ба таври раднашаванда собит мекунанд, ки эронӣҳои Осиёи Миёна қариб дуним ҳазор сол қабл, чун бунёдкорони пурхунари иншооти обӣ, шӯҳрат доштаанд. Дар ҳудудҳои Хоразм ва поёноби Зарафшон онҳо чунон ҷӯйборҳои азим сохтаанд ва тавассути онҳо ба андозае майдонҳои қалон

¹ Ҳамон ҷо, сах. 87.

² Анъанаҳои қадими маданияти зироаткорӣ минбаъд низ инъикоси ақоиди равшани худро пайдо кард. Мисол гирем рисолаи тоҷикие бо номи «Рисолаи зироат», ки дар аҳди ислом (мусулмонон), агар аз рӯи сарсухан бигирем то замони истилои муғулҳо навишта шудааст. Дар сарсухани ин рисола омадааст: одамеро, ки деҳқонӣ накунад, ҳамчун ҷинояткор ба ҳисоб бояд гирифт, вай метавонист заминро ба қор андозад, ҳарчанд заминаш бад бошад. Дар рисола ҳатто ифодаи Авестиин дар боло оварда иқтибос гардидааст: «ҳар кас ки ғалла меконад, мукаддасот мезояд».

Профессор М.С. Андреев ба мо мекушояд, ки ин ақида ҳатто аз тарафи ҳамон қабилаҳои турк қабул шудаанд, ки таҳти таъсири маданияти тоҷикон ба киштикор (зироаткорӣ) машғул гардидаанд. Ҳатто суруди машҳуре дар Туркистони Шарқӣ дар шаъни Яъқуббеку Андиҷонӣ гуфта шуда, ки («Ҷаилатлик хунар бу олам ичра деқонликдур») «Ҳунари ба фазл дар ин олам деҳқонист»

обёрӣ мешудаанд, ки ҳатто аз соҳати заминҳои мавҷудаи обии асримиёнагӣ чандин баробар зиёд будаанд. Будани чунин иншоотҳои обӣ далели собитсози муаллифони аҳди қадиманд, ки гуфтаанд: дар Осиёи Миёна давлатҳои зиёде асрҳо пеш аз солшумории мо ҳузур доштаанд. Зеро бе будани давлатдориҳои бузург тасаввури чунин сохтмони чунон иншоот, нигоҳдории бенуқсони онҳо, ҳатто истифодаи амалии он ҳама силсилаи иншооти азими обёрӣ, имконнопазир мегардид.

Равнақи маданияти зироаткории аҷдоди қадими халқи тоҷик дар шароитҳои басо гуногун сурат гирифтааст. Аз ҳама роҳи осони обёрии майдонҳои кишт тавассути кашидани ҷӯйбор аз ин ё он рӯд амалӣ мешуд. Дар шароити саросарии камии об, дар ҳудудҳои Туркистони Шарқӣ, дар соҳати Туркманистони имрӯзӣ таъмини зироат бо оби равон кори басо пурмашаққат ҳисоб меёфт. Обро аз табиат, воқеан, қатра-қатра кашида гирифтани лозим меомад. Ҳангоме доманакӯҳҳо банди зироат буданд, тоҷикон пеши худ вазифа гузоштанд, ки заминҳои қорами баландтар аз Алпро ба даст гиранд, зеро он ҷо аз сармои барвақт зироат ба нобудӣ мерасид.

Мушқил ва вазифаи нахустини ривочи маданияти кишоварзӣ дар заминҳои қамобро тавассути беҳтарин усули иншооти обёрӣ, ки тоҷикон онро қорез меноманд, ҳал карданд.

Сохтани қорез, дар ҷое ки ҳар қатраи об ба вазни тило арзиш дошт, ин гуна сурат мегирифт: одатан, дар пастхамии талу тепае, ки об бояд ба ҳамвории он фароварда шавад, ҷоҳе мекананд. Дар масофаи 10-12 метр дуртар, дар баландии ҳамин ҳамворӣ ҷоҳи дувум кофта мешавад, ки инаш нисбат ба ҷоҳи аввал як андоза ҷуқуртар бояд бошад. Дар ҳамон масофаи аз ҳамдигар дур силсилаи ҷоҳҳои ҷуқуртар аз пешин қанда мешаванд. Он ҷоҳҳо бо сӯроҳҳои зеризаминӣ пайваست мегарданд, ки батадрич обҳои ғуномада ба рӯи замини ҳамвор мебарояд, аз он ҷо тавассути ҷӯй ба киштзор, зироату боғот ҷорӣ мегардад.

Зироати қорезӣ заҳмати зиёдро тақозо дорад ва он танҳо

дар ҷойҳое, ки оби равон хеле кам аст, рӯёнда мешавад. Дар худудҳои Тоҷикистони имрӯзӣ, ки нарасидани об эҳсос намешавад, усули зироаткории корезӣ ба қор бурда намешуд ва намешавад. Вале дар Осиёи Миёна, дар соҳили баҳри Хазар (Каспий), дар ҳамон ҷойҳое ки қаблан манзилу маъвои эронӣҳои Осиёи Миёна буданду баъдан туркманҳои кӯчида манзил заданд, ин тарзу усули обёрии корезӣ ҳанӯз васеъ истифода мешавад. Усулҳои обёрии корезиро ҳоло тоҷикони ноҳияҳои кӯҳистони Нурато ба қор мебаранд.

Дар ноҳияҳои кӯҳистони Тоҷикистон барои обёрӣ ҳанӯз аз обравҳои зеризаминӣ истифода мекунанд. Ин гуна иншоот, мисли ҳодисаи боло, бувиши силсилаҷохоро тақозо дорад. Зеро истифодаи ҷохҳо барои ҷӣ ҳангоми кашидани обрав ва ҷӣ ҳангоми поккорӣ сари вақт лозим меояд ва онҳо низ «корез» ном доранд. Вале дар ин маврид аҳамияти ин иншоот дар он нест, ки дар обравҳои зеризаминӣ обро аз қабати оббаро қатра-қатра ҷамъ оварда, гузаронида, ба рӯи замин бароранд, балки дар он аст, ки обро аз ягон сарчашмаи обаш фаровон гиранду тавассути ҷӯйбори зеризаминӣ, ба майдонҳои обёришаванда бибаранд ва ба сӯи маҳале, ки ҳеҷ имкони кандани ҷӯйбори зеризаминӣ нест, расонанд. Чунин иншооти корезии хеле қадима дар Туркистони Шарқӣ ва Туркменистон, «Тӯқсан-корез» (Навад-корез) ҳаст, ки наздики Панҷакенти имрӯзӣ ҷой дорад. Оби он аз рӯди Моғиён меояд. Вай дар қарибҳои деҳаи Чербот ба обрави зеризаминӣ сар дода мешавад, ки тӯлаш тахмин ҷаҳор километр аст ва сипас аз пеши Панҷакент рӯ зада, имкони обёрии ҷандин ҳазор гектар заминро медиҳад.

Боз як ёдгории ҳайратовари фарҳанги зироаткории қадимии тоҷикон корези феълан тамом аз қор баромадаи зеризаминии ноҳияи Панҷакент (Панҷакенти кӯҳна) ба шумор меояд, ки қад-қад соҳили ҷапи Зарафшон мегузарад. Ҷӯйбор аз мағзи сангҳои гуногуни мураккаб ва ба масофаи хеле дур гузаронда шудааст. Аз мағзи санги саҳт гузарондани чунин обрав машаққати зиёдеро талаб дошт. Дар маҷрои он ду-се қас озод ҷой мегирад. Замоне ин ҷӯйбор замини қушодеро, ки имрӯз тамом бекор ҳобидааст, обёрӣ мекард.

Ин обрав ба замонҳои бисёр қадим тааллуқ дорад. Зеро За-
рафшоне, ки ин ҷӯйборро об меод, акнун бештар аз як метр
чуқур шуда, умқи он поин фурумадааст ва ба ҳамин сабаб аз
кор баромадааст. Айни ҳамин гуна ҷӯйбор дар қисми шимо-
ли дашти Данғара, дар Кангурт¹ пайдост.

Дар бораи киштукори заминҳои на танҳо беоб, инчунин
усулҳои кашидани об аз шибарзаминҳо, ки дар Авесто ди-
дем, аз он шаҳодат медиҳанд, ки халқи тоҷик ханӯз дар
замонҳои бисёр қадим асрори заминдориро кушода буда-
анд. Ин усулҳо дар захбӯркании тоҷикони Порашти²
кӯхистони Нурато (байни Ҷиззах (Дизак) ва Нурато) исти-
фода мешаванд.

Мушкили заминҳои кишти баландкӯҳи давраи
нашъунумӯаш кӯтохро низ кишоварзони тоҷик ба дараҷаи
аъло ҳал карда буданд. Бо усули аз тағи барф озодсозии за-
мин давраи нашъунумӯи киштро хеле барвақт аз он ки гар-
мии табиӣ заминро аз барф озод кунад, дароз намуданд.

Аз рӯзҳои аввали гармшавии охири фасли зимистон ки-
шоварзони тоҷик рӯи барфи замини кишти худро як қабати
тунук хокпошӣ мекунанд, ки ин барои зудтар об шудани
барф созгор аст. Зеро ранги сияҳ назар ба ранги сафед, нуру
гармии офтобро бештар ба худ мекашад. Профессор
М.С.Андреев мегӯяд, ки дар бисёре аз сукунатгоҳҳои
баландкӯҳ ин гуна хоки судапоширо тоҷикон дар баҳорон
чанд бор такрор мекунанд, зеро дар баҳорон ҳар барфи бо-
рида такрори он амалро ҳатман талаб дорад. Ў таъкид ме-
намояд, ки тоҷикони Панҷи Боло бо ҳамин усул бист рӯз
пештар об шудани барфро таъмин месозанд ва пайдост, ки
вақти нашъунамои лозими зироат дароз мешавад.

Ба ин тариқ, тоҷикон домони маданияти кишоварзиро
кушодтар карда, давоми ҳазорсолаҳо бо табиат муборизаи
пайваста доштаанд ва маҷбураш кардаанд, ки ба онҳо хид-
мат намояд. Баъзе пораҳои Авесто марҳалаҳои хеле қадими

¹ Кангурт—маркази яке аз ноҳияҳои вилояти Сталинобод аст.

² Порашт – (Фориши хозира) дар харита нодуруст Парис омадааст.

хамон муборизаҳоро ба шиддат қайд мекунад. Он дар симои Худои обу ҳосил – Ардвисур Анаҳитои нозанин ва бошаҳомат, ки бар сар сад ситораи тилоиву нукрагин ва пираҳане аз пӯсти сесад бабри обӣ дорад, таҷассум гардидааст.

Ардвисур Анаҳито рамзи тамоми обҳои коинот (чаҳон, олам), ҷилои тамоми рӯдҳои равони рӯ-рӯи Замиро дорад, ба дардҳо даво мебахшад, девҳоро несту нобуд месозад, нерӯро афзун мегардонад. Ба шарофати ӯ обҳо аз кӯҳҳои сарсафед бо нерӯи бузург ба баҳри Вурухаша ки шабеҳи баҳри Хазар аст, фуру меояд, «рамаҳо фарбеҳ мешаванд, тамоми зиндаи ҳастии рӯи замин нашъунумӯ меёбанд, заминҳо серҳосил мегарданд, мамлакатҳо гулгул мешукуфанд ва обод мешаванд.¹

Дарвоқеъ, ҳанӯз ҳамон замонҳои қадим Бохтару Суғд ва дигар мамлакатҳои эронӣни Осиёи Миёна бо ғановати худ шӯҳравар буданд. Бохтар мувофиқи навиштаҳои муаллифони антиқӣ, шӯҳрати баланд дошт, дар он бидуни зайтун дигар ҳама гуна растаниҳо мерӯиданд. Дар ин ҷо махсусан ангур хӯшаҳои калон-калон дошт ва овозааш берун аз Осиёи Миёна ғулғула андохта буд. Мардуми Бохтару Суғд ҳосили бисёр баланди гандум ва шолӣ ба даст меоварданд. Барои эронӣни Осиёи Миёна сирру асрори шаробсозӣ маълум буд. Вай дар навоҳии Фарғона пешрафти ҳосае дошт. Далелҳои солноманависони Чин, ки ба асрҳои II то солшумории мо рост меоянд, хабар медиҳанд, ки захираи машруботи баъзе заминдорони бой то 10.000 дан² (навӣи кӯза) будааст. Ин рақам аз он далолат мекунад, ки истеҳсоли машрубот ниҳоят зиёд будааст, зеро як «дан»-и чинӣ, ки ченаки андоза аст (чиниён асбоби андозагирии ҷисмҳои моеъро надоштанд), тахминан ба як сентнер баробар буд. Дар солномаҳои чиниён мо инчунин ба нишондодҳои дучор меоем, ки шаробҳои суғдиён «муддати чандин даҳсола

¹ Avesta, сах. 413.

² Бичурин. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. СПб, 1851, қисми III, сах. 22.

бевайроншавӣ меистодаанд». Ба ин тариқ, дар он замонҳои хеле аз мо дур сифати машруботи Осиёи Миёна ниҳоят баланд будааст. Эронӣни Осиёи Миёна аз ғановати зеризаминии худ ба андозаи зиёд истифода мекардаанд, яъне тило, лаълу ёкут ва лочуварду ақиқ ба даст меовардаанд.

Аҷдоди қадимии халқи тоҷик на танҳо худро чун зироаткорони заҳматқарин нишон додаанду созандагони пурхунари иншооти мураккабу бузурги обӣ, балки чорводорони моҳир низ будаанд. Шӯҳрати аспҳои фарғонӣён дар ҷаҳон ғулғула андохта буд ва императорони Чин чандин бор ба ин сӯ лашкар кашидаанд, ки онҳоро ба даст оваранд. Дар ҷароғоҳҳои кӯхистон ва марғзорону даштҳои бепоён шумори беҳисоби гову гӯсфанду буз мечариданд.

Боигарии беҳисоби дастранчи меҳнаткашон ҳаваси тамаъкорон, дӯстдорони молу амволи дигаронро меангехт. Тоҷикони зироаткорро лозим буд, ки ҳамеша дар ҳолати омодабоши ҷангӣ қарор бигиранд, ки ба ҳамлаи урдуҳои ғоратгари аҷнабӣ ҷавоби дандоншикану марговар дода тавонанд.

Таърихи халқи тоҷик – ин таърихи дуру дароз ва муборизаҳои бисёр садсолаҳост. Дар бораи марҳилаҳои қадимаш устураҳои авестой ба мо тасаввуроти комил дода метавонанд. Саҳифаҳои музайяни ин ҳаммосаи тоҷику эронӣ, махсусан ҳамон қисматҳое, ки дар соҳати Осиёи Миёна гуфта шудаанд, бисёр ҷолибанд.

III. АНЪАНАҲОИ ҚАҲРАМОНИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДОСТОНҲО. КОВАИ ОҲАНГАР

Пораҳои бисёр қадими достонҳои эронии парокандаи қисматҳои гуногуни Авесто шоҳиди онанд, ки анъанаҳои достонсарой пеш аз зуҳури дини Зардуштӣ рӯи кор омадаанд.

Шароити ҷорӣ он ҳазорсолаҳои бисёр дур аз мо ҷорӣ, дар корномаҳои ҷорводорон ва зироаткорони Осиёи Миёна тасвири худро ёфтаанд ва қаҳрамонию паҳлавонии эронӣ-ни муборизи зидди девҳои афсонавии даҳшатангези молу ҷон, рамаҳо ва мардумашон суруда шудаанд.

Миёни он қаҳрамонон бо мардонагии баланди худ Геркулеси бостонии гузаштагони халқи тоҷик Киришоспа – Гаршоспи гурзбардори дорои нерӯи беҳамто фарқ мекунад. Гаршосп мегӯяд:

«Ажи шохдор (шохвар)-ро кушт–

К-ӯ аспхору мардхор аст.

К-ӯ заҳролуду зард аст.

К-ӯро заҳр бувад ҷорӣ

аз бинӣ, з-ишқамо бушаш.--

К-ӯро заҳр бувад ҷорӣ

[Заҳри] зарди чанди як хис

К-ӯ бувад ҷорӣ бар Киршосп

К-ӯ ба ҳангоми чошт

Хӯроки чошти худ мепухт.

[Он] базаҳкор (яъне) Ажи шохвар

Овард арақ аз гармӣ

фароз чаҳид зи зери (х) ован дег

Тарсид з-ӯ Наримон Киршосп

Оби ҷӯшон сар рафт [аз (х) ован]

Яшти 19, 40

Яснаи 79, 11

Авесто, Зомёд Йашт (§ 40)

ва Йасна 19. 11

Гуфтор андар ҷанги Киршосп бо махлуқоти дигари даҳшатноки шохдори сангиндаст, аллакай бозгӯи анъанайи шаклгирифтаи дostonҳои қаҳрамонии халқи тоҷик аст. Ҳайвони даҳшатноки сангиндаст бо номи Сновидка орзуи ҳукмронӣ ба Кайҳонро мепарварад:

**«Ӯе, ки Сновидакро кушт –
ӯ шохвар (шохдори) оҳаниндастро
Ӯе, ки ба анҷуман чунин гуфта:
«Ман ҳанӯз нобурноям (ноболиғам);
агар ман бурно мегардам,
Заминро чархам кунам
Осмонро гардуна (а) м кунам,
Дар биё (ва) рам Спинта Майнйуро
аз [он] рӯшан Гаразмон
Аҳриманро бибардорам
аз он дӯзахи бад (парғуна);
Маро биоҳанҷанд гардуна
Спиноку Аҳра Минуиҳо
(Рӯҳи Сипенову рӯҳи бад – Аҳриман)
Агар ин Наримон Киршосп
Маро намекушад.»
[Вале] ўро Наримон намекушад Киршосп кушт–
ҷонашро ситонд, торумораш кард.**

Авесто.Зомёд Йашт.
Йашт 43-44
(ва Йаснаи 19.11).¹

Ба ҳамаи ин орзуи кайҳонро ғуломсозии ӯ Гаршосп хотима мегузорад. Яштҳои авестой он ҳама қаҳрамонии дашту саҳрои Осиёи Миёнаро суруда, мегӯяд: Гаршосп, ки инсонест бо рӯҳи мардона нафаси зиндагиро аз ҳайвони даҳшатбори Сновидак барканд.

¹ Ин ду пораро бо хоҳиши тарҷумонҳо авастошиноси шаҳири тоҷик Бобо Назар Ғаффор аз забони асл, авестой, тарҷума карданд.

Эрониёни Осиёи Миёна дар бораи шоҳи нахустинашон Ҷамшед таърихи афсонавие қисса мекунад.

Аз рӯи ривоятҳои зардуштиён маҳз Ҷамшед дар кишвари бузурги худ ба оғози тамаддуни кишоварзӣ асос гузошт. Ӯ заминро ба чандин пора тақсим намуд ва мардумро оҳиста-оҳиста дар онҳо маскан дод. Яке аз он пораҳо аслан шудгор нашуда буд: «дар он ҷойҳо на ҳайвоноти хонагиро дидан имкон дошт, на одамонро ва на дигар чорпоёнро. Пораҳои дигари кишвари ӯ қайҳо шудгор ва аз ҷониби кишоварзон қорқард дида буданд. Аммо зимистони саҳте омад ва он гоҳ заминҳои Ҷамшед – «мамлакатро зимистони қаҳратун басо харобу валангор гардонид. Вай ба тамои зерин барфи қалон монда буд»– омадааст дар ривояте. Ҷамшед он гоҳ Вар – «ҷои бисёр васеи ҷаҳорқунча» сохт. Ва даруни он тухмаи ҳайвоноти хонагӣ, одам, сағ, мурғ ва оташро ҷой дод. Варро устувор гардонид. Ҷамшед он ҷо сохтори обёрӣро қашид ва обро водошт, ки то тағи қалъа ҷорӣ гардад. Дар шоҳигарии Ҷамшед «заминҳои ҳосилхез ҳамеша, ҳама гуна ашёи хӯрданиро фаровон ба бор меовард. Замине буд мисли биҳишт».

Дар яке аз Ҷаштҳои Авесто Ҷамшед чун сарваре, ки халқи бузургро ба авҷи шӯҳрат расонида, роҳбари мамлакате, ки тамоми тухмиҳои киштбобро қашта ва бо ин қор бар Аҳримани асосгузори тамоми бадии зиндагӣ ғолибомада, мурочиат мекунад. Нодастрасии маводи боварбахши ҳаттӣ имкон намедихад, ки ҳақиқати воқеии таърихи тавлиди ривояти авестӣ дар бораи Ҷамшед собит шавад ва мо тавонем, ки тасаввуроти қиммат пайдо кунем. Қиммат равшан аст, ки анъанави ҳамаҷониби авестӣ як зумра воқеот ва далелҳои қарбӯт ба обӯ обёрӣ ва кишоварзиро ба тасвир гирифтааст.

Ҳеҷ ҷои ҳайрат нест, ки он ривоят дигаргуниҳои бузурги Ҷамшедро, чун давраи ободонию фаровонии қарбӯтаи гузаштагонии қадими халқи тоҷик ба тасвир мегиранд. Дар замони ҳуқмронии ин подшоҳ ҳайвонот ҳеҷ талаф намеёфт; дар об, дарахтони мевагӣ, хӯрданиҳо қиммат набуд; ҳаво на сард буду на гарм; марғу мир ва қатлу қуштор, васваса ва

фосикӣ ҷо надошт; девҳо нест шуда буданд. Одамон зебову фараҳманд, гӯё ҳама 15 сола буданд ва фарзандон ҳама ҷо солим ба воя мерасиданд, Ҷамшеди падари халқҳо давлатро ҳамин гуна зебо идора мекард.

Аммо даврони рӯшану хушу хуррами ҷамшедӣ ба ҳукуматдории торики шоҳи аҷнабии Заҳҳок табдил гардид. Ин чӣ гуна рух дод? Яке аз ҳаммосаҳо аз байн рафтани салтанати Ҷамшедро чунин қаламдод кардааст, ки вай пас аз 600 солу 6 моҳу 16 рӯзи шоҳӣ ба сабаби ғурури худ «эъти-моди худоёнро аз даст дод» ва ҳукуматро Заҳҳоки номбурда ба даст овард. Сабаби дигари ба ҳақиқат наздик ин буд, ки авлоди Ҷамшед аз ўҳдаи идораи мамлакат набаромаданд. Ин ба низоъҳои байнихудӣ (дохилӣ) ва кашмакаш бурда расониду Заҳҳок аз ин сӯиестифода кард ва ҳукмрониро ба даст гирифт.

Замони истилои ин подшоҳи аҷнабии ишғолгар барои мардум пури азобу машаққат ва торики буд. Авесто Заҳҳокро чун «худованди иззатталаби белаҷом» нафрин мекунад, махлуки даҳшатбори секома, сесара, шашчашма, халқро бераҳмона азобдиханда ва ба сари халқ бадбахтиҳои бениҳоят азим оваранда, мегӯяд. Асотири хеле баъдтар ба зухур омадаи Заҳҳоки бандасози халқи тоҷикро Фирдавсӣ дар яке аз достонҳои «Шоҳнома» истифода бурдааст, ки на камтар аз эҷоди халқӣ афсонахезу даҳшатрез ба тасвир омадааст. Заҳҳок сурати одами одиро дорад, вале аз сари китфони ў ду мор сабзида баромадааст. Онҳоро бояд ҳар рӯз бо мағзи сари ду чавон таъмин кард. Ҳукмронии Заҳҳок ҳазор сол давом меёбад ва ҳар рӯз ду чавон дар дасти ҷаллод ҷон медиҳад ва мағзи сари онҳо хӯроки морони сари дӯши шоҳи одамхӯр мегардад.

Вале на ҳамаи эронӣни Осиёи Миёна бори зулми ин шоҳи аҷнабии истилогарро бо сари ҳам таҳаммул менамуданд. Қисме аз онҳо ғурбатро аз ғуломӣ авло дониста, рӯ ба гурез оварданд ва дар кӯҳҳо паноҳ бурданд. Ин саркашон ба ҷанги беамони зидди Заҳҳок омодагӣ гирифтанд.

Ривоятҳо номи эронӣнеро ба забон овардаанд, ки дар

мағораҳои кӯҳҳои дастнорас паноҳ бурдаанд.¹ Номи ҳар кадоми онҳо хосияти худ ва ба дунболи ном ҳиссаҷаи «гав» маънои букка (биниши хуб, рӯҳи некӯкор – тарҷ.)-ро дорад. Тарҷумаи онҳо чунин мешавад: «Сапедгав», (дорои биниши сафед – хуб – тарҷ.) «Сияхгав», «Ҳашмоваргав», «Филгав». Байни онҳо мо номи Обтийон-Реми-Гава, ки маънояш «Гави ҷангӣ» аст, ва «Соҳиргава» – ро ба маънои «Ҳушёргав» дучор меоем. Вилояти дорои чорвои фаровон, ки дар Авесто бо номи Гава омадааст, дили Суғдиён ҳисоб меёфт. Аз ин ҷойҳо ба кӯҳҳо одатан, пеш аз ҳама, аҷдодони озодидӯсти халқи тоҷик мерафтанд. Бо сарвариин яке аз авлоди Ҷамшед– Обтин онҳо бори аввал ҳаракати бебароре анҷом доданд, ки аз зулми Заҳҳок раҳой ёбанд. Обтини «шикастхӯрда»-ву лек норӯҳафтада, ба шимол ақибнишинӣ мекунад. Вай дар набарди зидди Заҳҳок тарафдор мечӯяд. Ва аз ҳар гуна имконият истифода мебарад, ки ба душман ҷасурона зарбаҳои ногаҳонӣ бизанад. Дар ҳамин давраи набардҳои хунини зидди душман, дар ҳонадони Обтин– писараш Фаридун ба дунё меояд, ки оянда ӯ торуморсози Заҳҳоки одамхӯр мешавад.

Дар яке аз ривоятҳо омадааст, ки Фаридунро барои тарбият ба дасти даҳмардае (ҷўпоне) додаанд. Заҳҳок ба зиракӣ ўро мечӯяд, ки Фаридунро нобуд созад. Ва боре дараки ин даҳмардаро ёфта, ҳамаи говҳои ширдеҳи Фаридунро бо ҷўши ғзаб сар мезанад. Вале ҳаракати куштани Фаридун бар абас меравад. Дар ҷанги Заҳҳок падари Фаридун– Обтин ба ҳалокат мерасад.

Муборизаи тўлонӣ, вале бебарори авлоди Ҷамшед бо Заҳҳок танҳо ҳамон вақт бо ғалаба анҷом мегирад, ки қори халосиро аз зулму бедодгарӣҳои шоҳи одамхӯр ҳуди халқ, бо сарвариин Коваи Оҳангар, ки яке аз қаҳрамонони машҳури ҳаммосаи халқи тоҷику эронӣ ба ҳисоб меравад, ба даст бигирад. Мағзи 17 писари Коваро морони Заҳҳок хӯрда буд. Охи-

¹ Мисол, дар мағораи гунбазшакли Заравут (Шерободи Сурхондарё) дар бурҷи боло, дар ихотаи сурхпӯшон сурати гави сиёҳи бузурге тасвир ёфтааст. Ниг. «Энциклопедияи бузурги Шуравӣ. Тарҷ.

рин ва ҳаждаҳумин писараш боқӣ монда буд, ки ўро ҳам гу-
моштағони шоҳи одамхўр дастгир карданд. Коваи Оҳангар он
гоҳ қарор дод, ки ҳудаш рост ба лонаи даранда дарояд. Вай ба
қасри Заҳҳок зада даромада бо қаҳру ғазаб мегўяд:

*Зи ту бар ман омад ситам беиштар,
Занӣ бар дилам ҳар замон неиштар.
Маро рӯзгоре чунин кӯж кард,
Диле беумеду саре нур зи дард.
Чавонӣ намондасту фарзанд нест,
Ба гетӣ чу фарзанд пайванд нест.
Ситамро миёну қарона бувад,
Ҳам эйдун ситамро баҳона бувад.
Баҳона чӣ дорӣ ту, бар ман биёр?
Ки бар ман сиголӣ бади рӯзгор.
Яке беziён марди оҳангарам,
Зи шоҳ отаиш ояд ҳама бар сарам.
Ту шоҳиву гар аждаҳо пайкари,
Бубояд бад-ин достон доварӣ.
Агар ҳафт кишвар ба шоҳӣ тӯрост,
Чаро ранҷу сахтӣ ҳама баҳри мост?!¹*

Суҳанони ҷасурунаи оҳангар Заҳҳокро ба ҳолати
шигифтзадагӣ мегузорад. Ба ҳашм омада лаб фурӯ мебан-
дад, вале Кова ҳанӯз дар пайи фошсозии ўст:

*Шуморет бо ман бубояд гирифт,
Бад-он то ҷаҳон монад андар шигифт,
Магар к-аз шумори ту ояд падид,
Ки набвад зи гетӣ ба ман чун расид,
Ки морон-тро мағзи фарзанди ман,
Ҳамедод бояд ба ҳар анҷуман.*

* Дар наشري русӣ пораҳо аз «Шоҳнома» дар тарҷумаи М. Дяконов ома-
дааст.

¹ Ҳамаи пораҳои «Шоҳнома» аз ҷопи нашриёти Бехзод, Эрон, соли 1375
(х.) гирифта шуд. (Тарҷ).

Пеш аз ба қасри Заҳҳок зада даромадани Коваи Оҳангар Заҳҳоки мордӯш дастуре дар бораи ҳукумати одилонаи ҳу-даш ба аъёну ашрофи дарбор пешниҳод карда, онҳоро маҷбур сохта буд, ки имзо гузоранд. Дар ин дастур шоҳи хуношому одамхӯр худро чун подшоҳи одилтарин муаррифӣ карда мегуфт, ки дар забонаш ғайри ростӣ чорӣ нест ва «замини шоҳигарии худро ҳама нақӯи корида».

Заҳҳок ба хотири мустаҳкамсозии худ дар мамлакат фарзанди Коваи Оҳангарро озод мекунад ва пешниҳод менамояд, ки ба дастури сифатномаи ӯ имзо гузорад.

Аммо Коваи Оҳангар тобу тавони дурӯягиро надорад. Вай бо мӯхтавои дастури Заҳҳок шинос шуда, онро пора-пора карда, бо қаҳру ғазаб дарбориёро мазаммат намуд, ки дилу ҷони худро чӣ гуна зери по монда, ба ин дастури на-нговар имзо гузоштаанд. Вай бо шитоб аз қасри Заҳҳок ба майдон мебарояд, ки мардумро зидди бедодгарихои шоҳи аҷнабии ғулумсози халқ ба шӯриш даъват намояд.

*Чу Кова бурун омад аз пеши шоҳ,
Бар-ӯ анҷуман гашта бозоргоҳ.
Ҳама бархурӯшиду фарёд хонд,
Чаҳонро саросар суи дод хонд.
Аз он чарм, к-оҳангарон пушти пой,
Бипӯшанд ҳангоми захми дирой.
Ҳамон Кова он бар сари найза кард,
Ҳамон гаҳ зи бозор бархост гард...*

Пешдомани чармини оҳангарии худро чун дирафши шӯриши халқӣ боло бардошта, Кова мардумро ба сӯи Фаридун хост. Фаридун ин парчамро зебу оро дода, чун валиаҳди конунии тахти шоҳии Ҷамшед бар зидди Заҳҳок баромад. Набарди сахту хунрез бо ғалабаи халқ анҷом гирифт. Заҳҳок шикаст хӯрд, асир афтод. Фаридун ӯро дар синаи санги куллаи кӯҳ занҷирбанд мекунад.

Достони шоҳи одамхӯр Заҳҳок ва Коваи Оҳангар яке аз саҳифаҳои мароқангези ҳаммосаи тоҷику эронӣ ба шумор

меравад. Вай намоёнгари он аст, ки тоҷикон аз замонҳои қадим анъанавии муборизаҳои қаҳрамононаро зидди душманони аҷнабӣ ва ғоратгар давом дода омадаанд.

Симои (образ) Заҳҳоки малъун, ки ёдовар шудем, ҳанӯз дар рӯзгори то Зардушт пайдо гардида буд. Ба сабаби набудани таърихи этимодбахши ҳатти афсона дар бораи он истисморғари нобакор ва ғуломсози халқ тӯли садсолаҳо, бо тафсилоти наф ба наф, бо воқеоти муайяни наф таърихӣ пайванд мегардад. Ба ин васила гирифтани ин нуқта зарур аст, ки симои қаҳрамононаи Коваи оҳангар нисбатан хеле пасантар ҷомаи ривоятӣ мепӯшад. Ин симо на танҳо дар достонҳои анъанавии авестӣ, ҳамчунин дар ривоятҳои рӯзгори ҳукумати сулолаҳои шохони Парфиёнӣ–Ашкониён (соли 250-и то милод ва соли 225-и солшумории наф), ки як қисми Осиёи Миёна тобеи онҳо буд, вучуд надорад. Симои Коваи Оҳангар дар афсонаю ривоятҳои халқии охири асри VI дар солномаи барҷастаи шохони эронӣ «Худойнома» рӯ мезанад. Ва агар ривоятҳои муборизаи авлоди шох Ҷамшед бо Заҳҳокро таъкиди махсусияти ворисии шохии ин аҷдод ғараз бошаду онро доираи ашрофи қабиларо ва ғуломдори эронӣ бофтааст, он гоҳ ба симои Коваи Оҳангар бо ҷашми тамоман дигар нигаристан лозим меояд. Симои Коваи оҳангар миёни оммаи васеи халқ, ҷун пайкараи нотақрор падида омада, таҷассумгари таҷрибаи дуруст фаҳмидаи муборизаю пайкори халқ бо қатор-қатор истилогароне ҷун Заҳҳок буда, таъкид медорад, ки маҳз ҷунбиши оммаи васеи халқ тақондиҳандаи ҳамон табаддулоте буд, ки дар натиҷаи он ҳукумати ғоратгаронаи одамони Заҳҳок барҳам хӯрд.¹

¹ Афсонаи шохӣ золим, Заҳҳоки истилогари асрҳои гузаштаи дур то ҳол дар эҷоди шифоҳии халқӣ тоҷик мавқеи намоён дорад. Қайд намудан мароқовар аст, ки 2, 5-3 километр дуртар аз Қарши (Ҷумҳурии Ўзбекистон) харобаҳои қалъаи қадиме вучуд дорад, ки ба тоҷикӣ «Қалъаи Заҳҳоки морон» меноманд. Шаклаш ростӣ ҷаҳоркунча буда, тарафҳояш якуним километр тӯл мекашад. (Шарҳи онҳо дар мақолаи Л.А.Зими́на «Нехшеб,Несеф,Қарши» (ниг. маҷмӯаи ба Бартолд бахшида, Тошкент, 1926) оварда шудааст.

IV. АНЪАНАҲОИ ҚАҲРАМОНИИ ТОҶИКОН ДАР СИЛСИЛАДОСТОНҲОИ РИВОЯТИИ РУСТАМ – ПИСАРИ ЗОЛ

Мо андешаҳои авестоиро ҳамчун андешаи сифатгари заҳмати кишоварзӣ маънидод намудем. Ғалат мебуд агар мо фикр мекардем, ки моҳияти он танҳо дар ҳамин аст. Дини зардуштӣ, ба мисоли ҳамаи динҳо, тавре ки гуфтаанд, барои мардум «афюн аст» ва ҳамчун силоҳи синфи истисморгар истифода шудааст. Рӯҳониёни зардуштӣ барои зери асорат гирифтани омма хурофоти дағалонатаринеро илова карда буданд, ки ҳар як саҳифаи Авесто метавонад ба он шаҳодат бидиҳад. Бо ин ҳама дар он китоб рӯҳи озодихонаи гузаштагони бостонии халқи тоҷик, мардонагӣ ва истодагари онҳо зидди душман инъикос ёфтааст. Авесто эътиқодмандони худро натавон ба заҳмати озоиштаи зироаткорӣ даъват менамуд, инчунин онҳоро дар рӯҳи қаҳрамониҳо бар зидди душманони бешумор тарбият мекард. Дини зардуштӣ дини кишоварзони сулҳпарваре буд ва дар айни ҳол сарбозони ҷавонмард ва нотарсро ба воя мерасонд. Як силсила яштҳои (гимнҳои) Авесто мардонагӣ ва қаҳрамони сарбозонро тараннум менамояд. Яке аз худоёни барӯманди маъбадҳои авестой худои офтобу рӯшноӣ—Митра аст, ки моҳиятан ҷанговари бемонанд, абарқудрат, ғимоятгари муборизони роҳи ростӣ ва бахшояндаи ғолибияти онҳо ҳисоб меёбад. Симои Митраи авестоиро дар сурати ҷанговари кулоҳхӯди нукрай дошта, дар ҷавшани тилоӣ, зӯру тавоно ва ҷасур, савори аспӣ сафед мебинем. Дар дасти ӯ шашпарӣ саддандонаи нурафкан – силоҳи аз ҳама қавӣ ва ғолиб бар ҳама. Митраи гардунасабор ҳазорон тирро аз камони устокорона сохташуда ба само меандозад, ки зеҳн он аз рағу пайи барзагов аст. Митра доҳии абарқудрат ва тавоно, ҷамъоварандаи тамриндиҳандаи лашкар барои набард, сафшикани ҳар гуна душман аст. Вақте ки ӯ бо гардунаи дучархаи самовии худ гардиш мекунад, ҷаҳор аспӣ сафеди дурахшони ӯ бо суръати бод ҳаракат дораду пешопеши он Худои ғолибият – Варахрани (Вэрэтрагна) бузург асп медавонад.

Чӣ душманоне буданд, ки Авесто лашкари гаравандагони

худро ба ҷанги онҳо сафарбар менамуд? Инҳо пеш аз ҳама, ҳамон қабилаҳои кӯчие буданд, ки бо ҳамлаҳои ғоратгарона ба воҳаҳо, ҳосили зироаткоронро ба харобӣ мекашиданд. Онҳо тӯронӣёне буданд, ки сардорашон Арҷосп ном дошт ва ӯ зидди шоҳи Бохтар Виштосп мубориза мебудрд ва Авесто ӯро «ромкунандаи бузурги асп» мегӯяд.

Муборизаи бохтариҳо бо сарвариини шоҳ Виштосп зидди тӯронӣёни кӯчӣ баробари қабули дини навин ба худ тобиши динӣ гирифт. Зардушт гаравандагони динашро даъват менамуд, ки «Тӯронӣёнро шукӯҳмандона мағлуб кунед». Вай дар симои Арҷосп Аҳриманро мебинад ва мегӯяд: «Ин бузурги девҳо аз ҷониби шимол, аз сарзаминҳои мухталифи шимол, ана аз кадом сӯ, ин лабрези марги аҳриманӣ тохту-тоз дорад».

Баъзе ховаршиносон (мисол Блоше) истилоҳи Тӯрро (Тӯрон) бо туркҳо айният медоданд. Ин гумон аз он сабаб ба миён омад, ки шурӯъ аз асрҳои X-XI, дар навоҳии Осиёи Миёна, ки майдонҳои ҷуғрофии ҳаммосаҳои қадими эронӣён ҳисоб мешуданд, қабилаҳои туркнаҷод вазъу мавқеи ҳукмрониро соҳиб шуданд. Барои чунин гумон ҳамоҳангии истилоҳҳои «тӯронӣён» ва «туркҳо» боис гардиданд. Дар натиҷа тасаввуроте падид омад, ки дар замони қадим ҳам гӯё ҳамон қабилаҳои туркнаҷод, ки то ҳол ҳудудҳои зиёди онро дар ихтиёр доранд, сукунат дошта бошанд.¹

Ғалат будани чунин нуктаи назар ҳоло дақиқу равшан исбот шудааст. Маълумоти солноманависони Чин, мутааллиқ ба асрҳои II то милод, шаҳодат медиҳанд, ки дар ин марҳала аҳолии Осиёи Миёна аз Фарғона то Парфия бо шеваҳои гуногуни ҳамон як забон гап мезаданд, яқдигарро хеле хуб мефаҳмиданд.² Он аҳоли, чӣ кӯчӣ ва чӣ сокин,

¹ Шарқшиноси фаронсаӣ Блоше ҳатто кӯшидааст, ки номи туркхоро аз саҳифаҳои Авесто пайдо намояд. Нигаред ба мақолаи ӯ Journal of the Royal Asiatic society, 1915, саҳ.305-308.

² «Аз Даван (Фарғона) ба Ғарб то Анси (Парфия) ҳарчанд ба шеваҳои гуногун гап мезананд, вале аз рӯи одат ба ҳам хеле монанд буда, дар гуфтугӯ яқдигарро хуб мефаҳманд. Одамон умуман чашмони фурурафта ва риши ғулӣ доранд». (И.Бичурин, Собрание сведений о

танҳо ба халқҳои эронӣ мансубият доштанд. Ва ҳақиқати ин ҳолро метавон аз ҳуди мундариҷаи ҳаммосаи эронӣён дарёфт. Яке аз қаҳрамонони ба мо шиноси он ҳаммоса Фаридун аст, ки ҳокимиятро аз дасти Заҳҳоки ғосиб зада гирифта, байни фарзандонаш тақсим намуд. Ду тан аз онҳо номҳои Эраҷ ва Турро доранд. Ривояте тасдиқ менамояд, ки номи Эрон аз номи аввалӣ – ва номи Тӯрон аз номи дигарӣ баромадаанд. Албатта, ин маънидоди асосирӣ ҳеҷ умумияте бо ҳақиқати таърихӣ надорад, вале иртиботи бародарии байни Эраҷу Тур, ки дар ривоят оварда шудааст, аз он далолат мекунад, ки эронӣёни қадим аз нигоҳи ирқият ҳудро ҳаргиз зидди тӯронӣён нагузоштаанд. Набардҳои мудҳиши байни эронӣёну тӯронӣён, ки дар ҳаммосаи Фирдавсӣ пурра ва муфассал оварда шудаанд, пеш аз ҳама муборизаи байни ҳамдигарии бародарони эронии сокину кӯчӣ ҳисоб мешуданд.

Дар муборизаҳои ҳеҷ гоҳ рӯи оромӣ надидаи воҳаҳои Осиёи Миёна ба сабаби тохтутозҳои кӯчиён, анъанаҳои қаҳрамонии гузаштагони қадими тоҷикон ба вучуд омаданд ва устувор гардиданд. Дар ин муборизаҳо мардонагӣю қатъияти халқ обутоб меёфт, ки дар набардҳо бо душман ҳар лаҳза омода бошад, дар ҷимояи ватани худ ба ҷанг даромада, зарбаҳои марговар ворид созад, озодӣ ва истиқлолияти ҳудро фидокорона ҳифз намояд. Саҳифаҳои ҳаммосаи қадими тоҷику эронӣ инъикосгари акси садои образҳои барҷастаи қаҳрамонон ва ҳамаи набарду хунрезихост, ки хоҳу ноҳақ миёни зироаткорони воҳаҳо ва саҳроҳои кӯчӣ рух медоданд.

Ҳаммоса барои халқи тоҷик махсусан наздик ва фаҳмост ва он, пеш аз ҳама, ба ин сабаб ки қаҳрамониҳои онҳо дар Осиёи Миёна рӯи қор меомаданд ва майдони набардҳои Эрону Тӯрон ҳисоб мешуданд. «Эҷоди ҳаммоса, ба таври адабӣ таҷдиди назар қардани оҳангҳои ҳаммосӣ ва нисбат

народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Қисми III, с.22). Дар ин бора боз нигаред ба Laufer, sino-iranica, сах.212-и рисолаи В.Григорьев «О скифском народе саках» СПб, 1871, сах.86.

додани онҳо ба шахсиятҳои муайяни таърихӣ дар қисмати шарқии Эрон пиёда шуда, яъне, дар Осиёи Миёна сурат гирифта буданд. Ҳамин ҳолро рӯшантар аз ҳама мумтозтарин донишманди таърихи Осиёи Миёна В.В. Бартолд¹ ба исбот расонидааст. Аз ишораҳои ҳуди Фирдавсӣ мо дарк мекунем, ки як қисми гуфтор дар бораи қаҳрамони барҷастаи ҳаммосаи эронӣ – Рустам, писари Зол, аз забони як нафар, ки Серн, ном дошта, дар Марв, дар хонаводаи як деҳқони марвӣ зиндагӣ мекардаасту ҳамзамони аввалин Сомониён будааст, оварда шудааст. Аз суҳанони Фирдавсӣ мо инро ҳам дармеёбем, ки дар ҷамъовариҳои маводи эпоси қадимии эронӣ деҳқонони Мовароуннаҳр² низ ширкат варзидаанд. Ҳамчунин маълум аст, ки дар байни ҳуҷҷатҳои суғдии Музеи Британия, ки Рейхелт³ нашр кардааст, порчае ба забони суғдӣ мавҷуд аст, ки дар «Шоҳнома» вонамехӯрад ва он лавҳаи набарди Рустаму Рахш бо шерҳо – девҳо дар кадом як ҷангалистон мебошад.

Ва боз, дерзамоне то рӯзгори зиндагии Фирдавсӣ миёни тоҷикон афсонаю ривоятҳои дигаре низ буданд, ки ӯ онҳоро дар «Шоҳнома» озодона истифода кардааст. Наршахӣ, таърихшиноси асри X, ки навиштааш дар бораи таърихи Бухоро хеле машҳур аст, мерасонад, ки масалан, дар ин маркази қадимтарини маданияти эронӣ халқ андар қисмати Сиёвуши писари Кайковус, нишидхое (сурудҳои вижа) эҷод карда буданд. Вай аҳдшиканона бо ҷӯши ғазаби душмани қаттоли эронӣ – шоҳи Тӯрон Афросиёб⁴ ба қатл расонда шуда буд. Он нишидхоро ба оҳангҳо дароварда буданд ва «Нолаи муғон» ва ё «Хунбаҳои Сиёвуш» ном доштанд.

¹ Нигаред ба асари ӯ: «К истории иранского эпоса», Петроград, 1915, боби «Восточно-Иранский вопрос» в «Известиях Российской Академии Истории материальной культуры», ч. 2, 1922.

² Мовароуннаҳр – номи арабии вилоятҳои мобайни ду рӯди бузург – Ому ва Сир аст.

³ Н. Reichelt. Die Soqdishese Handschriftenreste II, 1932, сах. 62.

⁴ Далеле ҷолиби диққат аст, ки то солҳои охир барои мардуми тоҷики маҳаллии Бухоро қабри Сиёвуш, ки дар арк воқеъ, мавриди эҳтироми хосса қарор мегирад. Сиёвуш яке аз қаҳрамонони дӯстдоштаи афсонаву ривоятҳои бухороӣ аст.

Тасодуфӣ нест, ки қаҳрамонони ҳаммосаи эронӣ ва пеш аз ҳама Рустам, ки аз ҳама гуна душмани ғаддор тарсу ҳаросе надошт, то ҳол барои коргару деҳқони тоҷик намунаи ибрати хидмати содиқона ба халқу Ватан ҳисоб мешавад. Симои Рустам онҳоро дар мубориза барои озодӣ ва истиқлолияти Ватан илҳом мебахшад ва ба меҳнати пурсамар даъват менамояд. «Ё Рустам, мадад бинмо!»— мегӯяд деҳқони тоҷик, вақте ки ба ягон кори бисёр муҳиму бошараф даст мезанад ва ё ягон бори вазнинро ба дӯш гирифтани мешавад.¹

Ачдоди Рустам ва худи Рустам чун симои марказии қисмати ривоятии ҳаммосаи эронӣ, баъди дар низову кашмакашҳои оилавӣ аз тарафи писарони Фаридун — Салм ва Тур кушта шудани фарди беш аз ҳама дӯстдоштаи ӯ — Эрач ба арсаи набардҳо кашида мешавад.

Яке аз ҳамсарони Эрач, ҳангоми қатли ӯ ба дасти бародаронаш ҳомиладор буд ва духтар таваллуд кард.

Баъди балоғат он духтар ба яке аз қиянҳои Фаридун ба шавҳар дода шуд. Вай писаре таваллуд кард, ки Манучеҳр ном гирифт. Ва ӯ ситонандаи қасоси Эрач гардид. Дар яке аз маҷлисоҳояш Фаридун ба ҳозирин Манучеҳрро шинос менамояд ва ӯро барои тарбият ба дасти Сомӣ паҳлавон — писари Наримон— соҳиби Сиистон месупорад. Тарбияи шоҳзодаи ҷавон зуд ба дасти писари Сом — Зол мегузарад. Зол ва писараш Рустам ба тақягоҳи асосии шоҳони Эрон, дар муборизаи онҳо бар зидди душманони беҳисоби мамлакат ва халқ, мубаддал мегарданд.

Ҳаёти Рустам пур аз қаҳрамониҳои ғайриодист. Паҳлавони бемисли оянда, ҳанӯз дар раҳми модар ба андозае расид, ки таваллуди муқаррариаш амри муҳол гардид ва зарур шуд, ки ӯро бо роҳи ҷарроҳӣ аз батни модар бигиранд. Кӯдаки навзод аз шири даҳ доя базӯр сер мешуд. Рустам ҳанӯз даҳсола набуд, ки якумин қаҳрамони ӯ овозаи мардум шуд. Яке аз филҳои ҷангии падараш — фили сафеди азимчусса девона гашт. Ҳар ҷони зиндае аз ӯ ба воҳима аф-

¹ Рустам миёни тоҷикон чунон машҳур аст, ки ҳатто як номи тирукамон (ё рангинкамон) бо номи ӯ «Камони Рустам» номгузорӣ шудааст.

тода роҳи гурез мегирифт ва ё зери пояш монда мемурд. Рустам бо шашпари ҷангӣ бо фили аз худ рафта рӯ ба рӯ мебарояд ва бо зарбае сари филро мешиканад...

Ҳеч аспе паҳлавони ҷавонро бардошта наметавонад. Бо мушкilotи зиёд аз миёни галаи аспӣ бешумори падараш, аспӣ пурзӯру тавоноеро барои худ интиҳоб мекунад, ки ханӯз ром нашуда буду ҳеч ромкунандаеро низ наздики худ намонд ва он Рахш ном дошт. Баъд аз он ки Рахш кӯшиши аз пушт андохтани Рустамро бефоида дарёфт, ба иродаи Рустам тан дод ва то охири умри Таҳамтан ҳамбозӯи бовафои набардҳои ӯ гардид.

Рустам аз ҳама хавфу хатар беҳарос мегузашт, тамоми умр бо душманони даруниву берунии Ватан муборизаю пайкори беамон мебуд. Байни ин душманон на танҳо одамон, ҳамчунин девҳо – нерӯҳои хашмовари торикию зулмот, ҳайвоноти даҳшатбори барҳамзани инсон ҳастанд. Волидаи Рустам ба яке аз ҳамин гуна девҳои бадвоҳима боҷ медоданд. Аз ин хабардор шуда, Рустам пинҳонӣ аз волидон, ба ҷанги дев мебарояд, ўро мағлуб ва дасту пояшро занҷирбанд карда, назди падараш меоварад. Рустам инчунин дар Мозандарон – ҷангали ёбии кӯҳсор, ки дар соҳилҳои ҷануби баҳри Хазар воқеъ, деви сафеди даҳшатафкани кӯрсози одамонро ба ҳалокат мерасонад. Ҳамчунин ӯ бо ҷасорат зидди аждаҳои бадҳайбати нобудсози рамаю одамон мебарояд. Вай тире аз камони худ рост ба ҷашми аждар зада, ўро аввал кӯр месозад ва баъдан бо шамшераш қалам-қалам мекунад. Вай бо девпайкаре (великан), ки ҳатто паҳлавоне чун Рустам назди он мисли кӯдаки хурд метофт, ба ҷанги тан ба тан мебарояд ва ғолиб меояд. Як порай устухони он девпайкар кофӣ будааст, ки рӯи рӯди азиме кӯпрӯк бошад.

Гуфтор андар корномаҳои Рустам бо махлуқоти афсонавӣ, албатта, тасвири ҳамон набардҳои эронӣни Осиёи Миёна бо кӯчиёни Тӯрон аст, ки мо дар ин бора таваққуф кардем. Ин ҳама пайкор, ки дар ҳаммосаи Фирдавсӣ акс ёфтаанд, қариб ки саросар воқеианд. Инак, як лавҳаи пайкори Рустам бо душмани ғаддор, фиребгар, бераҳму маккори ба ҳама гуна сиёҳкорӣ омода:

Тўрониёни дармондаи мағлубсозии эрониён дар чанги тан ба тан, меҳоханд, ки онҳоро хоинона фиреб дода, ногаҳонӣ зарба зананд. Сарлашқари тўрониён – Пирон бо фиристодагони шоҳи Эрон – Кайхусрав роҷеъ ба сулҳу дӯстӣ гуфтушунид дошт. Вале ин гуфтушунид танҳо барои дар ғафлат монондани эрониён буд. Дар ҳамон лаҳзаи гуфтушунид, сарлашқари макқори тўрониён, тарафи ҳокими Тўрон–Афросиёб саворае фиристода талаб мекунад, ки ба муқобили Эрон лашқари беҳисоб ба роҳ андозад. Афросиёб дар иҷрои ин хоҳиш таъхир накард. Дар шароити барои эрониён хеле номуносиб онҳо маҷбур буданд ба ҷанг бидароянд.

**Дурӯя сипаҳ андар омад чу кӯҳ,
Саворони туркону эронгурӯҳ.
Чунон шуд зи гарди сипоҳ офтоб,
Ки аз тирагӣ рафт чашмаш ба ҳоб.
Дурахшидани теғу рӯину хишт,
Ту гуфтӣ шаб андар ҳаво лола кишт...
Замин, гуфтӣ, аз хун майистон шудааст,
Зи найза ҳаво чун найистон шудааст.
Басе сар гирифтори ҳамми каманд,
Басе хор гашта тани арҷманд.
Кафан ҷавшану бистар аз хуну ҳок,
Тани ноздида ба шамшер чок¹.**

Дар натиҷаи фиребу найранг ва ба қор андохтани лашқари беҳисоб тўрониён маҷбур месозанд, ки лашқари эрониён ақиб нишинад. Шабҳангом, асное, ки дар бошишгоҳи тўрониён ба шарафи ғолибият, садои ҷангу рубоб баланд буд, эрониён маҷрӯҳонро аз майдон бароварда, барои худ дар домани кӯҳи Ҳамованд истехкоми мусоид гирифтанд. Онҳо савораеро барои Рустам фиристода, аз вазъи танги худ хабар доданд ва ёрии ўро мунтазир шуданд.

Ҳангоме лашқари ғолиб эрониёни маҷбури ақибнишинӣ

¹ Шоҳнома. сах. 230

ва захираи хӯрокашон ба охир расидаро фаромӯш карда, ба айшу нӯш машғул буданд, саркардагони лашкари Эрон Тӯс ва Гударз шабохуни бебоконе ба кор бурданд. Онҳо нисфишабӣ ба лашкаргоҳи кӯчиёни нимҳоб ҳамлавар шуда, талафоти калон ворид намуданд. Ба як сарбози эронӣ садҳо ҷанговари кӯчиён рост меомад. Лашкаркашони тӯронӣ воҳимаро нишонда, ба лашкари эронӣ ҳамла оварданд:

*Баромад хурӯшидани карраной,
Ба ҳар сӯ бирафтанд гурдон зи ҷой.
Гирифтандашон яксар андар миён,
Саворони Эрон чу шери жаён¹*

Ҷанги саҳт то субҳидам давом кард. Вақте ки офтоб баромад, гурдону паҳлавонони эронӣ дубора ба кӯҳ бозгаштанд. Ва дар ҳамин вақт сарлашқари тӯронӣён Пирон хабар меёбад, ки ба ёрии ӯ гурӯҳҳои нав ба нави ёрирасони Африқо сиеб расидан доранд:

*Нахустин сипаҳдор – ҳоқони Чин,
Ки тоҷаш сипеҳр асту тахташ замин.
Сипоҳе, ки дарёи Чинро зи гард,
Кунад чун биёбон ба рӯзи набард.
Яке меҳтар аз Мовароуннаҳр дар,
Ки бигзард аз ҷархи гарданда сар.
Танаш зӯр дорад ба сад наррашер,
Сари ҷандатил андар орад ба зер...*

Ғайри Комус ба лашқари тӯронӣён дигар паҳлавонони кӯшонӣ низ ҳамроҳ мешаванд, аз ҷумла Ашқбӯси бадхашм ба онҳо мепайвандад. Гударзи сарлашқари ба мӯяш сафедӣ афтодаи эронӣён аз қуллаи Ҷамованд назора мекунад, ки ба бошишгоҳи душман чӣ гуна қувваҳои нав ба нав ҳамроҳ мешаванд.

Аз ҷанги бархостаи лашқари тӯронӣён осмон тира шуда,

¹ Ҷамон ҷо. саҳ. 236.

миёни он ҳама чангу ғубор офтоб гоҳ-гоҳе ба чашм метобад.

Гударзи ноумед аз кулла фуруд омад, ки пеш аз набарди охирин гурдону паҳлавонон, набераю писарони худро ба оғӯш кашад.

Пешвои тӯронӣён – Пирон бо тантана эълон медошт:

*Ба Эрону Тӯрон абар хушкӯ об,
Набинед ҷуз номи Афросиёб...¹*

Дар ҳамин лаҳзаи барои эронӣён тангу тор пештозҳои лашкар ба Гударз хабар медиҳанд, ки лашкари беҳисоб, таҳти раҳнамоии Рустам, бо дирафши сурати шеру аждаҳдор, бошиддат ба кӯмаки як каф диловарони эронии дар ихотамонда, мешитобанд.

Чанговарони Рустам сари вақт ба истехкоми эронӣёни муҳосирашудаи кӯҳи Ҳамованд расиданд. Барои Рустам ҳанӯз оқибати муборизаи дар пеш истода маълум набуд. Вай ба куллаи Ҳамованд боло шуда, ба сафҳои лашкари беҳисоби Афросиёб нигарист:

*Бад-он кӯҳ сар монд Рустам шигифт,
Ба баргаиштан андеша андар гирифт.
Ҳамегуфт: То ман камар бастаам,
Ба як сол як ҷой нанашастаам!
Фаровон сипаҳ дидаам пеш аз ин,
Надидам, ки лашкар будӣ беш аз ин!²*

Мувофиқи одоби чанг лашкари Эрон бо урдуи Тӯрон аввал паҳлавонону гурдон ба чанги тан ба тан даъват мешуданд. Барои чанг Ашкбӯси бузурги кӯшонӣ қасдан гурдону паҳлавонони эрониро талаб мекунад. Дили Рустам ба ҷӯш меояд, вале ӯ ҳоло наметавонист ба чанг барояд. Зеро барои ин ки зудтар кӯҳу кӯталҳоро паси сар бикунанд, лозим буд,

¹ Шоҳнома, сах. 240.

² Шоҳнома, сах. 247.

ки суръатро беш аз се баробар тезонад. Ба сабаби ҳаракати тез, наълҳои аспӣ вафодораш Раҳш, дар роҳ титӯ пора шу-
данд. Дархости паҳлавони кӯшониро Рӯхҳои номвар қабул мекунад, вале мағлуб мегардад. Аммо дигар касе аз паҳлавонони эронӣ набуд, ки ҷуръати бо Ашкбӯс зӯрозмоӣ кунад. Дар ин вақт ба ҷанги Ашкбӯси рӯи зин мисли кӯҳи азим нишаста, Рӯстами тирӯ камон рӯи даст, пиёда ба майдон мебарояд. Паҳлавони бемисли кӯшонӣ бо дамдамаю ҳамҳама пеш меояд ва ба ғалабаи худ бегумон бовар дорад. Нахустин тирӣ Рӯстам ба сари синаи аспӣ ӯ мерасад. Ӯ маҷбур шуд пиёда набард кунад, вале бо тирӣ дувуми Рӯстам ҳуди кӯшонӣ ҳок лесид.

Лашкаркашони тӯронӣ дар ҳайрату ҳарос афтада, аз сари синаи Ашкбӯс тирро берун кашида диданд, ки вай аз тирӣ ба аспӣ ӯ расида тафовуте надорад ва андозаи тир баробари найза аст. Сипас, паҳлавони беамсоли тӯронӣ – Комус бо гурзи гароне, девонавор гурдону паҳлавонони эрониро ба майдон хост. Вай қасоси Ашкбӯсро ситондани ва бо ғзаби тамои ҷанговари пиёдаеро, ки Ашкбӯсро мағлуб гардониду тӯронӣён кӣ будани ӯро намедонанд, ба набард меҳонад. Аммо касе аз ҷониби эронӣён талабгори вай шуда натавонист:

*Або ӯ касеро набуд тоби ҷанг,
Ки эшон ҷу оҳу буданд, ӯ паланг.*

Алва ном сарбози найзадори Рӯстам хост бо паҳлавони пурғзаби кӯшонӣ қувва озмояд, вале дар задухӯрди пурдахшат ҳалок гардид. Комус ӯро бо найза аз рӯи зин бардошта ба замин зад – зерӣ суми аспӣ худ андохт.

Рӯстам аз ҳалокати найзадори худ Алва ба ҳаяҷон омад. Ва бо суръати тир сӯи девпайкари кӯшонӣ парид ва бо арғамчину гурз ҳамлавар гардид. Зерӣ пояш акнун Раҳши вафодораш буд. Шамшерӣ Комус ба сари Рӯстам дурахшид, вале ҳангоми дурахшидан нӯги он андак буни гардани Раҳшро ҳарошида гузашт. Раҳш беосебу Рӯстам низ. Банде ки Рӯстам меандозад, ба гардани Комус меафтад. Паҳлавон

мекӯшид бо эҳтиёткорӣ худро аз ҳалқаи банде, ки то рафт сахттар кашида мешуд, раҳо созад. Вай дар ним нафас аз чони худ даст шуст. Рустам дастони Комусро бандпеч кардаву ба лашкаргоҳ овард, ки дар назди мардум чазо диҳад.

Тақдири набардро ҳалокати бехтарин гурдону паҳлавонони лашкари Тӯрони барои харобсозии Эрон омадаи Афросиёб ҳал кард. Онҳо майдони набардро аз часади мурдагон пур карда, шармандавор раҳи фирор ба чониби шарқ гирифта, ба сӯе рафтанд, ки аз он сӯ омада буданд.

Ҳамин тавр, лашкари Эрон бо сарвари Рустам тӯрониёро маҷбур намуд, ки ҳазорҳо кушта дар баҳои аҳдшиканӣ диҳанд, ҳаёти ҳазорон ба бод дода шуданд. Тамоми кӯшиши онҳо барои харобу валангосозии шахру дехоти гулгулшукуфони Эронзамин бебарор анҷом гирифт. Рустам тӯрониёро пай дар пай зарбаҳои марговар мезанад. Пас, душманони зарби хокутуробсози ўро хўрда дигар часорат надорад, ки ба кишвари ў ҳучум кунанд.

Рустам дар набарди тан ба тан тавоно ва мағлубнопазир буд, дигар паҳлавоне ҳам вучуд надошт, ки чуръати бо ў баробарӣ кунад. Душманонаш аз ҷангҳои рӯ ба рӯӣ тарсида меҳостанд зарбаи хоинона зананд. Ўро баҳусус шоҳи Кобул ҷашми дидан надошт. Вай роҳҳои ба ҳалокат расондани Рустамро ҷуста, бародарандари ў Шағодро харида мегирад ва ў сари роҳи Рустам ҷиҳил ҷоҳ меканад ва даруни ҷоҳҳо шамшерҳои тезу найзаҳо бо теғҳо рӯболоро меғузорад. Хонин рӯи ҷоҳхоро ҳаспӯш намуда Рустамро рост ба сӯи марғ мебарад.

...Паҳлавони эронӣ ба яке аз ҷоҳҳо меафтад ва ҷароҳати марговар мебардорад. Бо ин ҳама Рустами хунполо тамоми қувваи худро ҷамъ намуда, зарҳариди ифлоси шоҳи Кобулро мекушад. Рустам дар даст камоне дошт, ки тамоми умр ҳамроҳаш буд. Вақте ки Рустам ба ҷоҳ меафтад, фиреби Шағодро пай мебарад ва марғи худро ҳис карда ба Шағод меғўяд, ки ба ў ҷанд дона тир диҳад, то ҷисмашро аз дарандагони хомталошгараш пеш аз марғ, ҳалос гардонад. Шағод ҷанд дона тир медиҳад. Рустам яке аз тирро ба зеҳи камон гузошта, диди Шағод мекунад. Шағод тарсида даруни ҷи-

нори азиме пинҳон мешавад. Вале Рустам бори охир камонро мекашад. Камон ва торҳо ба садо меояд ва тири Рустам чинори дарунтихиро шикофида Шағдро ба дарахт медӯзад...

Мо гуфта будем, ки корномаҳои Рустам барои тоҷикон ҳамеша намунаи ибрати хидмати фидокорона баҳри Ватан будааст. Симои Рустам имрӯз ҳам онҳоро баҳри муборизаи беамони зидди барбарони фашистӣ илҳому боварӣ мебахшад. Нома ба ҷанговарони тоҷик аз халқи тоҷик,¹ ки соли 1943 ба ҷабҳа фиристода шуда буд, суҳанони Рустами Таҳамтанро ба ёд меоварад, ки пеш дар яке аз набардҳои бо паҳлавонони Тӯрон, гуфта буд:

*Бар ин дашт агар вижа танҳо манам,
Ки бо гурзу бо Раҳиу бо ҷавшанам,
Набошад пас андеша з-Афросиёб,
В-аз он лашқари ғашну чандон шитоб.
Бар-ин дашти кина гар аз мо якест,
Ҳама хайли Тӯрон ба ҷанг андакест...*

¹ Нома ба ҷанговарон-тоҷикон аз халқи тоҷик, нигаред рӯзномаи «Правда» аз 20 мартӣ с. 1943.

V. ГУЗАШТАГОНИ ҚАДИМИ ХАЛҚИ ТОЧИК ЗИДДИ ИШҒОЛГАРОНИ МОДИЮ ФОРСӢ. КУРУШ ВА МАЛИКА ТОМИРИС. РИВОЯТИ ШЕРАКИ ЧӢПОН

Сарчашмаҳои таърихӣ дар бораи вазъи рӯзгори тобеъсозии сокинони қадими тоҷики Осиёи Миёна – Бохтар, Суғд ва ғайра, нахустдавлати мутамаркази ҷаҳонии асри VI–и то милод, ки Куруш шакл додааст, маълумоти хеле ноқис медиҳанд. Ва маълумоте ҳам ки мо дар даст дорем, далолат мекунад, ки тобеъсозии Осиёи Миёна ба ҳукумати форсҳо бо муборизаҳои саҳту хунин ҳамроҳ будааст.

Куруш ҳукмронии худро дар Форс ва Мод барқарор намуда, барои ишғоли мамлакатҳо якчанд лашкар мекашад ва ҳукмронии худро дар Финикияву Фаластин ҷорӣ менамояд. Бобул – қадимтарини маркази маданияи Месопотамия (ҳоло Курдистон)-ро гирифта, онро пойтахти давлати худ қарор дод. Куруш пеши худ вазифа гузошт, ки қabilaҳои эронии Осиёи Миёнаро ба итоати худ дарорад.

Гузаштагони қадими халқи тоҷик зидди ишғолгарони хориҷии ба мамлақати онҳо зада даромада, муқобилияти саҳт нишон доданд. Ба муқобили форсҳо на танҳо аҳолии таҳҷоии зироаткори воҳаҳо, инчунин кӯчиёни Осиёи Миёна низ бархостанд. Дар бораи сангинии ин набардҳо ҳикоятҳои таърихнависи Юнон Ҳеродот шаҳодат медиҳад. Ҳеродот ҳикоят мекунад: – Лашкари Куруш ба саҳроҳои қabilaҳои кӯчии эронӣ, ки онҳоро юнониён массагетҳо меноманд, ҷунон зулму бедодгарӣ карданд, ки аз ҳеҷ гуна ҳила ва бераҳмӣ рӯ натофтанд.

Ҳеродот ба ҷасорату мардонагии массагетҳо ба ҷашми хайрхоҳона нигариста, таъкид месозад, ки онҳо ҷиҳати ҳифзи озодию истиклолият ҷони худро дареғ намедоранд.

Дар он айём ҳокими массагетҳо малика Томирис буд. Вай бева буд. Куруш аввал назди ӯ хостгорони худро фири-стод, ки бо вай ақди никоҳ бандад. Куруш мехост бо ин роҳ, бидуни ҷангу хунрезӣ, ҳокимияти массагетҳоро ба даст дарорад. Ин мақсади ӯро дарёфта, Томирис хостгории Курушро қатъан рад кард.

Куруш қарор дод, ки нияти худро ба зӯри амали созад. Барои ҳамла ба массагетҳо лозим буд, ки Куруш лашкари худро аз рӯд бигзаронад. Вай рӯи рӯд пулҳо (кӯпрук) мекашад, киштиҳо месозад ва рӯи онҳо бурҷҳо ва сарбозони силоҳдор мегузорад.

Томирис, ки ба нерӯ ва мардонагии халқи худ бовар дошт, ба назди Куруш намояндаи худро фиристод, ки ҳамаи ин омодагиҳоро барои ҷанг бас намояд. Томирис ба Куруш расонд, ки агар ӯ бо массагетҳо ҷанг карданист, инро бидуни сохтани пулҳо низ метавон анҷом дод. Массагетҳо қарор доданд, ки лашкари худро аз соҳили рӯд ба масофаи роҳи серӯза дур бубаранд ва ба ин васила ба лашкари Куруш имкон диҳанд, ки аз рӯд баҳузур гузарад. Томирис розӣ буд бо лашкари Куруш дар соҳили истехкомзадаи Куруш ҳам бичангад. Аммо, мувофиқи «лутфи» Томирис форсҳо низ лашкари худро бояд, ба масофаи роҳи серӯза ба ҳаракат меоварданд.

Аз ин «меҳрубонӣ»-и душманаш Куруш сӯистиғода карда, тамоми лашкарашро аз рӯд ба ҳудуди массагетҳо гузаронд. Ба ҳамон масофае, ки лашкари массагетҳо рафта буд, пеш рафт ва нақшаи ҳучуми марговарро бикашид. Баъд аз ин ки манзили будубоши худро муқаррар карданд, форсҳо бо фармони Куруш ҷорвои зиёде кушта, ҳамаи асбоби зиёфатро омода намуданд, аз ҷумла машруботи зиёд оварда шуд. Куруш он ҷо як қисм сарбозони нимқораашро посбон гузошта, лашкари нируманди худро гирифта аз рӯд бозпас гузашт.

Аз се як қисми лашкари массагетҳо, ки тахти сарфармондеҳии писари Томирис – Спаргапис қарор дошт, ба лашкаргоҳи сохта ҳамла кард ва ба осонӣ дастболи форсҳо шуд.

Массагетҳо фиреби ин ғалабаи осонро хӯрданд. Ғизоҳои омода кардаи форсҳоро ба шодии ғолибият хӯрданду шаробҳоро нӯшиданд ва сарбозони массагетҳоро яксара хоб бурд. Маҳз дар ҳамон вақт қувваҳои асосии лашкари Куруш ба ҳучум гузашт. Ба сарбозони масти хоб ҳамла оварда, бисёре аз онҳоро куштанд, бештари аз онҳоро асир гирифтанд,

аз ҷумла Спаргаписро ҳам. Вале ӯ ба бори шармандагии асирӣ тоб наоварда, худкушӣ кард.

Аз воқеаи мудҳиш хабар ёфта, Томирис ба Куруш номаи талаби қатъӣ фиристод, ки ҳамаи асиронро баргардонад ва зуд лашкари форсро аз ҳудуди мамлакати ӯ берун барад.

«Агар ту ин корро накунӣ,— мардонавор изҳор дошт сарвари массагетҳо,— қасам ба Офтоб, ки Худованди мардуми мост, ман ташнагии туро ба хун мешиканам, ҳарчанд ту аз хун серӣ надорӣ!»

Куруш ба таҳдиди Томирис аҳамият наод. Он гоҳ Томирис кулли лашкари массагетҳоро ҷамъ оварда, ба форсҳо ҳамлавар гардид.

«Ба ман ҷунин менамояд, ки — навиштааст Ҳеродод,— он ҷанг аз ҳама ҷангҳое, ки варварҳо дар онҳо иштирок доштаанд, саҳттарин буд». ¹ Аввал аз масофаи хеле дур ба ҳамдигар тири камон партоб карданд. Вақте тирҳошон адо шуд, ба ҷанги тан ба тан гузашта, якдигарро бо найзаю гурзу шамшер задан гирифтанд. Лашкарҳо муқобили якдигар дер истодагӣ карданд, ҳеҷ кадоме рӯ ба фирор наовард. Ниҳоят лашкари массагетҳо ғалаба кард. Қисми бештари лашкари форс дар майдони ҷанг ҳалок гардид. Худи Куруш кушта шуд. ²

Вақте ҷанг ба охир расид, бонуи ҷавонмарди сарвари мардуми озодихоҳи худ ваъдaro ба ҷо овард. Вай аз миёни кушташудагони форс ҷасади Курушро ёфта фармуд, ки сари ӯро аз тан ҷудо созанд ва сари истилогарро даруни хики пурхун андохта гуфт: — «Ту, кушандаи малъуни писари ман, хун меҳостӣ! Пас бихӯр то сер шуданат!»

Ҷои шубҳа нест, ки дар асоси қиссаи Ҳеродот воқеияте ҳобида аст, ки дар ҳақиқат рӯй додааст. Ба ҳар ҳол, тахминҳо оид ба кушта шудани Куруш хангоми лашкаркашӣ ба Осиёи Миёна бештар боварибахшанд.

¹ Варвар гӯён юнониҳо одатан ҳамаи бегонагонро дар назар доштанд, ҳарчанд аз дараҷаи маданият баъзеашон аз ҳуди онҳо фарқ надоштанд.

² Ҳеродот, I=214.

Форсҳо ҳар мамлакатро, ки ба тасарруф медаварданд, саҳт ба ғорат ва истисмори халқҳояш мепардохтанд. Андозҳои сангин муқаррар менамуданд, ки ба нафъи хазинаи Осиёи Миёнагии онҳо ситонда мешуданд. Гоҳе иншоотҳои обёрии бо заҳмати зиёд сохтаи аҷдоди қадимии халқи тоҷикро ба даст оварда, онро чун манбаи даромади иловагӣ ва истисмор истифода мебарданд. Ҳеродот ҳикоят мекунад, ки саҳрои яке аз ҳамвориҳои Осиёи Миёна, ки парфӣёниҳо ва хоразмиён онро зиндагӣ доштанд, аз рӯди Ак¹ обёрӣ мешуданд.

«Рӯд заминҳои мардумони номбардари обёрӣ мекард, ҳама ҷо ҷӯйборҳои азим қанда, ҳар халқе барои ҳудаш об мегузаронд... Баъди тобеият ба форсҳо, мушқилоти зайл пешорӯяшон омад: шох сари даромадгоҳи рӯдҳо дарвоза кард, пеши оби ҷории саҳро баста шуд, дараҳо ба кӯлҳо табдил ёфтанд, зеро даромадгоҳи обҳо баромадгоҳ надоштанд».²

Киштзорҳои арзан ва симсим (қунҷит), ки аз рӯи гуфтаҳои Ҳеродот хоразмиён ва парфӣёниён кишт мекарданд, беоб мемонданд. Деҳқонон ҳамроҳи ҳамсарҳонан ба ҳузури сатрап рафта зориву тавалло мекарданд, ки ба киштзорҳои онҳо об кушоянд. Ҳар дафъа онҳоро вомедоштанд, ки пулҳои қалон бипардозанд ва ин берун аз бочу хирочи солана буда, чунин ҷабру зулм ва истисмори саҳти аҳоли аз ҷониби форсҳои ғуломсоз дар мамлакатҳои зери даст ваъзи тангу торе ба вучуд овард. Махсусан дар вилоятҳои Осиёи Миёна бисёр тезутунд буд.

Баъди кушта шудани Куруш тоҷу тахт ва империяи ӯ ба дасти писараш Комбиз (солҳои 529-522 то милод) гузашт,

¹ Бартолд ишора дорад, ки номи рӯд ба рӯди Ому хеле наздик аст, ки дар қадим Вахш меномиданд. Аммо Бартолд далели расо пайдо накард, ки рӯди Ақи гуфтаи Ҳеродот айнаи ҳамон Амударёст ва ё дигаре аз рӯдҳои Осиёи Миёна. (Ниг. ба асари «Сведения об Аральском море и низовьях Аму-дарьи с древнейших времён до XVII века». Тошкент, 1902, саҳ.8). Тадқиқотчиёни дигар рӯди Ак-ро (Akes) Мурғоб Течен мепиндоштанд.

² Ҳеродот, 111-117.

ки вай ҳам сиёсати давлатситонии Курушро давом дода, Мисрро ба тасарруф даровард. Комбиз ба тарафи Миср, тахмин баъди ба қатл расондани бародари кӯчакаш Бардӣ, лашкар кашид ва аз чунин амали пинҳонӣ бисёре аз аҳолии Форс беҳабар буданд. Аз ин вазъ яке аз роҳибони муғ Гаумат хабар ёфта, худро бародари Комбиз – Бардӣ эълон намуда, ба тахт соҳиб гардид. Комбиз хабардор шуда, кишваркушоиро мавкуф гузошта, ба сӯи Форс роҳ мегирад, вале дар роҳ мемирад, ба қавле масту аласт аз асп афтода, ба қавле дар як ҳолати пурмуаммо чон аз даст додааст.

Гаумати муғ аз афташ, ҷонибдори аёёну ашрофи моду норизои зимомдории форсии замони Курушу Комбиз будааст. Коҳинони модӣ, ки сарвари ҳаракати зидди сулолаи Ҳахоманишиҳо ба ӯҳда доштанд, забон як карда табаддулоти дарборӣ гузаронда мавқеи аз даст додаи ашрофи модиро меҳостанд баргардонанд.

Гаумати муғ дар моҳи 8-уми ҳокимии худ фoš гардид ва ӯро ҳафт тан тарафдорони ҳамзабони аҷлоди баргузидаи форсӣ ба қатл расонданд, ки Дорои Ҳахоманишӣ (солҳои 521-486-и то милод) дар сафи онҳо буд. Доро аз ҷониби забоняккардаҳо ба тахт нишонда шуд ва идораи давлати бузурги форсҳо ӯ ба ӯҳда гирифт, дар мамлакат сиёсати Курушро давом дод, ки ҳамзамон намояндаи ҳамин аёёну ашроф ҳисоб меёфт.

Аз рӯи гуфтаҳои Ҳеродот, дар муддати ҳафт моҳи ҳукуматаш Гаумати муғ барои тобеони худ бисёр некиҳо карда буд. Вақте ки ӯро куштанд, ҳама дар Осиё афсӯси ӯро хӯрданд, ба ҷуз аз ҳафт тан форс. Дарвоқеъ «муғ ба ҳамаи халқҳои шохигарии ҳудаи фармони озодӣ аз хизмати ҳарбӣ ва андоз барои се сол фиристода буд».¹

Аҳолии давлати бузурги форс, ки сарҳадаш аз рӯди Ҳинд то Соҳира (Саҳара) давом меёфт ва соҳилҳояшро баҳрҳои Сиёҳ, Эгей, Хазар, Арал ва Баҳри Сурх, халиҷи Форс ва уқёнуси Ҳинд шушта мегузаштанд, барои давлатро бо роҳи зӯрӣ ба даст овардани Доро, бо шӯришҳои озод ҷавоб доданд.

¹ Ҳеродот, 111, 67.

Баъди кушта шудани Гаумати муғ аввал Элам ва Бобул шӯриданд. Доро зуд ин шӯришхоро шикаста тавонист. Аммо вақте ки ӯ дар Бобул буд, як қатор давлатҳои дигар низ эълони саркашӣ карданд. Дар вилоятҳои Осиёи Миёна, Парфия, Марғиён ва сокинони навоҳии сакҳо аз ҷумлаи онҳо буданд.

Барои фурӯ нишондани он ҳама шӯришҳо Доро водор шуд, ки заҳмати зиёд бикашад. Дар воҳаҳои зироаткорӣ ва даштҳои васеи Осиёи Миёна форсҳо боз ва боз ба муқобилияти часурина ва устувори гузаштагони озодихоҳи халқи тоҷик рӯ ба рӯ шуданд.

Дар вилоёте, ки скифҳо ва сакҳо сукунат доштанд,— юнониён кӯчиёни Осиёи Миёнаро ҳамин тавр меномиданд,— ба гуфтаи муаррихи юнонӣ Полиен¹, форсҳо чунон ба вазъи ноҳинҷор гирифта шуданд, ки базӯр аз ҷанголи марг халосӣ ёфтанд.

Он вазъ чунин буд:

Ба лашкаргоҳи Доро як ҷӯпони скифӣ омад, ки Шерак ном дошт. Вай афту андоми шалха-шалха ва дар ҷисму ҷонаш садҳо заҳм дошт. Ҷароҳати хунчаконе ҷои ғӯшу биини буридааш боқӣ монда буд.

Шерак ба форсҳо гуфт, ки вай аз бошишгоҳи скифҳо гурехтааст ва пешвоёни скиф нисбати ӯ ҳамин ҷазоро раво دیدанд. Вай аз онҳо беҳад нафрат дорад ва мехоҳад қасоси худро аз онҳо ситонад. Вай омодааст лашкари форсро бо ягона роҳе, ки танҳо ӯи ҷӯпон медонад ба лашкаргоҳи скифҳо роҳнамоӣ бикунад ва онҳо дар ихотаи лашкари форсҳо хоҳанд монд.

Форсҳо баъди ба оташу об савганд хӯрдани «хоин», ки барои эронии Осиёи Миёна қасами муқаддастарин ба шумор мерафт, ба дурустии гуфтаҳояш бовар карданд ва пешниҳоди ӯро бо омодагии тамом истифода бурданд. Шерак онҳоро ба «бошишгоҳи скифҳо» раҳнамо шуд.

Лашкари Доро баъд аз ҳафт рӯзи тайи гузаргоҳҳои махуф ба як саҳрои беобу гиёҳ расид. Сарбозони форс аз гуруснагӣ, бахусус аз беобӣ, азоб мекашиданд. Онҳо дигар

¹ Полиен. Ҳилағариҳои ҳарбӣ («Военные хитрости», X11, 12.

на имкони пеш рафтан доштанду на ақиб гаштан. Ҳалокати онҳо ногузир буд.

Форсҳо Шеракро сахт гирифтанд. Бо таҳдиди марг талаби шарҳи чунин рафтор карданд. Ва Шерак ба онҳо гуфт:

«Шумо омадаед, ки ҳамватанони маро ғулом гардонед. Ман хостам бадбахтиро пешгирӣ намоям ва шуморо ба ҷое овардам, ки аз гуруснагиву ташнагӣ ҷон медиҳед!»

Шерак барои фиреби душманони Ватан худро худ маъюбу маслуқ гардонид, қаҳрамонона ҳалок шуд. Бо ҷони худ ҳазорон ҷони ҳамватанонашро харид. Лашкари боқимондаи Дороро борони ба тасодуф борида аз марг наҷот дод.

Корномаю қаҳрамониҳое мисли Шераки даҳмарда миёни скифҳо ягона набудааст. Барои ғолибони беруна, кашидани заҳмати сангин рост омад, ки худро дар Осиёи Миёна аз нав барқарор созанд. Дар ин бора навиштаҷоти Доро ба рӯи санги Бесутун¹ гувоҳӣ медиҳад, ки пас аз нишастани ӯ бар тахти ҳахоманишиҳо, ҳаққокӣ карда буд:

«Подшоҳии аз хонадони мо ситондари ман дубора баргардондам ва дар ҷояш нишондам ... Ман мардумро ба вазъи пештарааш бозгардондам, ҳам дар Форс, ҳам дар Мод, ҳамчунин дар дигар кишварҳо».²

Барқарорӣи ҳукумати Доро, онро бозгардондан ба ҳолати замони гузаштагон, барои эронӣни Осиёи Миёна маъноӣ мутеъ ва итоаткор буданро ба давлати Ҳахоманишӣ дошт. Ҳарчанд аҳолии Форс ва эронӣни Осиёи Миёна аз як қавм буданд, ҳокимони Ҳахоманишии Форс аҳолии сокини навоҳии ғарбии онро аз аҳолии (эронӣни) Осиёи Миёна ҷудо мекарданд. Мамлақати «ориёӣ» (эронӣ) ва «ориёний», дар навиштаҷоти Доро, танҳо ба маъноӣ аҳолии Форс омадааст. Эронӣни Осиёи Миёна дар давлати бузурги Ҳахоманишӣ айни ҳамин ҳолро доштанд, ки қабिलाҳои ғайриэронӣ дар ҳайъати он.

¹ Сахраи Бесутун на чандон дуртар аз шаҳри Кирмоншоҳи имрӯзӣ воқеъ аст.

² Роҳи абреширо низ Дорюши бузург кушода ба Урупо пайваста буд. Тарҷ.

Зӯроварӣ ва тангсозиҳои амалдорони Форс, андозҳои хонабарандоз барои ҳӯрондану пӯшондани дастгоҳҳои ҳарбии давлати Форс, ба дӯши аҳолии маҳаллӣ бори гароне буданд, ин ҳама қabilaҳои озодихоҳи эронӣҳои Осиёи Миёнаро ба роҳҳои нав ба нави озодӣ аз юғи истисморгарони бадбин раҳнамоӣ мекарданд.

Ба сабаби норозигии ҳамеша эронӣҳои аз ҳокимони форс Осиёи Миёна мекушиданд, ки бо қabilaҳо ва сатрапии Осиёи Миёна алоқа барқарор намоянд ва бо кӯмаки онҳо ба мақсади худ бирасанд. Бинобар ин вақте Дорои I мурд (соли 486-и то милод) ва тоҷу тахт ба дасти писараш Ҳушоёршоҳ гузашт, Масиста (бародари Ҳушоёршоҳ) хост ба муқобили ӯ бархезад ва Бохтарро маркази шӯриш интиҳоб намуд. Вақте ки тахт ба дасти Ардашери I гузашт (соли 464-421-и то милод) дар Бохтар чунон шӯриши бузурге бархост, ки барои пахши он Ардашер маҷбур шуд ҳамаи нерӯи ҳарбии худро сафарбар намояд.

Норозигии саҳт аз соҳти ғоратгаронаи давлати бузурги Ҳахоманишӣ дар Осиёи Миёна замони ҳукмронии ҷонишини Ардашер – Дорои II (423-405-и то милод) низ вучуд дошт. Дар замони Ардашери II (404-359-то милод) зидди ӯ сатрапи Осиёи Хурд – Куруши Хурд бармехезад. Вай барои таъмини дурусти нақшаи худ, пеш аз ҳама бо сатрапи Бохтар алоқа барқарор мекунад.

Ҳалқҳои озодихоҳи Осиёи Миёна ба мутеии худ дар давлати Ҳахоманишӣ созиш надоштанд ва барои озодии худ устуворона мубориза мебуданд. Ин мубориза дар Хоразм комёб анҷом гирифт. Чунин метобад, ки дар миёнаи асри IV-и то милод, хоразмиён аллакай давлати мустақили ҷудо аз давлати ҳахоманишиёнро ташкил дода буданд. Дар ин давра сакоиҳо низ аз тобеият баромада, иттифокҳои ҳахоманишиҳо гардиданд.

VI. ТОЧИКОН ДАР ЗАМОНИ МУБОРИЗА БО ИСКАНДАРИ (АЛЕКСАНДР) МАҚДУНӢ. СПИТАМОН

Соли 334-и то милод ба давлати бузурги ҷаҳонии Ҳахоманишии Форс лашкари ҷониюно мақдунӣ тахти фармондеҳии Искандари Мақдунӣ ҳамла овард.

Давлати Ҳахоманишӣ, ки ба таркибаш гузаштагони қадими тоҷикони Бохтару Суғд мебароманд, давлати пурқудраттарини он замон буд. Вай бо аҳолии зич ва захираҳои фаровони моддӣ қодир буд ба лашкари 30 ҳазораи Искандари Мақдунӣ зарбаҳои ҷавобӣ бизанад. Бо вучуди ин ҳосили ҷанг ба нафъи ӯ ҳал нагарадид. Баъд аз панҷ соли саршавии ҷанг давлати мутамаркази ҷаҳонии Ҳахоманишӣ, ки Дорои III Кодоман сарвараш буд, дар се задухӯрди бузург шикаста шуд.

Сабоби асосии шикасти лашкари Форс дар ҷанги ҷониюно мақдунӣ, пеш аз ҳама он шуд, ки ба сафи лашкараш на танҳо форсҳо, инчунин халқҳо ва кишварҳои буданд, ки ба давлати ғуломдор ва ғуломсозии Ҳахоманишӣ тобеъ ва во-баста ҳисоб мешуданд, аз ин рӯ, инҳо наҷандон содиқона меҷангиданд. Маҳз аз ҳамин сабаб, бохтариёну суғдиён низ дар сафҳои артиши форсӣ бо рағбати тамои наҷангиданд ва интизори фурсати мусоиде буданд, ки ҷилди истисмори тоҷатнопазири Ҳахоманишӣ, ҳокимони маҳалҳо – сатрапҳои онҳоро аз тан барандозанд.

Дар шикасти артиш, бечасоратии Дорои – Кодоман низ наҷи бузург бозид, ки ӯ наҷост ҳама ҳастии давлатро сари ин бозӣ кашад ва бо ҳама қудрат то охир бичангад. Доро омода буд, ки ҳар гуна шарту шароити мусоиди созиши Искандари Мақдуниро қабул наҷояд. Баъди шикасти лашкари форсҳо дар мавзеи Гавгамел, соли 331 то милод, аъёну аш-рофи дарбори Доро тахти раҳбарии сатрапи бохтарӣ Бесс, ба қароре омаданд, ки ӯ (Доро) на танҳо давлати ҳудро аз Искандар ҳимоя қарда наҷавонист, ҳатто барои даҷоми му-бориза ҳалал расонид. Наҷдикони Доро ба гумони ин ки ӯ давлатро ихтиёрӣ ба дасти ҷониюно мақдунӣҳо таслим қарда-

нист, ўро куштанд ва бо сарвари Бесс муборизаро ба муқобили Искандари Мақдунӣ давом доданд. Вале ӯ ҳам аз он шумор набаромад, ки оммаро ба муқобили истилогарони аҷнабӣ яклухт сафарбар кунад.

Баъд аз мағлубияти Доро дар Гавгамел майдони ҷанг ба сарҳади Осиёи Миёна гузашт, яъне дар манзилу маъвое, ки гузаштагони қадими тоҷикон – бохтариёну суғдиён умр ба сар мебуданд ва Искандари Мақдунӣ аз дари Ҳиндукуш ба сӯи он ҳаракат дошт.

Пас аз шикасти давлати мутамаркази ҷаҳонии машҳури Ҳахоманишӣ, бохтариёну суғдиёро лозим буд, ки ба таҷовузи Искандари Мақдунӣ на барои манфиатҳои давлати ғуломдорӣ ба ӯ бегонаи форс, балки барои обрӯю эътибори худ, барои маданият, истиқлолият ва озодии худ бичанганд. Чунин ба назар мерасид, ки мақсади аввали ӯ на таъмини озодии Бохтару Суғд, балки шиносондани шахсияти бузурги худ буда бошад. Баъд аз кушта шудани Доро акнун Бесс «шаҳомати шоҳиро» соҳиб шуда буд ва худро шоҳи Осиё меномид.¹

Дар мубориза бо Искандари Мақдунӣ Бесс қатъият, ташаббус ва истодагарии лозими вазъиятро зоҳир карда натавонист. Вақте Искандар роҳи душвори Ҳиндукушро тай зада ба навоҳии харобу валангоронидаи Бесс даромада ба сарҳади Бохтар расид (ин аввали баҳори 329 буд) Бесс дар таҳлука афтод ва тарсида ақибнишинӣ кард. Дар натиҷа Бохтар бидуни задухӯрди лашкари Искандари Мақдунӣ ишғол гардид.

Искандар аз пайи Бесс, бидуни монеае аз рӯи Ому гузашта, ба худуди зодгоҳи қадимии тоҷикон – Суғд ворид шуд. Дар шаҳраки Навток, зоҳиран, дар ҳавзаи Қашқадарё Искандар Бессро дастгир намуда, ба бераҳмие, ки ҳатто таърихнависони машҳури қадими Юнон нигоҳи нохушбинона доранд, ба куштан медиҳад. Искандар аввал фармон дода аст, ки ўро қамчинкорӣ кунанд. «Баъд аз қамчин задан – мегӯяд Арриан, – Искандар фармон дод, ки Бессро ба Бохтар фиристанд ва дар ҳамон ҷо ба қатл расонанд».

¹ Арриан. Анабазиси Искандар. ҷ. III, с.2-3.

Дар он вазъи танг, ки масъалаи Бохтару Суғд кайҳо ҳал шуда буду лозим меомад, ки аҳолии Осиёи Миёна бе қилу қол назди истилогарон сари таъзим фуруд оварад, парчами муборизаро барои истиклолияти Бохтару Суғд ватанпарвари шӯълавари Суғд Спитамон баланд бардошт.

Вай ба аҳолии зироаткори Бохтару Суғд така намуда, қабилаҳои кӯчии дой ва массагетҳои хешутабори бохтариёну суғдиёноро фарохонда, ба муқобили лашкари юнонию мақдунӣ ба истидагарию саҳт даромад. Маҳз дар ҳамон марҳила, аз оғози лашкаркашиаш ба Шарқ Искандари Мақдунӣ бори аввал ба муқобилияти воқеӣ рӯ ба рӯ шуд, ки зафарҳои набардашро зеро суол бурд.

Бохтариёну суғдиён зидди истилогарони аҷнабӣ бархоста, задухӯрди аввалинро дар навоҳии Суғдиён— Мароканд (Самарқанд) гузаронданд. Асосҳои барои тахмин далел медиҳанд, ки Искандари Мақдунӣ дар он ҷо зарбаи саҳт хӯрд. Зеро зулми ӯ то ҷое боло гирифта буд, ки на танҳо шахр, балки деҳаҳои атрофи он низ ба оташ қашида шуданд. Зоҳиран, дар ин ҷо баъзе аз сарлашкарони Искандар дарёфтанд, ки мағлубсозии суғдиёни озодидӯст кори саҳле нест.

Масалан, мувофиқи хоҳиши Искандари Мақдунӣ, яке аз лашкаркашҳои ӯ, бо номи Клит, бояд ҳокимии Суғдро ба зимма мегирифт, ӯ ҷавоб медиҳад: «Ту ҳукуматдорӣ суғдиёни шӯришгарро ба ӯҳдаам гузоштани, ки на танҳо таслим нашудаанд, балки ҳеҷ гоҳ зеро итоат нахоҳанд омад».¹

Юнону мақдунӣ лашкарҳои худро дар пойтахти суғдиён монда, ба сӯи соҳилҳои Яксарт (Сирдарё) равон шуданд. Искандари Мақдунӣ сар-сари роҳ ҳамаро ҳолӣ карда, дуздидаву ба ғорат бурда, ба ноҳияе расид, ки баъдтар он ҷой қалъаи «Искандарияи Канорӣ»-ро сохт ва бо шаҳраки Хучанд (Ленинобод) рӯ ба рӯ омад.

Ҳамин лашкаркашии аввалин ба дарунтари Осиёи Миёна ба юнону мақдунӣ аллакай нишон дод, ки вазъият то ҷӣ

¹ Квинт Куртский, VIII, 1, 35.

андоза чиддист. Қаҳру ғазаби мардум онҳоро дар ҳар қадам дунболагир буд. Масалан, таърихнависон ҳалокати дастаи калони юнонию макдуниро дар ҳамин лашкаргоҳ хабар додаанд, ки барои таҳияи хӯроки ҳайвонот сафарбар шуда буд. Он даста пурра ба нобудӣ расонида шуд. Искандари Макдунӣ барои ҷазо ба ҳамон ҷои воқеа ҳозир шуд, ки аҳолиаш дар ҳамгаштҳои душворгузар сукунат доштанд. Юнонию макдуниҳо ҳамла оварда, худ талафоти калон доданд. Ғалаба бисёр гаронашон афтод. Аммо пас аз ғалаба қариб 22 ҳазор суғдиро ба ҳалокат расонданд.¹

Дар ҳамин айёме, ки ин воқеаҳо рух медоданд, Спитамон аз худ хабар дод. Таҳти роҳбарии ӯ аз роҳи гузаштаи Искандар, оташи шӯриши Суғдиён аланга зада даргирифт. Спитамон дуруст дарёфт, ки дар баробари лашкари банизоми муташаккили юнону макдунӣ бо муборизаи чирикӣ (партизанӣ) дуруст истодагарӣ кардан метавонад. Вай худ мефаҳмид, ки сафи зичи ҷиноҳи «чангалбадӯш»² – и лашкари юнону макдуниро, ҳатто лашкари чандин баробар зиёди дигар раҳна зада наметавонад. Таҷриба нишон дод, ки ҳангоми амалиёти ўҳдабароёнаи боҳунари ҳарбии гуногунҷабҳаи юнонӣ орошта чангидан кори басо мушкил аст. Аммо ҷиноҳи Искандари Макдунӣ дар чанги тан ба тан чандон қоромад набуд. Бо ин ҳулоса Спитамон ба лашкари юнону макдунӣ як қатор зарбаҳои ҷиддӣ ворид сохт.

Дар он вақте ки Искандари Макдунӣ лашкарашро аз саросари соҳилҳои Яксарт убур меод, Спитамон ба нест кардани гурӯҳҳои ҷо-ҷо дар лашкаргоҳҳо гузоштаи онҳо пардохта, ба Мароканд мебарояд. Макдуниёни дар пойтахти суғдиён вогузоршуда, маҷбур ба қалъаҳо паноҳ бурданд. Аммо Искандари Макдунӣ барои ҳалосии онҳо гурӯҳи калонеро мефиристад. Спитамон наздик расидани гурӯҳро хабар ёфта, тарҳи мазҳакавии гурези сохтаро мерезад. Гурӯҳи юнону макдунӣ аз паи таъқиби онҳо ба набардгоҳе меафтад, ки бартарии санъати ҳарбияшро ҳеҷ мегардонад. Дар ша-

¹ Арриан, III, 30.

² Найзаҳои баланду зиёди онҳоро ба назар доштанд. Тарҷ.

роити якхела бо лашкари суғдиён бояд набарди рӯ ба рӯ мекарданд ва онҳо дар ин ҷанг шикасти саҳт хӯрданд. «Дар наздикии Мароканд, дар соҳилҳои Зарафшон, – навиштааст муаррих Арриан, – мақдуниёро аз ҷаҳор тараф ба танг оварданд ва онҳо маҷбур ба сӯи ҷазираи хурди мобайни рӯд гурехтанд». Ҷандин ҳазор юнониву мақдуниро дар ҳамон ҷо Спитамон несту нобуд гардонид.

Искандари Мақдунӣ, ки пойтахти Суғдро аз нав ба даст дароварда буд, маҷбур шуд дар муҳорибаҳои зидди Спитамон худ иштирок намояд. Вай бо нерӯи азим бар сари Спитамон ҳамла кард, аммо ӯ аз назар пинҳон шуд. Искандар бо қаҳру ғазаб мардуми воҳаи Зарафшонро сари кушт гирифт ва барои зимистонгузаронӣ ба сӯи Бохтар роҳ бурд, ки аллакай зимистони соли 329-328-и то милод даромада буд.

Баҳори соли 328 суғдиёни валангоршуда аз нав зидди истилогарон шӯриданд. Искандари Мақдунӣ артиши худро ба панҷ ҷавҷ тақсим намуда, барои бо низоми нави ҳучуми пай дар пай тоза кардани мамлакат аз шӯришгарон, даст зад. Вале ҳамин ки вай нерӯҳои асосии худро аз Бохтар берун бурд, Спитамони дастмаёб пайдо гардида, лашкароҳи ўро муҳосира кард. Юнонию мақдуниҳо ба сарбозони Спитамон дарафтода, онҳоро ба танг оварда, оғози таъқиб мекунанд. Вале дар ҳолати ақибнишинӣ ҳам Спитамон ҳилакор буд. Юнону мақдуниён ҳилаи ўро дарнаёфта, ба муҳосира афтода, талафоти калон доданд. Кӯмаки як гурӯҳи калони нерӯи юнониву мақдунӣ лозим омад, ки вазъашонро беҳтар созанд.

Искандари Мақдунӣ зимистони соли 328-327-ро дар Навток гузаронд. Баҳори нав фаро мерасид, набардҳои нав шурӯъ мегардиданд, ки онҳоро Спитамони ҷасур роҳбарӣ мекард.

Гузаштагони қадими халқи тоҷик таҳти роҳбарии даҳои қаҳрамонашон – Спитамон барои истиқлолияти Ватани худ ҳамин гуна мубориза мебуданд. Мо аллакай хотирнишон кардем, ки барои ба даст овардани давлати бузурги Ҳахоманишӣ Искандари Мақдуниро панҷ сол лозим шуда буд. Барои мутеъсозии як қисмати нисбатан хурди он, ки

Суғдиён буд, Искандари Мақдуниро баробар бо қувваи дар мухорибаҳои бо форс талаф дода ва сарфи се соли умр лозим омад, зеро ҳар ваҷаби хоки муқаддасро суғдиён танҳо пас аз набардҳои шадид медоданд. Воҳаи Зарафшон чандин бор ба ҳучумҳои девонавори Искандари Мақдунӣ гирифтор омада, сокинони Суғдиён ба ҳоку туробсозии бераҳмона кашида мешуданд. Яке аз муаллифони қадим (Диодори Ситсилӣ) навиштааст, ки Искандари Мақдунӣ шӯриши суғдиёро фурӯ нишонда, эҳтимолан дар тӯли се шӯриши Суғдиён қариб 120 ҳазор одамро нобуд кард.

Чунин бераҳмию қатлу қуштор ҳам иродаи муборизаю муқобилияти халқи озодихоро шикаста натавонист. Искандар дар Осиёи Миёна танҳо пас аз хиёлати аёну ашрофи бохтарию суғдӣ ва танҳо пас аз ҳоинона кушта шудани сарвари шӯришгарон Спитамон, ҳукумати худро мустаҳкам кардан тавонист.

Ва ин баъди муносибати худро бо аёну ашроф ва асилзодагони ҳукмрон дигар кардани Искандари Мақдунӣ, ки қаблан онҳоро ба ҳисоб намегирифт, рух дод. Ӯ чун дид, ки иродаи қавию муқобилияти суғдиёро шикастан наметавонад, ба харидани ашрофзодагон пардохт. Искандари Мақдунӣ ба намояндагони ҳокими маҳаллӣ, ки ба ӯ кӯмак мерасониданд ва ё дар муборизаҳо бетараф мемонданд, пулу пайса, замин ва молу ашёи аз шӯришгарон гирифтари инъом мекард. Урдуи маҳаллӣ бошишгоҳи Искандари Мақдуниро аз аёну ашроф пур карда, ба сафи надимони ӯ дохил мегардиданд. Искандари Мақдунӣ ба духтари яке аз намояндагони ашрофи маҳаллӣ хонадор шуда, ҳешовандони навашро мансабҳои нағз медод. Аёну ашрофи бохтарию суғдии зархариди Искандар ба як навъ силоҳи фармонбардори сиёсати ӯ мубаддал гардиданд. Муқобилияти шӯришгарон шикаст хӯрд. Муборизаи саҳти суғдиён зидди Искандари Мақдунӣ, ки аз хострони ҳукмравои ҷаҳонии маълуми таърих буд, яке аз беҳтарин саҳифаҳои дурахшони таърихи халқи тоҷик аст. Маълумот дар бораи Спитамон ва муборизаҳои оштинопазири ӯ зидди истилогарони юнонию мақдунӣ агарчӣ кофӣ нест, лек мо далел дорем, ўро чун ба-

рандаи ҷанги ҷирикӣ сифат кунем, ки мақсади асосиаш душворсозии алоқаи душман бо ақибгоҳ, таъмингоҳ ва пеш аз ҳама бо Мароканд, – қароргоҳи Искандар буд. Мо барҳақ Спитамонро якунин қаҳрамон аз рӯи вақту замон, муборизи дастмаёб ташаббускор ва ҷасуртарин ҷирик на танҳо дар таърихи Тоҷикистон, балки дар таърихи Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сотсиалистӣ метавонем биноем.

VII. БЕЪТИБОРСОЗИИ ҲУКУМАТИ ҲАРБИИ ЮНОНИВУ МАҚДУНӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА. КИШВАРИ ТОЧИКОН ДАР ЗАДУХӢРД БО ЛАШКАРИ ЧИН

Империяи бузурги бо истилои Искандари Мақдунӣ ташаккулёфта, мисли давлати Ҳахоманишиён, аз як навъ муттаҳидшавии ноустувору бо ҳам хеле камалокаи қабилаҳо ва ирқият бархурдор буд. Чунин давлатҳо, чӣ тавре рафиқ Сталин нишон медиҳад, «вобаста ба ғолибият ва ё мағлубияти ин ё он истилогар ташаккул меёфтанд ва аз байн мерафтанд»¹. Нопойдории империяи Искандари Мақдунӣ дар Осиеи Миёна ҳуди ҳамон соати пас аз марги ӯ рӯ зад.

Ба бетартибию шигифтзадагии байни юнионӣну мақдунӣён аз ҷавти Искандар аҳолии маҳаллӣ бо алангаи шӯришҳо ҷавоб гардониданд. Муаллифони юнонӣ навиштаанд, ки дар рафти шӯришҳои баъди вафоти истилогар яке аз марказҳои ба назар намоёни ҳукумати юнону мақдунӣ дар Осиеи Миёна, ки қалъаи «Искандарияи Марғиён» ном дошта, дар ҳавзаи рӯди Мурғоб сохта шуда буд, дар як мижа задан нести рӯи замин гардид.²

Сабаби бевоситаи барҳам хӯрдани империяи Искандар муборизаи тақсими мерос байни ворисони воқеиаш шуд, ки сарлашқарон буданд.

Осиеи Миёна – Бохтар, Суғд, Марғиён ва Парфияро дар асри IV-и то милод сарлашқар Селевк ҳукмрон мешавад. Дар таркиби давлати мутамаркази Селевкиён инчунин мамлакатҳои дигари Осиеи Искандар медароянд.

Вилоятҳои Осиеи Миёна дар иқтисоди давлати Селевкиён нақши бузурге мебозиданд. Ҳокимони селевки бо тақия ба аъёну ашроф, аз онҳо даромади зиёд ба даст меоварданд, вале ба ивазаш чизе намедоданд. Дар натиҷаи то рафт пурзӯр шудани истисмори аҳолии, ки аз ҳукумат танг карда

¹ И. Сталин. Марксизм и национально-колониальный вопрос, 1934, с. 4.

² Плиний. Естественная история. VI, 18.

баровардани аъёну ашроф ва заминдорони маҳаллиро ҳамроҳ дошт, дар Бохтару Суғд вазъи тарканда пухта мерасид.

Ашрофзодагони маҳаллӣ бо дастгирии омма, ки ҳозир буданд ҳар лаҳза зидди истисморгарони хориҷии ғуломсоз бархезанд, чораю тадбирҳо меандешиданд, ки давлати мустақили аз тобеияти селевкийён озод бисозанд. Пештар аз ҳама дар вилоятҳои Осиёи Миёна ҳокимияти ҷону мақдуниро мардуми Парфия барҳам заданд.

Парфия, ки як қисми ҳудудҳои Туркменистони имрӯзиро (ҳавзаи рӯди Течен) ба бар дошт, дар асри III-и то милод кишвари начандон калони сахрой ва қамаҳолӣ буд. Вай, аз рӯи маълумоти ҷуғрофидони ҷонӣ Страбон, «дар замони ҳукмронии форсҳо, ҳамроҳи гирканиҳо¹, муддати тӯлонӣ андоз мепардохтанд, ҷунон ки дар замони ҳукумати дерсолаи ҷонҳои. Ғайр аз ин Парфия ҷангалоту кӯҳистон ва камбағал буд. Аз ин рӯ, шоханшоҳон лашкари худро аз ин кишвар ҳарчи бадаватар меғузaronиданд, зеро ин мамлакат, ҳатто барои муддати кӯтоҳтарин ҳам артишero бо хӯрок таъмин карда наметавонист».²

Антиохи II Теоси Селевкӣ, ки машғули ҷанг бо Миср барои Сурия ва Финикияи дурӯғин буд, идораи мамлакатро ба думравони худ аз ҳад зиёд бовар кард. Шарикони косалеси Антиох ба сабаби ғорату фишороварии беҳадди аҳолии Парфия боиси норозигии умум гардида буданд.

Дар ҳамин шароит пешвои шӯришгарон Аршаки бохтарӣ мувофиқи овардаи Страбон, мекушидааст худро «аз ҳокими ҷониву мақдунии бохтарӣ дур гирад»³, ҳамроҳи бародараш Тиридат, бо қабिलाҳои кӯчии эронии ҷанубу ғарби Осиёи Миёна алоқа кард. Ба сатрапи селевкӣ, ки ҳокими

¹ Гиркан дар самти ғарбии Нишопур ҷойгир буд. Сарҳади он дар шимол аз соҳилҳои Баҳри Ҳазар меғузарад.

² Страбон. Ҷуғрофия. XI, 9, 1.

³ Нигаред, ҳамон ҷо XI, 9.3. Аз рӯи дигар далеле, ки дар ҳамон сарчашма омадааст, «Аршак зотан скиф аст, аз сокинони доиҳо, бодиянишинони соҳилҳои Ох (Течен) буд, ба Парфия зада даромад ва онро тобеи худ гардонид».

Парфия буд, ҳамла оварда, ўро кушт ва дар ибтидои асри III-и то милод ҳукмрониро ба даст гирифт. Аршак ва Тиридат домани таъсири худро ба Гиркания ва ғарби Марғиён низ кашониданд.

Ин ки қабिलाҳои кӯчии эронӣ барои истиклолияти Парфия нақши азим бозиданд, асос дорад. Шӯриш, зоҳиран ба ҷуз Аршак ва Тиридати бохтарӣ ва намояндагони нигоҳи душманона доштаи аъёну ашрофи заминдори Парфия, бо пешвоёни қабилҳои кӯчиёни скиф низ сарварӣ шуда бошад. Барои чунин андеша ҳамин далел низ асос шуда метавонад, ки онҳо пас аз табaddулот ҳам ба намояндагони аъёну ашрофи маҳаллии Парфия таъсири хеле бузург доштанд ва шоҳони Парфия саҳт вобастаашон буданд.

Дастоварди шӯриши Парфия бештар ба камбизоатии мамлакат алоқа дорад, зеро ба ҳамин сабаб юнонию макдунии зиёд он ҷо буда наметавонистанд, ки ба шӯришгарон зарбаи дуруст диҳанд.

Аммо вазъияти Бохтар тамом дигар буд, он ҷо юнону макдуниҳо ҳамеша нерӯҳои зиёд дар ихтиёр доштанд. Таҳдиди шӯриш бар зидди зулму ситами Селевкиён, дар ин ҷо ҳам амри воқеӣ буд ва барои он ки бо ҳаракати халқӣ берун андохта нашаванд, саркардагони ҳарбии юнонию макдунӣ бо сардории сатрап Диодот, ташаббуси табaddулотро ба дасти худ гирифтанд ва истиклолияти Бохтарро аз давлати Селевкиён эълom доштанд.

Ҳамин тавр, қариби соли 250-и то милод шоҳигарии Юнону Бохтар ташкил ёфт, ки дар ҳайати он ғайр аз Бохтар, Суғд ва қисми шарқии Марғиён шомил гардиданд, акнун сарҳади он дар шимол аз соҳилҳои рӯди Сир, дар ҷануб то болообҳои Ҳинд домон паҳн карда буд.

Ҳукмронии саркардагони ҳарбии юнониву макдунӣ дар Бохтар бештар аз сад сол давом ёфт. Ин марҳала пур аз ҷангу ҷӯши сулолагии юнониву макдунӣ ва лашкаркашиҳои ғоратгаронаи онҳо ба мамлакатҳои ҳамсоя, асосан ба Ҳинд буд, ки он ҷо низ ҳатто дар як муддати кӯтоҳ, давлати Юнону Ҳинд ташкил ёфт ва дар ҳайати он тамоми Панҷоб ва водии Ҳинд, ҳамчунин вилоятҳои миёнаоби рӯди Ганг

шомил гардиданд. Шоҳигарии Юнону Ҳиндро яке аз сарлашкарони юнониҳои Бохтар, ки Менандр ном дошт, ташкил дода буд.

Дар натиҷаи ҷангҳои байни сулолаҳо шоҳигарии Юнону Бохтар пош хӯрд. Сардорони лашкаргоҳҳои (гарнизонҳо) юнонӣ яке паси дигаре худро ҳокими мустақил эълон мекарданд. Дар самти ҷанубу ғарби Бохтар шоҳи Парфия Митридат I худро ҳоким эълон намуд. Зидди аёну ашрофи намоёндаи юнониву макдунӣ аҳолии Суғдиён муборизаҳои сахт мебарданд, нерӯи худро бо нерӯи кӯчӣ, ки сарчашмаҳои чинӣ даяе-ҷи, юнонию ҳиндӯӣ – Тоҳириён меномиданд, пайванд дода, охири зарбаро ба юнониҳо мезаданд. Дар натиҷаи ҳучуми бодиянишинони Шарқ ҳукумати ғосибонаи юнониву макдунӣ дар Осиёи Миёна тақрибан солҳои 133-129-и пеш аз милод аз байн рафт.

Соли 138 то милод ба Осиёи Миёна аз Чин сафири маҳсусе тахти роҳбарии Чжан-Тсян, ки сарлашқари император Ву маҳсуб мешуд, ба мақсади пайдо кардани иттифокчиён бар зидди хуннҳо, фиристода шуда буд. Чжан-Тсян аз Чин ба Ғарб роҳ пайдо намуд ва ба алоқаи Чин бо мамолики Ғарб оғоз гузошт. Чжан-Тсян ва дигар чиниён (баъди бозгашти Чжан-Тсян ҳукумати Чин ба мамлакатҳои эронӣ ҳамасола якчанд сафир мефиристод) аз боигарии мамолики бори нахуст кушодашон ҳайратзада буданд. Дикқати онҳо пеш аз ҳама ба аспҳои ғайриодии зоти «фалакӣ», ки зоҳиран, ҳатто бодиянишинон надоштанд, қашида шуданд. Чунин аспҳоро сокинони водии Фарғона бонӣ мекарданд.

Чжан-Тсян ба Чин натавонӣ аспҳои зоти «фалакӣ»-ро интиқол дод, инчунин алафи дӯстдоштаи онҳоро бо худ бурд. Вай соли 126-уми пеш аз милод ба Чин тухми ришқа (юнучка)-ро бурд. Император Ву онро дар заминҳои атрофи қасрҳои худ кишт ва ришқа аз ҳамон ҷо ба тамоми Чини шимолӣ паҳн гардид. Зиёда аз он, ба Чин қаламчаҳои тоқ (ангур) бурда шуд.

Ба ин тариқ, аҷдоди қадими тоҷикон, дар замони худ аввалин қасон аз миёни мардумони Осиёи Миёна буданд, ки ба ҳаёти маданияи Чин таъсир гузоштанд.

Ғановати водии Фарғона дар ниҳоди императори Чин ва аҳли дарбори вай таассуроти барҷастае гузошт. Солҳои 104-101-и то милод, аз пайраҳаи гузаштаи Чжан-Тсян лашкари Чин ба тарафи Осиёи Миёна ҳаракат карда, ба Фарғона даромад. Соқинони озодихоҳу мардсифати водии Фарғона, ки дар муборизаҳои зидди кӯчиёну ғоратгарон обутоб ёфта буданд, ба чиниҳои дӯстдори молу ашёи мардум зарбаҳои қорӣ заданд. Даре нагузашта чиниён дар муҳосираи шаҳрҳо – қалъаҳои Фарғона даступохӯрда ва ҳолрафта шуданд, талафоти зиёд доданд ва сипас аз ҷониби аҳолии маҳаллӣ тамоман саркӯб гардиданд. «Аз як артиши калон,- – гувоҳӣ медиҳанд таърихнависони Чин,- – аз ҳар даҳнафара на бештар аз ду нафарӣ зинда монданд».¹

Баъд аз чунин шикасти саҳт фармондеҳони бебарори чинӣ, ки 80 ғоизи сарбозони худро талаф дода буданд, ба сарҳади мамлакаташон расида, ба император аз натиҷаҳои «сафар» номаи ҳисоботӣ ғиристоданд. Онҳо навиштанд, ки «артиш дар ин сафари дуру дароз ба мушкили норасоии хӯрок рӯ ба рӯ шуд, сарбозон на аз ҷанг, балки аз гуруснагӣ метарсиданд ва бо миқдори ками артиш Довон (Фарғона)-ро ба даст овардан имкон надошт».² Императори Чин ба дурустии сабабҳои нишондодаи сарони лашкари нокомаш ҷандон бовар накард. Фармон дод, ки «сари ҳар нафар ҳарбии баргаштаи ҷуръати даромадан ба Чин қардари аз тан ҷудо созанд» ва худ омодагии пуррасозии артиши варшикастаро дид ва барои ҳуҷуми нав ба сӯи Фарғона тайёр шудан гирифт.

Омодагӣ пас аз як сол ба охир расид. Ба ҳуҷуми ғоратгаронаи нави ӯ ба сӯи Фарғона лашкари шастҳазорнафара сафарбар шуд, ки хидматгорону аҳли тичорат бо сардории 50 фармондеҳ шомили ин рақам набуданд. Ин гуфтаи таърихнависони Чин мароқовар аст, ки ба сафи лашкар, ғайр аз савораҳои сарҳад, як тоифа ҷинояткорон ва «ҷавонони авбош» ҳамроҳ қарда шуда буданд. Ба ихтиёри артиш аз ҳайвонот 100.000 гов, то 30.000 асп ва то 10.000

¹ Бичурин. Собрание сведений... ч. III, сах. 25.

² Нигаред, ҳамон ҷо.

хару хачиру шутур дода шуда буд. Захираи зиёди хӯрокворӣ ва бештар аз он силоҳ аз ҷумла, камону камонғӯла доштанд. Тамоми империя ба такудав оварда шуда буд».¹

Фармондеҳони Чин ҳама чизи заруриро пешакӣ ба ҳисоб гирифта буданд. Артиш ҳатто устоҳои маҳсуси харобгари ҷӯйборҳои пуроби шаҳрҳои асосии Фарғонаро низ бо худ гирифт. Барои лашкар инчунин «захираи хӯрданиҳои хушконида» ташкил шуда буд, ба мисли биринчи ҷӯшонидаи хушконида. Қофилаи нақлиёти хӯроккаш паси ҳам ҳаракат мекард. Ду саркардаи баландрутбаи аспшинос сари сарҳад қарор гирифта, анҷоми сарбаландонаи лашкаркаширо мунтазир шуданд, ки ба гулчини «аспҳои фалакӣ»-и Фарғона дароянд, зеро мақсади асосии лашкаркашӣ низ ҳамин буд.

Лашкари шастҳазорнафара ба водии Фарғона зада даромад. Аҳолии водӣ ба пешвози душман мардона бархостанд, вале ба сабаби камшумории худ маҷбур шуданд, ба ҳимояти дару девори пойтахти худу шаҳрҳои дигарашон ақиб нишиянд.

Мухосираи шаҳр зиёд давом кард. Бо ин ки чиниён оби ҷӯйборҳоро баста, аҳолиро дар ҳоли танг гузоштанд, муяссарашон нашуд, ки иродаи халқи дар истехкомҳои худ устувор истодаро шикананд. Чиниҳо ба ягон шаҳри воҳа роҳ ёфта натавониста, маҷбур аз баҳри муҳосира гузашта, бо ғанимати галае аз «аспҳои фалакӣ» рӯ ба фирор оварданд.

Хучуми Осиёимиёнагии чиниён сарбаландона зада гардонда, кӯчиёни эронӣ зерӣ парчами давлати ба ном «Кӯшониёни бузург» ба ҳам омада, ба дастовардҳои калони рӯҳониву моддиву фарҳангӣ соҳиб мешаванд.

Ҳанӯз замони шоҳигарии Козуло Кадфиз, ки дар даҳсолаҳои аввали асри якуми милодӣ ҳукмронӣ кардааст, сарҳади Давлати Кӯшониён аз Суғдиён то Шимоли Ҳинди Боло ва аз Помир то Парфия расида буд. Вориси ӯ Вима Кадфиз, ки дар миёнаҳои асри якуми баъд аз милод ҳукмрон будааст, шӯҳрати минбаъдаи Давлати «Кӯшониёни Бузург»-ро таъмин мекунад.

¹ Бичурин. Собрание сведений... ч. III, сах. 26

Сокинони қадими Осиёи Миёна ҷузъиёти маданияти юнониёнро омӯхта ва бо ин маданияти қадимии худро ғанӣ гардонида, ба паҳншавии тамаддуни эллинӣ ба дуриҳои Шарқ нақши муҳим бозиданд. Дар Осиёи Миёна ва тавассути Осиёи Миёна, аз ҷумла, дар Шарқи Дур санъати юнонию дар Осиёи Миёна буддой домани калон кушод, ки юнониён пас аз даромадан ба Ҳинд андӯхта буданд.

Дар Осиёи Миёна таъсири дини буддой, ки ханӯз дар асри III то милод ба воситаи эронийни ин ҷо, ба хусус суғдиён даромада буд, дар натиҷаи равобитаи сиёсӣ ва маданияи Юнониҳои Бохтар бо Ҳинд пурзӯр мегардад ва аз ин ҷо ба Чин интишор меёбад. Солномаҳои чинӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки соли 147-и пас аз милод аз шоҳигариҳои Кӯшон яке аз адабиёти динии бунёдитарини буддой Амитаба-Сутра ба Чин оварда шуда буд ва чунин метобад, ки дар он таъсири эронийн хеле зиёд будааст. Ҷолиб аст, ки аввалин тарҷумони бузурги асарҳои буддой ба забони чинӣ, ҷунонки чиншиноси маъруф Пеллиот нишон медиҳад, эронӣ ва узви хонадони Аршакиён буд, ки дар асри II милодӣ беш аз 20 сол дар пойтахти Чин фаъолият бурда ва мактаби худро он ҷо кушодааст. Чунин метобад, ки тарҷумонҳои буддой дар Чини асрҳои II-III-и милодӣ асосан Суғдиён будаанд.¹

Дар аҳди «Кӯшониёни Бузург» васеъшавии алоқаҳои тичоратии вилоятҳои Осиёи Миёна бо мамлакатҳои ҳамсоя, ҷӣ дар Ғарб ва ҷӣ дар Шарқ ба мушоҳида мерасад.

Ба ивази шиша, ки он вақт дар Бохтару Суғд истеҳсол мешуд, сангҳои пурқимат, нимақимат, лолобу рангу рӯғани ороишӣ (косметика), шириниҳо ва ғайра, бо роҳи бузурге, ки Чжан-Тсян кашф карда буд, аз Чин абрешим, маводи локу ранг, пӯст, мӯина, оҳан, тило, нуқра меомаданд. Ҳамчунин ҳаҷми интиқоли молу ашёи тичоратӣ, ки роҳҳои Бохтару Ҳиндро истифода мебурданд, интиқоли молу амвол аз Осиёи Пеш низ хеле васеъ гардид. Аз Ҳинд ширавор, атрупо, матоъҳои нозук-ҳарир, қоғаз ва матоъҳои нозуки

¹ P. Pelliot, Les Influences iraniennes en Asie Centrale et en Extrême Orient, Paris, 1911, стр. 11 (отд. оттиска)

мӯина, ба ивази чандин навъи молу ашё, аз ҷумла шиша, оварда мешуданд. Доду гирифти молу ашё байни воҳаҳои зироаткору кӯчиёни дашту сахро ба авчи аълояш расида буд. Кӯчиёни скифӣ барои сокинони шаҳрҳо гӯшт, пӯст, пашм ва ғайра меоварданд ва онҳоро дар ин ҷойҳо бо молу ашёи зарурии худ иваз мекарданд.

Дар ин давра нақши барҷастаи маданияти сокинони суғди Осиёи Миёна хеле равшан ба назар мерасад. Суғдиён дар Ҳафтрӯд ва Туркистони Шарқӣ, ҳатто дар ҳуди Чин, толорҳои сутундори бешуморе созон дода буданд, ки бо шаҳрҳои Суғд мустаҳкамии алоқаро таъмин мекарданд. Чунон ки дар замони шоҳигарии Юнону Бохтар алоқаҳои тичоратиро суғдиён дар даст доштанд, дар давлати Кӯшонӣ Бузург низ суғдиён нақши муҳиме бозидаанд, зеро забонашон он вақт дар Осиёи Марказиву Шарқӣ нақши забони байналхалқиро мебозид.¹

¹ Роҳи абрешимро низ Дориюши Бузург кушода Шарқро ба Ғарб пайваста буд. (Тарҷ).

VIII. РУШДИ КИШОВАРЗӢ ВА ФАРҲАНГ ДАР КИШВАРИ ТОҶИКНИ АСРҲОИ VI-VII

Аз нимаи асри III давлати «Кушониёни Бузург» ба сабаби дар Эрон қавӣ шудани ҳокимони сулолаи Сосониён таъсири худро хеле аз даст медихад. Як қатор навоҳии пеш тобеи Кушониён будаи вилоятҳои Осиёи Миёна, акнун ба ихтиёри сосониёни Эрон мегузаштанд. Асрҳои III-IV ҳокимияти Эрони Сосонӣ дар тамоми қисмати ҷанубу ғарби Осиёи Миёна ва ноҳияи Марв низ раво мегардад. Дар ин вақт қисмати шарқи Осиёи Миёна тахти тасарруфи ҳокимони кӯшонӣ қарор доштанд. Дар асри V давлати кӯшонӣ тағи зарбаҳои қабилаҳои ваҳшӣ–барбарҳо мемонад, ки бо номи «гуннҳои сапед» ва ё эфталитҳо ёд мешаванд.

Ба назар меояд, ки гуннҳо (эфталитҳо) аз назари ирқият, яке аз шоҳаҳои «юэчжи»-ҳои дар Шарқ боқимонда ба ҳисоб мерафтанд. Аввали асри VI онҳо як қисмати Туркистони Шарқӣ, баъзе заминҳои ҷанубтари Ҳиндукуш ва Осиёи Миёнаро бо Бохтару Суғд ба худ тобеъ намуданд.

Нимаҳои асри VI дар Сибири Ҷанубӣ, Муғулистон ва Осиёи Марказӣ Иттиҳодияи азими сиёсии қабилаҳои кӯчӣ ташаккул меёбад, ки бо номи каганати (ҳоқони) турк маълум буду дар он қисми зиёди қабилаҳои гуногунзабон ва ҳатто аз нигоҳи ирқият бегона медаромаданд.

Солҳои 563-567 ҳоқони турк ба эфталитҳо якҷанд зарбаи ҷиддӣ зада, таъсири сиёсиашонро дар Осиёи Миёна аз байн мебарад. Ҳукмронии давлатҳои эронии Осиёи Миёна ба дасти туркҳо мегузарад.

Чунон ки аз гуфтаҳои боло пайдост ба мисли пешина, дар давраи ба дасти ҳокимони ҳоқони турк гузаштани Осиёи Миёна низ мунтазам болоравии маданияти суғдиён ва ва-сеъшавии алоқаҳои тиҷоратии онҳо чун асаргузори ҷиддӣ маънидод мешавад. Бинобар ин, асос дорем тахмин занем, ки бархӯрд ва муборизаи иттиҳодияҳои гуногуни сиёсии қабилаҳои бодиянишин бар сари воҳаҳои зироаткори Осиёи Миёна, ба ҳаёти маданӣ ва хоҷагидорӣ гузаштагони қадими халқи тоҷик чандон зарари калон нарасондаанд. Дар

ин давра тобеияти марказҳои шахр ва воҳаҳои зироаткори Осиёи Миёна аз кӯчиён, зоҳиран, танҳо ба хирочи муайяне вобаста буданд. Қабилаҳои кӯчӣ, ғайр аз гирифтани хироч ҳамчунин аз дастбурдҳои алоқаҳои тучқорӣ таҳҷоӣён истифода мекарданд, ки нақши асосиро дар ин муносибатҳо бо кӯчманчиён аҳолии таҳҷоӣ мебозид. Дар чунин муносибатҳо, тахмин метавон кард, ки ҳеҷ чиз тағйир наёфт, ҳатто ҳангоме ки дар Осиёи Миёна ҳоконии турк ҳукумати худро ҷо зад. Аллакай дар солҳои аввали ҳукмронии ҳоконии турк суғдиён мушовирони асосии хонҳои турк буданд. Мониаки суғд, солҳои 60-уми асри VI, дар Константинопол сарвари сафорати туркро дар замони императори Византия будани Юстини II ба ӯҳда дошт; муносибатҳои тичоратии ҳоконӣ бо мамлакатҳои ҳамсоя ҳам дар ихтиёри суғдиён буд.

Худ аз худ маълум аст, ки навиштаҳои боло танҳо тамоюлҳои асосиро дар бораи муносибатҳои бодиянишинҳои саҳроӣ ва аҳолии таҳҷоӣ Осиёи Миёна шарҳу баён мекунанд. Ҳукмронӣ сари аёну ашрофи қавмҳои кӯчӣ худ, ки қисмати бузурги воридоти аҳолии таҳҷоиро барои худ мегузоштанд, он қадар устувор набуд, ки аҳолии шахрҳо ва зироаткорони Осиёи Миёнаро аз тохтутозҳои ғоратгаронаи ин ё он гурӯҳҳои кӯчӣ аз итоати асилзодагонӣ кӯчӣ худ берун ҷаста, қанолати дуруст диҳад. Аҳолии шахр деҳоти мамлакатро лозим буд, ки ҳар лаҳза омодаи ғимояи дорой ва ҳастии худ аз бедодгарӣҳои кӯчиён бошад. Беҳтарин ғимоят аз он хазандагон рӯҳи қавию ҷанговаронаи суғдиёнӣ ҳамонвақта буд, мегӯянд таърихнависони вазъияти Осиёи Миёнаи охири асри VI ва аввали асри VII-ро хеле дақиқ омӯхта. Барои одоби мамлақати он замон, масалан, урфу одати суғдиён бисёр хос аст, ки таърихнависи мусулмонон Табарӣ ёдрас шудааст. Дар асноӣ яке аз ҷашнҳо, ки ҳамасола дар Самарқанд баргузор мегардид, мизе бо кӯзаи шароб барои паҳлавони барҷастаи Суғд орошта мешавад. Агар каси дигаре ба нуқла наво ва таомҳои он дастдарозӣ намояд, вай бо ҳамин амал он паҳлавонро ба набард хонда ҳисоб мешавад. Ҳар касе дар

набард ғолиб ояд, қаҳрамони барҷастатарини мамлакат ӯ буд ва то замоне ки як паҳлавони дигари зӯртар аз ӯ пайдо нашавад, вай бо ҳамин унвон мемонд.¹

Дар замони ҳукмронии ҳокони турк ноҳияҳои муқиминишини Осиёи Миёна дар пешрафти хочагидорӣ худ ба комёбиҳои барҷаста ноил гардиданд. Дар асри VII, вақте ки арабҳо аз рӯди Ому (Чайхун) гузашта, ба Мовароуннаҳр тохт оварданд, онҳо аз дидани дорониҳои мамлакат дар ҳайрат афтоданд. Сарчашмаҳои таърихи арабии марбути он марҳала пури ҳикоят дар бораи ғаниматҳои хангоми тохтутоз ба даст оварда аз Мовароуннаҳранд. Маҳз барои ҳамин таърихнависони араб Мовароуннаҳрро «Боғи соҳиби мӯъминон» номидаанд.

Давоми солҳои ба қалам омада дар воҳаҳои зироаткори Осиёи Миёна гандум, арзан, шолӣ, чав, ришқа ва зоҳиран пунба, ки кишти он ба Чин тавассути Суғд роҳ ёфта буд, рӯёнда мешуданд. Дастовардҳои бузурги онҳо дар соҳаи боғдорӣ низ будааст. Сарчашмаҳо ёдовар мешаванд, ки миқдори зиёди дарахтони пураарзиши бороварро аз ҷойҳои дигар ба Осиёи Миёна медароварданд.

Чунин комёбиҳои хочагиҳои зироаткор албатта, ба пешрафти минбаъдаи обёрӣ саҳт алоқаманд буд. Дар замонҳои бисёр пеш аз ҳукмронии туркҳо ҷӯйборҳои калони обрасони Осиёи Миёна ҳамон андоза пурқудрат будаанд, ки ҳатто дар онҳо киштиҳои бузург шино карда, даҳҳо километрро тай зада, то пешгоҳи мамлакат мерасиданд.

Таърихнависони Чин дар бораи дастовардҳои мардумони таҳҷоии Осиёи Миёна сухан гуфта, роҷеъ ба ҳунари берункашии канданиҳои ғоиданоки кӯҳӣ ва зеризаминӣ маълумоти пурқимат медиҳанд. Дар Осиёи Миёна оҳан, тило, яшми сабз истехсол мегардид. Дар кӯҳҳои наҷандон дур аз Хучанд мис ва нукра коркард мешуданд. Дар ҳама ҷо оҳангарӣ, кулолӣ ва истехсоли фулузот пешрафт доштанд.

Давроне ки сухан дар борааш меравад, пешрафти

¹ В.Бартолд. Туркистон дар рӯзгори ҳуҷуми муғул, СПб, с.1900, сах. 184.

алоқаҳои савдои шаҳриён ва навоҳии зироаткори Осиёи Миёнаро бо мамлакатҳои ҳамсоя мекушояд. Пешрафти тичорат бахусус дар асри VII ба авҷаш расида буд. Сайёҳи Чин Сюан-Тсян соли 630 аз Осиёи Миёна гузар карда, дар музофоти ҳозираи Қирғизистону Қазоқистон, ки он замон тикӣ буди ғайр аз кӯчиён касе будубош надишт, дахҳо шаҳрҳои пайдо намуд. Дар домани соҳили рӯи Чу, аз рӯи навиштаҷоти мусулмонон, шаҳри Сиёб вучуд доштааст, ки ба он ҷо тоҷирон бо молу амволи худ аз ҷойҳои гуногуни Осиёи Миёна ва дигар мамлакатҳо меомадаанд. Маркази савдои ба назар намоён шаҳри Талас будааст, ки дар ҷои ҳозираи шаҳри Чамбул қарор доштааст. Тамоми мамлакатро, сар карда аз рӯи Чу то «Дарвозаи оҳанин» (пайраҳаи Бӯзғола дар Бойсунтав) ҷиниён Су-ли меномидаанд. Аз рӯи транскрипсияи ҷинӣ, калимаи «сулик» ба лаҳҷаи халқӣ тағйирёфтаи «суғдиён» будааст. Сарчашмаҳои таърихӣ маълумоти зиёди бозгӯеро дорост, ки пешрафти ҳаёти шаҳрҳои навоҳии Шарқии Осиёи Миёна бо таъсири маданияти Суғд зич алоқаманд будааст. Асри VII дар Туркистони Чин, дар ҷанубтари кӯли Лобнор суғдҳо асоси ҷаҳон шаҳрро гузошта буданд. Инро ҳуҷҷатҳои аз Дун-Хуан ёфтшуда собит месозад. Дар заминҳои ишғолии туркҳо, ки воқеъ дар домани навоҳии Турфани ҳозира аст, ҳамчунин деҳаҳои будаанд, ки дар онҳо суғдиён, насронӣ (христианҳо), зардуштиён ва собиён (буддӣ ва ё монавиён) иқомат доштаанд.

Яке аз саҳифаҳои дурахшони инъикосгари таърихи маданияти гузаштагонии қадими халқи тоҷик таъсири ҳамаи онҳо ба шумор меравад, ки баъзе халқҳои дигар қабулшаванда буданд. Ақидаи мавҷуд аст, ки алифбоҳои қадими турки аз ҳавзаи рӯи Енисей ва Орхон ёфтшуда, барои суғдӣ дорад. Ин ки алифбои дувуми туркӣ–уйғурӣ аз назари замон барои суғдӣ дорад, ҷои баҳс нест. Шабоҳати ҳарфҳои алифбои суғдию уйғурӣ ба андозаест, ки байни ин ду алифбо сарҳадгузори мушкул аст. Агар ба назар гирифта шавад, ки аз рӯи алифбои уйғурӣ баъдан алифбои муғулӣ ва аз алифбои муғулӣ баъдан алифбои манҷурӣ сохта шудааст,

пас бе баҳсу талош метавон гуфт, ки «алифбои семитӣ аз алифбои суғдӣ»¹ миннатпазир бошад, ки сабаби паҳншавии он то ба соҳилҳои Укёнуси бузург будааст».²

Ёдгорие дастраси мо нест, ки аз рӯи он дар бораи адабиёти асрҳои V-VII-и суғдӣ баҳс намоем. Вале сарчашмаҳои таърихӣ, бозёфтҳои бостоншиносӣ имкон медиҳанд бо дили пур бигӯем, ки он вақтҳо адабиёти зиёди динӣ, таърихӣ ва нучумӣ ба забони суғдӣ будаанд ва дертар ба таъкиботи саҳти арабҳо гирифтور ва бо хоҳиши онҳо бераҳмона ба нобудӣ расонида шуданд. Зебу зинатҳои бисёр базеби аз даруни даҳмаҳо, устадонҳо, ки даруни онҳо зардуштиён мурдаи худро мегузоштанд ва ҳайкалчаҳои сафолине, ки аз ҳафриёти шаҳраки Афросиёби Самарқанд ба даст омадаанд, дар бораи дараҷаи маданияти рассомии эронӣни Осиёи Миёнаи он давра шаҳодат медиҳанд.

Дар бораи пешрафти маданияти ёдшуда ва равобити маданияву таъсири маданияи эронӣни Осиёи Миёна (яъне тоҷикон) дар ҳамин марҳила як идда далелу рақам ҳикоят мекунанд. В. Бартолд дар асараш «Таърихи ҳаёти маданияи Туркистон» далелҳое аз маълумоти чинӣон оид ба як бино дар Кӯшония³ меоварад, ки то бозсозии Самарқанд, аз афташ, яке аз марказҳои маданияи калонтарини тоҷикон дар водии Зарафшон ба шумор мерафтааст ва он хосса аҷиб аст. Дар девораи ҷониби шимолии он бино сурати рангаи императорҳои Чин, дар девораи шарқӣ – шохони Турк ва

¹ Алифбои суғдӣ ба алифбои гуногуншакли шарқӣ–семитӣ ва ё оромӣ мансуб аст, ки ба Осиёи Миёна аз тариқи Эрон гузаштааст.

² Шаҳре, ки зоҳиран дар ноҳияи Каттақўргони ҳозира ҷой дошт. В.Бартолд. Тоҷикон. Очерки таърихӣ. Ниг. ба маҷмӯаи «Таджикистан». Тошканд, 1925, с.96.

Дар бораи ин ки дар Осиёи Миёна адабиёти таърихӣ будааст, сайёҳи Чин Сюан-Тсян хабар медиҳад. Донишманди бузурги асри XI Берунии Хоразмӣ мегӯяд, ки арабҳои истилогар, хусусан Қутайба ибни Муслим, дар оғози асри VIII дар Суғдиёну Хоразм ҳамаи намояндагонии рӯҳонии зардуштиро қир карданд ва китобхояшонро сӯзонданд. Бартолд. Туркистон дар рӯзгори ҳуҷуми муғул. сах.1.

³ В.В.Бартольд. «История культурной жизни Туркестана», Ленинград, 1927, с.19.

Ҳинд, дар девораи ғарбӣ – шоҳони Форсу Рим кашида шу-
даанд. «Чунин шаҳре, – навиштааст Бартолд,– ки дар айни
як бино суратҳои шоҳони Рим, Форс, Осиёи Миёна, Чину
Ҳинд кашида шуда бошад, шояд дар ягон мамлакати дигар
вучуд надошт».¹

Ин далел бозгӯи он аст, ки дар Суғд маданияти як зумра
мамлакатҳо ба ҳам пайванди ногустастанӣ хӯрда ва эронӣҳои
Осиёи Миёна (тоҷикон) дар ин давра миёнчигарони ғайбӣ
бевоқифаи сарвати маданияи Ғарбу Шарқ будаанд.

Бадбахтона, дар асри VII ба Осиёи Миёна, лашкари
ҷаҳонгирони нав – арабҳо фуру рехт. Вай ногаҳон
тараққиёти минбаъдаи ҳаёти маданӣ ва хоҷагидорӣ
тоҷикони зироаткори воҳаҳои осийимийёнагии
Мовароуннаҳрро вайрон кард, боиси бадбахтиҳои бешумор
ва дарду алами халқ, боиси ҷангҳои шадид ва муборизаҳои
суботкоронаю саҳти тоҷикон барои озодӣ ва истиқлолияти
ватани худ гардид.

¹ Шаҳре, ки зоҳиран, дар ноҳияи Каттақўрғони ҳозира ҷой дошт.

IX. ИШҒОЛИ АРАБҲО ОСИЁИ МИЁНАРО. ШӢРИШИ МУҚАННАЪ

Дар ибтидои асри VII, дар Нимчазираи араб ба сабаби ҷангҳо ва ҷудошавии пайвастаи хешу таборӣ ва муттаҳид гардидани қабилаҳои арабӣ зери ливои дини навини ислом давлати феодалию рӯхонии (теократи) араб ба вучуд омад. Он аз ҷониби хулафое, ки ворисони асосгузори ин дин – Муҳаммад ба шумор мерафтанд, идора мешуд. Муттаҳидии қабилаҳои араб ва ташаккули хилофат аз ҷониби мулкдорони калон (феодалҳо) барои ҷанги ишғолгаронаи зидди ҳамсоёҳои худ истифода гардид.

Ҷангҳои ишғолгаронаи арабҳо хусусияти ошкорои ғоратгарона дошт. Дуруст аст, ки арабҳо ба ҷанг тахти парчами «ҷиход», «ғазавот» – ҷанги муқаддас барои дин, мерафтанд. Аммо таълимоти исломии ҷанги муқаддаси динӣ барои мулкдорон (феодалҳо) пардаи пинҳондории ғаразҳои ғоратгаронашон зидди давлатҳои ҳамсоё буд.

Арабҳо дар як муддати кӯтоҳ мамлакатҳои ҳамсоёи наздикро ба тасарруфи худ дароварданд, аз ҷумла мамлакати бузург ва нерӯманди Эрони Сосониرو. Дар нимаи дуюми асри VII арабҳо ба ҳудуди Осии Миёна низ даромаданд.

Халқҳои Осии Миёна ва пеш аз ҳама тоҷикон, синасипаркунон зидди истилогарони нав бархостанд. Онҳо дар ҳимояи боғҳои гулпӯш ва шаҳрҳои бойи худ сарсахтона истодагарӣ мекарданд.

Мардонагӣҳои бемисли халқи тоҷик, нафрати онҳо ба марғу куштор ва омодагӣ ба задухӯрди душман то қатраи охирини хунро, зиддиятҳои байни ҳуди заминдорони маҳаллӣ (деҳқонон) сушт мекард. Дар чунин шароит, зиддиҳамзании деҳқонони алоҳида ва ҳатто дар ин ғараз арабҳоро истифода бурдан, ки заминҳои рақибонашонро онҳо ишғол намоянд, тақдирӣ муборизаро ҳал кард.

Дар аввал ҳуҷуми арабҳо ба Мовароуннаҳр низоми номуруттаб ва тохтутозҳошон ҳосияти ғоратгарона доштанд. Кишварии боғановат ва гул-гулшукуфон албатта, ҳаваси онҳоро барангехта буд, аз ин рӯ онҳо зуд ба хулосае меоянд, ки дар ин

мулку диёр ҳокимияти хешро устувор созанд. Ин вазифаро сарлашкар Қутайба ибни Муслим дар амал пиёда кард.

Қутайба сарбози часур ва пурқудрате, сиёсатмадори маккор ва беқавлу лафзе буд, хислатҳои зўҷмӣ ва ҳасисӣ низ дошт. Вай аз парокандагии заминдорони кишвар ва душмани байни якдигарии онон сӯиистифода карда, қадам ба қадам ҳукмронии арабҳоро дар замини тоҷикон мустаҳкам мегардонид. Соли 705-ум ӯ Балхро гирифта, аз рӯди Ому, ки арабҳо Ҷайхунаш номиданд, убур намуд ва ба Бойкент ҳамлавар шуд. Соли 706-ум бо ҳилаҳо шахрро ба итоат дароварда ғорат кард ва мардуми саркаши Бойкентро бераҳмона аз дами теғ гузаронд. «Дар Бойкент одам намонд ва шахр ба замин яксон гардид»— гувоҳӣ медиҳад таърихнигор.¹

Торумори Бойкент ба тоҷикон нишон дод, ки онҳо бо чи гуна душмани қаттол ва бераҳм саруқор доранд. Баъзе аз ҳокимони Суғд туркҳоро ба ёрӣ даъват карда, барои ҷавоби сазовор додан ба арабҳо дар навоҳии Бухоро муттаҳид шуданд. Ба Қутайба ибни Муслим ва лашкараш ҳалокати ноғузир таҳдид мекард. Арабҳо аз ҷаҳор сӯ ба муҳосира афтада буданд. Онҳо шабу рӯз силоҳро аз даст намегузоштанд, аз қароргоҳашон берун намебаромаданд. Ба Қутайба ибни Муслим, ниҳоят, муяссар шуд шоҳи Суғдро бовар кунонад, ки ба туркҳо бовар накунад. Ин боиси несту нобудшавии тамоми нерӯе гардид, ки барои зада гардонидани душман муттаҳид шуда буд. Қутайба соли 709-ум бемушкิลӣ Бухороро ба даст даровард.

Соли 712-ум арабҳо пойтахти Суғдиён – Самаркандро ишғол намуданд. Тамоми мамлакат аз нав зидди ишғолгарони араб ба по хест. Туркҳо дубора бо тоҷикон якҷо шуданд. Бо ёрии заминдорони калони Бухоро, Насаф, Кеш ва Хоразм ба Қутайба ибни Муслим боз муяссар гардид, ки ҳукумати худро дар марказҳои хеле бонуфузи мамлакат устувор созад.

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. (Аз форсӣ ба русӣ тарҷумаи Н.Ликошина). Тошкент, 1897, сах. 59.

Ҳукумронии арабҳо дар Осиёи Миёна аз ҳад зиёд бераҳмона буд ва миёни аҳоли норизоии бисёр ба вучуд меовард. Арабҳо на танҳо мамлакатҳои ишғолиашонро ғорат мекарданд, ҳамчунин аз аҳоли тақозо доштанд, ки дини нав – исломро қабул фармоянд. Бо ғорати боигарии бемисол қаноат накарда, онҳо бо ҳар гуна баҳона, аҳолиро маҷбур менамуданд, ки ҳамаи амру фармони онҳоро ба ғайри ишғолгарон ба ҷо оваранд. Арабҳо одамони вилоятҳои ба даст овардаашонро маҷбур менамуданд, ки лашкаргоҳҳои онҳо таъмини хӯрок намоянд, бочу хирочи хонабарандозашонро супоранд, ки аз ҷумла ғулом, ҷӯрӣ, ҳайвонот, ғалла, матоъ ва ғайра буданд. Масалан, дар Бухоро мардуми таҳҷоиро маҷбур доштанд, ки нисфи хонаҳои истиқомати худро барои онҳо вогузоранд. Ҳамин бадбахти ба сари мардуми Самарқанд низ фурумада буд.

Арабҳо дар шаҳру деҳаҳои Мовароуннаҳр ҳар рӯзи худро бо тарсу ларз аз хатари ғзаби мардуми ғораткардашон мегузарониданд. Давоми даҳсолаи аввали ҳукмронии худ дар Бухоро онҳо ҳатто ба масҷид бо силоҳхояшон мерафтанд. Дар Самарқанд ҳамин гуна тартибот ҷорӣ шуда буд, ки мувофиқи он ҳар тоҷики аз атрофи шаҳр ва деҳаҳо барои як муддати муайян ба шаҳр омадаро, арабҳо рӯи дасташ доғе пахш мекарданд. Шабҳо аз хона берун баромадан ҳам мамнӯъ буд. Агар касе риоя накунад, арабҳо ӯро ба қатл мерасонданд.

Террори дарандавори арабҳо низ рӯи озодихоҳи халқро шикаста натавонист. Тамоми давраи ҳукмронии арабҳо дар Осиёи Миёна паҳлӯи шӯришу ғзаби пайвастаи аҳолии маҳаллӣ зидди истисморгарони аҷнабӣ гузаштааст. Чунин шӯриши саҳти зидди ҳокимони араб соли 720-721-ум рух дода буд. Соли 724-ум аҳолии Суғд, бо ёрии туркҳои давлатшуда лашкари арабро дар Мовароуннаҳр саросар шикаст. Вале арабҳо ба Мовароуннаҳр қувваҳои нав фиристод, вазъиятро барқарор намуданд. Соли 728-ум тамоми Суғд боз ба муқобили арабҳо бархоста туркҳоро ба кӯмак гирифтанд. Ин шӯриш чунон доман кушод, ки дар дасти арабҳо

танҳо Самарканд ва Дабусия¹ боқӣ монданд. Соли 731-ум, пас аз пахши шӯриш, дар Мовароуннаҳр ҳукмронии арабҳо, дубора зери хатар афтод.

Замоне ки суҳан ин ҷо аз он меравад, бар сари давлатҳои араб халифҳо аз авлоди ашрофи уммавӣ ҳукмрон буданд. Норозигии умумӣ аз сиёсати халифаҳои уммавӣ, хусусан солҳои 40-уми асри VIII, хеле ғузӯр гардид. Вай на танҳо халқҳои зери асорати арабҳо, инчунин аҳолии камбизоати арабро фаро гирифт. Дар шарқи хилофат бар зидди уммавиҳо на танҳо зироаткорон, инчунин ашрофи заминдорӣ шаънашонро дар хилофат коҳанда ва қисми зиёди ҳосили деҳқононро ба сифати хироч ҷалӯхт ба ҳазинаи хилофат ғузаронда, онро ба асилзодагонии араб воғузӯр намуდანҳо, ғазоби ин тоифаро зидди уммавиён меангехт.

Ҳаракати зидди уммавиҳоро намоёндаи дигари зоти араб – аббосиён сарварӣ мекарданд, ки асосғузӯрашон Аббос – амаки Муҳаммад буд. Онҳо ҳазинаи беҳисоби ҳудро бе қилу қол бар зидди уммавиҳо сарф мекарданд. Ба муқобили уммавиҳо, инчунин аҳли шиа мубориза мекард ва ба сифати халифа талабгори авлод ва вориси ҷаҳоруми Муҳаммад пайғамбар, домоди ӯ, Алиро пешниҳод менамуданд. Шиаҳо халифаҳои сунниро ғосиб мешумурданд ва ҳуқуқи хилофатро танҳо ба авлоди Алӣ роиҷ медонистанд. Таҳти шиори «Хилофат – ба ҳонадони пайғамбар!» алиён ва аббосиён шартнома баста тарафдор шикор мекарданд ва онҳоро дар тамоми хилофат сӯи ҳуд мекашиданд.

Ба деҳқонони зери бори вазнини бочу хироч аз ҳад зиёд азоб кашида ва беҳолу бемадор гардида аббосиён ваъда доданд, ки андозро хеле кам мекунанд, аз баҳри қорҳои сахт ва сохтмони биноҳои нав ва ғузарондани ҷӯйборҳои нав мебароянд, ки харочоти ҳамаи инро деҳқонон аз рӯи ҳосили гирифтаашон бо роҳи маҳсулотдиҳӣ адо менамуданд. Онҳо ваъда медоданд, ки барои идораи кишвар усули эрониро ба қор мебаранд. Албатта, ҳамаи ин ваъдаҳо барои фиреби ом-

¹ Харобаҳои Дабусия (Қалъаи Дабус) дар деҳоти шарқии Зиёуддини байни Бухорову Самарканд аст.

ма буд ва аббосиҳо ба ин васила меҳостанд онҳоро дар муборизаи худ зидди уммавиҳо истифода баранд. Дар бораи манфиати мардум, баҳусус оммаи тоҷику эронии қисмати шарқии хилофат ва эмиссарҳои онҳо аббосиён ва эмиссарҳои ҳосуси онҳо на бештар аз уммиҳо ғамхорӣ зоҳир мекарданд. Аммо аббосиён дар муборизаи худ ба муқобили уммавиҳо якҷоя ва муттафиқона бо аъёну ашрофи заминдори тоҷику эронӣ, ки дар он ҳаракат нақши барҷаста мебозиданд, амал мекарданд. Худ аз худ пайдост, ки дар сурати муваффақ шудан ба табаддулоти аббосиён, дар идораи давлат ба вазифаҳои баланд кашидани тоҷику эронӣ дар назар будааст.

Мардуми «Осиёи Миёна, ки тоҷику эрониаш зиёд буд нисбат ба дигар ҷойҳо аз сиёсати уммавиҳо бештар норозӣ гардиданд, аббосиён инро дуруст дарёфта, ҳангоми тарғиботи худ ба онҳо эътибори махсус меоданд. Намояндагони онҳо дар Хуросон ибтидои ҳукмронии халифа Хишом (724-743) пайдо шуданд. Сарчашмаҳо хабар медиҳанд, дар замоне ки ҳокими Эрону Хуросон Холид ибни Абдуллоҳ буд, якчанд кас, ба гумони муносибат доштан бо аббосиён, дастгир шуда буданд. Дасту пой онҳоро буриданд. Халифа дарёфт, ки дар Хуросон нооромист ва пайи ҳам дар як муддати ниҳоят кӯтоҳ, ҷаҳор намояндаро ҳудаи иваз мекунад, вале бе натиҷае ҷашмрас.

Оқибат инони ҳокимиятро дар Хуросон, ба дасти яке аз ҳокимони ин ҳавзаи мамлакат Наср ибни Сайёр, ки бас айёру фиребгар ва донандаи хуби вазъи ҳоли маҳал буд, месупорад. Наср ибни Сайёр муносибаташро бо деҳқонони тоҷик ғайбона мустаҳкам намуда, дар барҳам задану решақан гардондани таблиғоти шиа тадбирҳо андешид. Соли 740-ум ӯ сӯйқасди Яҳё ибни Зайд ибни Алиро ошкор намуд, ки яке аз авлоди намоёни Алӣ ба ҳисоб мерафт ва ба ӯ ҷазои ниҳоят саҳт раво дид.

Наср ибни Сайёр хеле бомуваффақият тарғиботи шииёнро дар Мовароуннаҳр решақан кард, то ҷое, ки охириин халифаи уммавиҳо – Марвон соҳиби тоҷу тахт шуд ва роҳбариро дар муборизаи зидди уммавиҳо шахсияти

машхур, пешвои ҳақиқии зидди табаддулоти уммавиҳо Абӯмуслим ба дасти худ гирифт. Эронии осиемиёнагӣ, касе ки дар аввали фаъолияти худ дар зинаҳои аз ҳама пасти иҷтимоӣ қарор дошт (аз рӯи баъзе маълумотҳо Абӯмуслим ғулом буд) ба як зудӣ ҳамчун раҳнамои умум эътироф гардида, роҳбари муборизони зидди уммавиҳо шинохта мегардад. Абӯмуслим дар наздикии шаҳри калонтарини Хуросон – Марв қароргоҳи худро ташкил карда, аввал тамоми қувваҳои зидди шиаро чида, дар як саф чамъ овард, алипарастон ва аббосиён ҳам унвони «шаҳси бозътимоди хонадонии пайғамбар» ўро доданд. Абӯмуслим ҳам ба нафъи онҳо таблиғот сар кард. Дар натиҷаи амалиёти тоқатфарсоёна ва пинҳонӣ вақте заминаи мустаҳкам ба вучуд овард, Абӯмуслим халқро ба муборизаи ошкоро даъват намуд.

Дар ҷавоби даъвати Абӯмуслим ба ҷиноҳи алипарастони ў оммаи норизои уммавӣ низ ба умеди озодӣ аз зери зулми беамон бо зӯри силоҳ розӣ шуданд. Ба онҳо шитобкорона тоҷикони заминкори Самарқанду Бухоро низ пайвастанд. Зери парчами ў аз Яман гурӯҳҳои аз лашкари араб низ бархостанд, ки шӯриши онҳо бо нерӯи шаҳҳои форсӣ – Марвон дар ҳамин қарибиҳо пахш шуда буд. Барои беҳбуди вазъии худ ҳатто ғуломон худро ба ҳаракати Абӯмуслим заданд.¹

Наср ибни Сайёр, ки арабҳои муборизи ин ҳаракатро роҳбарӣ мекард, бо хушёрӣи тамои мекӯшид арабҳоро ба муқобили Абӯмуслим бархезонад. Сарони як қисм қабилаҳои араб дар чунин ҷӯши муборизаи пай дар пай ва пайваста барои дастбӣ ба ҳукумат мекӯшиданд. Дар дохили қабилаҳои араб марҳилаи қабат-қабат аз ҳамдигар ҷудошавии синфӣ сурат гирифта буд ва бисёре аз арабҳо, хусусан арабҳои камбизоат, тахти парчами Абӯмуслим ме-рафтанд. Ҳатто кӯшиши зиддиятангезии нерӯҳои арабӣ ба муқобили эронӣён, ки меғуфтанд, дар муборизаҳои зидди қабилаи уммавиёни араб инҳо аз ҳад зиёданд, кӯмак накард.

¹ Табарӣ иттилоъ медиҳад, ки Абӯмуслим иҷозат наметод, ки ғуломон ба лашкари вай бипайванданд. Вале барои онҳо лашкаргӯҳи дигар дар деҳоти Шаввол ташкил дод, ки фосиларо ҷарие ҷудо мекард.

Аввали соли 748 Наср ибни Сайёри маҷбур шуд, ки пойтахти ҳукуматдорӣи Хуросон – шаҳри Марвро ба шӯришгарон воғузорад ва худ ба Нишопур ақиб нишинад. Яке аз сарлашкарони Абӯмуслим, ки таъкиби Насрро ба ӯҳда дошт, дар вурудгоҳи Нишопур зарбаи ҳалокатбор бидод ва бо ин тақдири шӯриш ва ҳилофати уммавиҳо ҳал намуд. Бо ин ки халифа Марвон барои фурӯ нишондани шӯриш тамоми нерӯяшро ҷамъ овард, вале шӯришгарон дар Ироқ ба онҳо зарбаҳои сахт зада, шаҳри Димишқро ба даст медароранд.

Ҳамин тавр, нерӯҳои ҷангии уммавиҳо аз тарафи фидоӣни халқии Абӯмуслим, ки дар қисмати Шарқи ҳилофат ҷамъ оварда буд, шикаста шуд ва онҳо асосан тоҷикон ва эронӣни ғарбӣ буданд ва бо оммаи зиёди арабҳои норизои сиёсати уммавиён дастгирӣ медиданд. Ин ғалабаи бузурги ҳаракати халқӣ буд. Вале самари онро аббосиёне, ки ба тоҷу тахти ҳилофат даъво доштанд, бетаъхир ба истифода гирифтанд.

Аббосиёне, ки бо кӯмаки ҳаракати оммаи васеи халқ сари қудрат омада буданд, ҳатто ба гӯшаи хотир ҳам наоварданд, ки замоне онҳо ва намояндаҳои он (эмиссарҳояшон) ба оммаи халқ ваъдаҳои дода буданд. Дар ин бора Абӯмуслим, ки мановфеи заминдорони калони Эронро ҳимоя мекард, низ ба хотир наовард. Ба вай мансаби ҳокимии Хуросон дода шуд ва ин вазифаро гирифта, Абӯмуслим пас аз як соли сари қудрат омадани аббосиён, бераҳмона шӯришиёни тоҷикии зидди аббосиёно дар Бухоро ба ҷазодиҳӣ шурӯъ кард, ки сардорашон Шарик ибни Шайх буд. Рост, ки аббосиён аз Абӯмуслим бисёр тарс доштанд, аммо на чун душмани синфӣ ва даҳои ҳаққонии оммаи халқ, балки ҳамчун рақибони имкондори сарвари тоҷу тахти ҳилофат. Ба сабаби ҳамин тарс дере нагузашта Абӯмуслим аз ҷониби аббосиён ҳоинона ба қатл расонда шуд.

Аҳволи оммаи халқӣ заҳматкаш дар замони аббосиён на танҳо беҳтар нашуд, балки баръакс, назар ба рӯзгори уммавиён бадтар гардид.

Аббосиён бо истифодаи нерӯи оммаи деҳқонони гирифт-

тор сохтмонҳои азими нава аз қабилҳои қасрҳо, масҷидҳо, қалъаҳо барпо менамуданд. Ҳамаи хароҷоти сохтмонҳо аз ҳисоби деҳқонон пардохт мешуданд. Аҳволи ҳунармандони шаҳрҳо низ беҳтар аз ин набуд ва онҳо андозҳои зиёд месупурданд. Хонавайрониву бебизоатии меҳнаткашон ба ҳаракати азими халқии зидди аббосиён сабаб шуд ва он бо шӯриши Муқаннаъ чехраи худро рӯшан кушод, ки солҳои 70-уми асри VIII тамоми Мовароуннаҳро фаро гирифта буд.

Муқаннаъ¹ фарзанди Марв буд ва дар оилаи ҳунарманд ба дунё омада. Ӯ дар шӯриши зиддиуммавиёни халқ иштироки ғаёб дошт. Баъзе сарчашмаҳо ӯро чун сарлашқари Абӯмуслим ёдовар мешаванд. Асосҳо вучуд доранд, ки ба Муқаннаъ ғояҳои Маздакия асари бузург доштааст, ки ғаравандагони он аз ҷониби Эрон барвақт, ҳанӯз дар асри VI то ба Осиёи Миёна ҳамла овардани арабҳо сар халонида буданд. Маздак— асосгузори он таълимот чунин мешумурд, ки моликияти хусусӣ будани замин ва дигар молу ашё ҳама зодаи андешаи аҳриманист ва бадӣ мезояд. Маздакиён дар кӯшиши тақсими дороии боён, хусусан замин, миёни ҳама бечорагон буданду ва ифодагари норизоии қамбағалон ва меғуфтанд, ки чаро як мушт хусусиён ҳамаи замин ва ҳосили онро барои зиндагии фаровон азхуд кардаанду халқии зиёд чаро дар ҳоли хорию заилӣ умр ба сар мебаранд?

Таблиғоти Маздакиён дар Эрон боиси ҳаракати оммаи васеи халқ гардид. Деҳқонон заминҳои заминдорони қалонро забт ва дороиҳои ононро тақсим менамуданд. Вале ин дер давом накард. Пас аз чанде ақсуламал ғолиб омад. Шӯриши маздакиён қубида ва ҳазорон иштирокдоронаш ба қатл расонда шуданд. Пешвои шӯриш Маздак гирифтори шиканча омад. Бисёре аз шӯришгаронро муяссар шуд, ки ба Осиёи Миёна гурезанду дар ин ҷо ошён пайдо кунанд. Таълимоти Маздак дар ин ҷо интишори кушод ёфт. Ғояҳои Маздакия на танҳо ҳаракатҳои Муқаннаъро об дод,

¹Муқаннаъ—ба арабӣ маънои «зери ҷодар»-ро дорад. Гӯё ӯ ба сар рӯмол мегирифтааст. Асли номаш — Ҳошим ибни Ҳаким будааст.

хамчунин, чунон ки аз ҳодисаҳои баъдӣ пайдост, дигар ҳаракатҳои халқӣ низ дар кишвари тоҷикон падид омаданд.

Омӯзиши Маздакия бо ин ки балои аз моликияти хусусӣ сарзанандаро ошкор намуд, вале аз дарки фарқи миёни ашъи шахсии истеъмоли ва воситаҳои шахсии истеҳсолот хеле дур буд. Ин гуна тафовутро Муқаннаъ низ дарнамеёфт. Аммо шӯрише, ки ӯ сарвараш буд, маънои муайяни демократӣ ва зиддифеодалиро дошт ва бар зидди арабҳои истилогар ва истисморғари халқ равона шуд.

Муқаннаъ дар аввал таълимоти худро дар Марв пиёда кард. Ин амал боиси шубҳаи арабҳо гардид. Муқаннаъро дастгир карда, ҳамчун хиёнаткори бисёр хатарноки давлатӣ, ба пойтахти хилофати араб – Бағдод фиристодад. Вале ба ӯ муяссар шуд аз зиндоне гурезад, ки саҳт зери назораташ буданд.

Муқаннаъ ба зодгоҳаш бозмегардад, тарафдорони худро нав ба нав тарғиб мекунад, онҳоро аз Марв ба дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна мефиристад ва даъват мекунад, ки бар зидди ситами ваҳшатноки истилогарони араб бархезанд. Чунин тарғибот бахусус дар миёни тоҷикони Кеш ва Насаф¹ ҳамовозии гарм ёфта буд. Амалдорони хилофат аз нав пайи дастгири Муқаннаъ мешаванд. Дастаҳои калони ҳарбӣ шабу рӯз дар соҳилҳои рӯди Ому посбонӣ мекарданд, то ба Муқаннаъ имкони аз ҳавзаи Марв ба Суғд гузаштанро надиханд, ки он ҷо тарафдоронаш рӯз аз рӯз меафзуданд. Бо вучуди ин ҳама назорат Муқаннаъро муяссар шуд, ки бо дахҳо тарафдорони худ аз Ому ба соҳили дигар гузарад ва дар Суғд паноҳанда шавад.

Дар ин вақт аз рӯи гуфтаҳои таърихнависи асри X Наршаҳӣ, «андар Суғд ағлаби деҳаҳо ба дини Муқаннаъ даромаданд ва аз Бухоро мардуми бисёр кофир шуданд ва куфр ошкор карданд ва ин ғитна азим шуд ва бало бар мусулмонон саҳт шуд»²

Худ аз худ пайдост, ки Наршаҳӣ зери калимаи «мусул-

¹ Кеш– Шаҳрисабзу Насаф – Қаршии ҳозира.

² Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро, саҳ. 87.

монон» пеш аз ҳама арабҳо ва асилзодагони машҳури маҳаллиро дар назар дорад, ки худро ба бағали арабҳо партофта, исломро қабул карда буданд ва якҷоя бо онҳо дар пайи истисмори бераҳмонаи зироаткорон ва ҳунармандони шахрии таҳҷой шуданд ва шӯришиён низ заминро моликияти инҳоро мусодира ва тақсим ҳам карданд. Дар мавриди зироаткорону ҳунармандон ва ҳолату кайфияти онҳо бошад, Наршаҳӣ воқеиятро бисёр рӯшан мегӯяд: «Табақаҳои бебизоати аҳоли... аз ислом рӯ тофта, гурӯҳ-гурӯҳ таълимоти Муқаннаъро мепазируфтанд».¹ Омма ин таълимотро барои он қабул доштанд, ки вай барҳамзании нобаробарии моликиятро талаб мекард ва зидди истилогарони аҷнабии ғуломсоз – зидди арабҳо равона шуда буд.

Ҳаракати Муқаннаъ дере нагузашта ба шӯриши ошкоро мубаддал гардид, ки онро номаи соли 1940 ба номи Сталин ба ҷоп расондаи халқи тоҷик равшан бозгӯӣ мекунад.

Дар яке аз деҳоти наздики шаҳри Бухоро шӯришгарон заминдорони калонро кӯбида молу мулк, инчунин замин ва дорویی вақфи рӯҳониёни мусулмон ва масҷидҳоро ба даст медароранд. Ин ҷунбиш дере нагузашта тамоми Мовароуннаҳро фаро гирифт.

Ситоди шӯришгарон дар деҳаи Наршаҳи назди Бухоро буд. Амири Бухоро Ҳусейн кулли лашкари худро (арабҳоро) ҷамъ оварда, нерӯҳоеро ҳам, ки ба аъёну ашрофи Бухоро тааллуқ доштанд, ҳамроҳ карда зидди шӯришгарон ба ҳаракат медарояд. Ҷанги бераҳмона ба ғолиби арабҳо ҳал гардид. 700 тан фидоӣни Муқаннаъ дар задухӯрди аввал бо истисморгарони халқи тоҷик ҷони ширин аз даст доданд.

Ғалабаи арабҳо чизеро тағйир наод. Ҳаракати дар атрофи Бухоро кӯбидашуда сар аз дигар ҷойҳо мебардорад. Ҷунбиш он қадар доман мекушояд, ки ҳатто халифаи мусулмонон – Маҳдино ба изтироб меандозад. Вай аз дастни-

¹ Ҳамон ҷо. Наршаҳӣ дар бораи ҳаракати Муқаннаъ ҳикоят карда, муносибати рақибонаи худро нисбат ба раҳбари шӯриши Муқаннаъ пинҳон надиштааст. Ҷунин баёни ақида дар ҳамаи осори таърихнависони он давра, ки дар ҷанги намоёндагони синфи ҳукмрон қарор доштанд, тавҷам аст.

шондаи худ дар Хуросон (он вақт ҳам Мовароуннаҳр дар ҳайати ҳукумати Хуросон қарор дошт) талаб мекунад, ки зуд ба ёрии амири Бухоро нерӯи бонуфузи ҳарбӣ ирсол до-
рад.

Лашкари аз Хуросон сӯи Бухоро чунбандаи арабро сар-
лашкар Ҷабраил ибни Яҳё сарварӣ менамуд, ки бо
шӯришгарон дер гоҳ ҷангид. Шӯришгарон бо ҳамлаҳои
паёпайи худ нерӯҳои Ҷабраил ибни Яҳёро чунон суғ-
дониданд, ки ба ёрии ӯ аз Балх 7000 сарбози араб фиристода
шуд. Ин лашкар ҳатто кӯшиши ҷанги зидди шӯришгаронро
ҳам накард. Ҳаракати шӯришгарон дар Мовароуннаҳр он
қадар доман кушода буд, ки саркардагони сарбози
ҳафтҳазорнафараи араб ҳатто ҳаёли пахши шӯришиёнро
ҳом шумурданд. Дастнишондаи хуросонӣ теъдоди лашка-
рашро ду баробар афзуд. Аммо он ҳам коре ба сар накард.
Арабҳо дар бархӯрдҳои сариҳои ҷониби Мовароуннаҳр
чунбанда торумор мешуданд.

Торумори урдуи ғоратгари араб, ки аз Балх ба ёрии
Ҷабраил ибни Яҳё фиристода шуда буд, аҳволи ўро боз ҳам
бадтар гардонид. Вай, ки аз Балху Марв батамом бурида
шуда буд, ҳамаи нерӯи худро бо ҷумла таҷхизоти ҷангии
дар ихтиёри арабҳои ғосиб буда, ба сӯи Наршах тофт, ки
маркази истехкоми шӯришгаронро ба даст орад. Баъд аз
муҳосираи ҷаҳормоҳа ва пас аз он ки арабҳо дастгоҳҳои
сангандозӣ, ҷоҳи ҳақиқиву ҳила, оташ ва ғайраро ба қор
бурданд, шӯришгарон ноилоч бо арабҳо ба гуфтушунид да-
ромаданд.

Арабҳо худро ғолиб ҳис мекарданд. Дар аснои гуфтушу-
нид бо раҳнамоёни фидоӣи арабҳо бо куштани
аҳдишканонаи яке аз масъулони гуфтушунид хостанд
муваффақияти худро устувор созанд. Арабҳо гумон кар-
данд, ки бо ин шӯришгаронро бесардор мегузоранд, вале ин
натичаи баръакс бардошт. Кушта шудани як тан аз
роҳбарони шӯриш, сабаби набарди нав ва бо қувваҳои тоза
ба ҷанг даромадани шӯришиён гардид.

Сарчашмаҳои таърихӣ мусулмонон тасдиқ менамоянд,
ки дар ин задухӯрд шӯришгаронро шикаст дода, пароканда

карданд. Аммо ин аҳволи кӯшунҳои арабро беҳтар нагардонид. Шӯриш то рафт ноҳияҳои нав ба нави Осиёи Миёнаро фаро мегирад.

«Чомасафедон»¹ батадрич хӯчаини Мовароуннаҳр мегардиданд. «Боғи соҳиби муслимин», ки арабҳо ин мамлакати ғасбидаашонро ҳамин тавр меномиданд, метавонист ба кишвари аз ҳукмронии арабҳо озод мубаддал гардад. Халифа Маҳдӣ аз чунин ранг гирифтани қор тарсида ҳокими Хуросонро чун каси аз ўҳдаи паҳши шӯриш набаромада иваз мекунад ва ба ҷои вай Маъоз ибни Муслимро мешинонад.

Маъоз ибни Муслим соли 777 дар моварои шаҳрҳои Марву Бухоро лашкари зиёде ҷамъ овард. Вай дар мубориза бо Муқаннаъ нерӯҳои амири Ҳиротро ҷалб менамояд ва худ ба ёрии арабҳое мешитобад, ки дар атрофи Самарқанд ба таъмом гирифтори ҳоли сангине шуда буданд. Лашкаркашии Маъоз ибни Муслим бо шикасти шармандавор анҷом мегирад. Шӯришгарон лашкари ўро дар ҳамвории наздики Бойканд пешвоз гирифта ҷандин зарбаи қорӣ мезананд. Дастнишондаи нави халифаи араб, ба ҷои он ки роҳашро ба тарафи Самарқанд давом диҳад, лашкарро сӯи Бухоро мегардонад.

Танҳо баъди як сол арабҳоро ишғоли Самарқанд муяссар мешавад. Маъоз ибни Муслим, Ҷабраил ибни Яҳёи лашкаркаши ноўҳдабарои ҷандин бор шикастхӯрдаро дар Самарқанд монда, ба ҷанги қалъа меравад, ки нерӯҳои асосии Муқаннаъ он ҷо марказонида шуда буданд. Маъоз ибни Муслим қалъаро печонд. Вале ин дер давом накард ва ў зуд аз баҳри муҳосира гузашт. Наршаҳӣ тасдиқ мекунад, ки боиси аз баҳри муҳосираи қалъа гузаштани вай шурӯи ҳавоҳои сарди қаҳратун будааст, ки арабҳо саҳт ба танг омадаанд (ва ин дар фасли зимистон руҳ дода буд). Аммо дар асл чизи дигаре руҳ дод: арабҳо дар ҷанги лашкари Муқаннаъ дубора шикаст хӯрданд. Қор воқеан ҳамин тавр сурат гирифта буд: далелаш ин ки баробари бардоштани

¹ Нишонаи фарқкунандаи тарафдорони Муқаннаъ либоси сафед буд. Номи «Чомасафедон» аз ҳамин ҷост.

муҳосираи қалъа Маъоз ибни Муслимро ҳам халифа Маҳдӣ аз ҳокимии Хуросон бардошт.

Аз рӯи гуфтаи Наршаҳӣ Маъоз ибни Муслим ба муқобили Муқаннаъ ду сол мубориза бурд. Дар мубориза бо ӯ вақти зиёдеро дастнишондаи дигари арабҳо дар Хуросон Мусайяб ибни Зухайр сарф намуд. Танҳо пас аз он ки муборизаи зироаткорони тоҷик таҳти роҳбарии Муқаннаъ бештар аз якуним даҳсола (15 сол) давом кард, ба шикаст рӯ ба рӯ шуд. Арабҳо ба истифода аз бартариҳои худ чӣ дар бобати ташкили муҳорибаҳову таҷҳизоти ҳарбӣ ва чӣ аз нигоҳи зиёдии лашкар, қалъаеро забт карданд, ки Муқаннаъ даруни он паноҳ бурда буд. Ҳар дифоъгари қалъа, ки ба дасти истилогарон афтод, кушта шуд, аммо Муқаннаъ ба дасти душманони ватанаш таслим шуданро нахоста, худкушӣ кард.

Солҳое, ки мардуми Мовароуннаҳр ба муқобили истилогарони араб ҷанги саҳт мебурд, хилофати араб ба дараҷаи баланди иқтидори худ расид. Вай ба яке аз давлатҳои пурқудрати он давра мубаддал гардида буд. Дар ҳамон шароит муборизаи 14 солаи Муқаннаъ бар зидди арабҳо ифодагари дараҷаи мардонагӣ ва озодидӯстии халқи тоҷик мебошад. Шаҳодати он ҳам ҳаст, ки Муқаннаъ лашкаркаши бузурги халқ ва қаҳрамони он муборизаҳо дорои истеъдоди бемонанди ҳарбиву сиёсӣ, пешвои илҳомбахши оммаи халқ, барафрӯзандаи алангаи нафрат нисбат ба истилогарони бегонаи кишвар будааст.

Х. ПАЙДОИШИ СУЛОЛАИ ЭРОНӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА (АСРҲОИ 1Х-Х). ИСМОИЛИ СОМОНӢ

Шӯришҳои пайдарпай дар диёри тоҷикон бар зидди ҳокимони араб аз пайдоиши арабҳо дар Осиеи Миёна баъди пахши исёни Муқаннаъ ҳам давом меёфтанд. Ба вижа шӯриши соли 806 бар зидди арабҳо, ки сарвараш Рафеъ ибни Лайс буд, дорои аҳамияти барҷастаест. Дар шӯриш дастнишондаи халифаи араб дар Самарқанд кушта шуд ва шаҳр дар ихтиёри шӯришгарон қарор гирифт. Оташи ҳаракати зиддиарабӣ аз нав дар тамоми Осиеи Миёна аланга зад. Дар он тоҷикони Фарғона, Хуҷанд, Насаф, Бухоро, Уструшан, Сағонийн (Чағонийн) ва Хутталон иштирок доштанд. Сокинони Шош (Тошкент) ва Хоразм низ ба онҳо ҳамроҳ шуданд. Ба тарафдории шӯришгарон қабилаҳои бодиянишини турк ҳам ба майдон даромаданд. Шӯришҳои наву кушоди халқӣ танҳо соли 810 ва танҳо баъди хиёнати Рафеъ ибни Лайс, ки дар ҳоли барои шӯришгарон бисёр мушkil ба тарафи душман гузашт, пахш карда шуд. Даргириҳои алоҳидаи зиддиарабӣ солҳои баъдӣ низ аз ҷониби тоҷикон дар Суғд, Истаравшан ва Фарғона ҷой доштанд. Барои пахши онҳо халифа Маъмун борҳо нерӯҳои мусаллаҳи худро фиристодааст.

Шӯришҳо ба арабҳо бори дигар нишон доданд, ки онҳо Осиеи Миёнаро танҳо дар ҳолати ба таври васеъ ба қорҳои роҳбарӣ кашидани одамони таҳҷой, аёну ашрофи тоҷику эронии заминдор, метавонанд тобеъ гардонанд. Ҳаргиз тасодуфӣ набуд, ки аллакай дар замони халифа Мансур (754-775), валиаҳдҳои ӯ халифа Маҳдӣ (775-785) ва Ҳорун-ар-Рашид (786-809) ҳукмрони воқеии хилофат сулолаи вазарои эронӣ — Бармакиён буданд. Хуросонро, ки Мовароуннаҳр низ тобеи он буд, сулолаи Тоҳириён ва Сомониён, Сичистонро сулолаи Саффорихо қариб, ки бе даҳлати хилофати араб, идора мекарданд.

Ба қорҳои идораи давлатии мамлакат кашидани ашхоси бонуфузи тоҷику эрониро аббосиён, на танҳо барои ба онҳо

така овардан дар муқобили ҳаракатҳои (шӯришҳои) халқӣ, ҳамчунин истифодаи фарҳанги ботинии онҳо, ки назар ба арабҳо бисёр боло буд, ба ҳисоб гирифтанд, боз истифодаи нерӯи онҳо барои тамоми тамоюли пурзӯршавандаи аъён ашрофи тоҷикону эронӣни заминдори Осиёи Миёна ва Эронро фалач сохтан ва шаклгирии давлатҳои мустақили аз итоати хилофати араб берунравро пешгирӣ намудан низ дар ҳисобашон буд.

Махсусияти чунин ба вазифаҳои масъулиятноки давлатии хилофат кашидани қувваҳои маҳаллӣ ин буд, ки онҳоро дар навбати аввал, аз ҳисоби эронӣни осӣёимиёнагӣ ва қадимтарин маркази шарқии маданияти эронӣ – Балх интиҳоб мекарданд. «На аз шахрҳои сосонӣни Форс, – навиштааст Бартольд, – балки ҳарду сулолае, ки нашъунумӯи маданияти эронӣ дар олами мусулмонон ба онҳо алоқаманд аст, аз Балх баромадаанд ва яке аз он сулолаи Бармакиён – вазирони халифаҳои аббосӣ дар Бағдод ва дигаре сулолаи Сомониён – ҳокимони Осиёи Миёнаанд».¹

Сабаби пайдоиши зарурати зиёд ба намояндагони тоҷику эронӣ дар хилофат ин буд, ки аҳолии Осиёи Миёна дар мубориза бо уммавиён нақши муҳим бозида онҳоро аз байн бурданд ва сулолаи аббосӣро сари қудрат оварданд. Маҳз барои ҳамин, «хӯросониҳо» муддати зиёде такяи асосии халифаҳои аббосӣ ба шумор мерафтанд, ҳам аз нигоҳи ҳарбӣ ва ҳам аз нигоҳи ташкилу идораи давлат.² Масалан, Сомониён барои идораи вилоятҳои ҳам кашида мешуданд, ки он ҷо ҳеҷ гуна аҳолии эронитабор вучуд надошт.

Ба идораи қисмати шарқии хилофат кашида шудани аъёну ашрофи тоҷику эронии заминдор на танҳо боиси мустақамии хилофат, балки баландшавии обрӯи баъзе намояндагони он ҳам гардид. Арабҳо метарсиданд, ки дастнишондаи онҳо дар вилоятҳо ҳар вақте хоҳанд метавонанд ҳокими мустақили он вилоятҳо бошанд. Ана ҳаминро андешида, Ҳорун-ар-Рашид ҳатто аз куштани на танҳо дӯсти

¹ Бартольд. «История культурной жизни Туркестана», сах. 49.

² Ҳамон асар, сах. 50.

бехтарини худ – Чаъфар хуздорӣ накард, аз ҷазо додани дигар намояндагони аҷдоди Бармакиён ва мусодири кардани молу мулки онҳо низ даст нақашид.

Аммо ҷазои Бармакиён, ки давоми 50 сол дар хилофат обрӯю эътибори калон доштанд, сиёсати хилофатро дар идораи вилоятҳои шарқияш дигар накард. Он вилоятҳо, мисли пештара, аз тарафи аъёну ашрофи заминдори тоҷику эроние идора мешуданд, ки нақши онҳо ба вижа дар замони ҳукмронии халифа Маъмун (813-833) бисёр боло рафт ва ин замоне буд, ки сари қудрат сулолаҳои Тоҳириён ва Сомониён омаданд.

Гузаштагони Тоҳириён соҳиби шаҳри Бушенги вилояти Ҳирот буданд, Тоҳире ки асосгузори сулолаи Тоҳириён буду ҳокими Бушенг монд ва барои соҳиби тахту тоҷгардии халифа Маъмун нақши калон бозид. Дар аҳди Маъмун Тоҳир волии Месопотамия (Курдистони ҳозира) ва сарвари маркази хилофат – Бағдод буда, сипас, соли 821 волии Хуросон таъин шуд.

Тоҳир Хуросон ва вилоятҳои тоҷикнишини Осиёи Миёнаро, ки дар ҳайати он буданд, чун ҳукмдори мустақил идора мекард. Соли 822 вай фармуд, ки дар масҷидҳо ҳангоми хондани намози ҷумъа номи халифаро ба забон нагиранд ва ин баробар буд ба қандани муносибат аз Бағдод. Тоҳир рӯзи дигари чунин тасмим гирифтаниш вафот кард. Аз ин рӯ тахмине мавҷуд аст, ки тарафдорони халифа ба ӯ заҳр додаанд.

Қатъи назар аз ҷудоихоҳии Тоҳир, ки аз он зикр шуд, халифа Маъмун ба ҷои ӯ писараш Талҳаро волии Хуросон таъин намуд. Вориси Талҳа Абдуллоҳ, ки соли 830 ба Хуросон омад, ҳудро ҳаргиз тобеи хилофат намеҳисобид ва Хуросонро мустақилона идора мекард. Халифа Мӯътасим (833-842) барои ин Абдуллоҳро бисёр бад медид, аммо дар дасти ӯ дигар чорае намонда буд, ки Абдуллоҳро ба итоат кашад. Мӯътасим аз муборизаи ошкоро бо Абдуллоҳ тарсида, барои ӯ чун «тӯҳфа» қанизак ва саллаи заҳропошидаеро фиристод. Вале кӯшиши заҳролудкунии Абдуллоҳ бебарор анҷом ёфт. Қанизаки саллаоварда ба Абдуллоҳ дил бохт ва ба вай гуфт, ки салла саропо ҷабидаи заҳр аст.

Тоҳириён икдоми ҷиддие гирифта буданд, ки дар мамлакат тартиботи қатъии марказонидаи давлатӣ ҷорӣ намоянд, кишоварзиро ба низом дароваранд. Онҳо дар истифодаи об тадбирҳо андешида, ба сохтмони иншооти нави обёрӣ шурӯъ намуданд. Бо супориши Абдуллоҳ машхуртарин қонуншиносон қоидаҳои обёрии сунъиро андешиданд. Китоби «Ҷӯйборҳо» ки онҳо мураттаб намуда буданд, чун дастури ҳаллу фасли мушкилоти истифодаи об муддати дусад сол хидмат кард.

Абдуллоҳ кӯшид худсарихоеро, ки дар ҷойҳо, аз як сӯ заминдорони калон ва аз сӯи дигар кормандони дастгоҳҳои давлатӣ сари деҳқонон ба кор мебурданд, бикӯҳад. Барои ин махсус фармон баровард, ки он амалдоронро вомедошт тарзе кор бигиранд, ки ба суди деҳқонон бошад. «Худо ризки моро бо дасти деҳқонон мерасонад, – омада буд дар фармон. – Бо забони онҳо моро табрик мекунад ва озори онҳоро манъ кардааст».

Худ аз худ пайдост, ки Абдуллоҳ ҳимоятгари суди барзгарон набуд. Вай ҳимоятгари манфиатҳои аъён ашроф, заминдорони калони тоҷику эронӣ ва аҳли савдо буд ва талаб мекард деҳқононро наранҷонанд, танҳо барои он ки бидуни захираи онҳо ба хазинаи давлат даромади дилхоҳ нахоҳад буд. Аҳволи заминдорони тоҷик, ки дар замони ҳукмронии Тоҳириён вазнин буд, аз ҷониби феодалҳо истисмор мегардиданд ва андозҳои вазнине ба давлат мепардохтанд. Ин худ аз андози умумии гирдовардаи соли 844-ум, ки 48 миллион дирҳамро¹ ташкил дод, пайдост.

Давлати Тоҳириён ба одамони басаводи соҳаҳои гуногун зарурат дошт ва Абдуллоҳ ғамхорӣ зоҳир намуд, ки барои доираи васеи аҳоли саводгирӣ дастрастар аз он бошад, ки то ӯ вучуд дошт. «Илмо бояд барои арзандаҳо ва ноарзандаҳо пешниҳод кард, – мегуфт ӯ, – илм худ метавонад ғами худро худ бихӯрад, ки аз ноарзанда дур шавад».

Абдуллоҳ мисли падари худ шоир буд, ҷиянаш Мансур,

¹ Дирҳам – тахмин 25 тин, ба пули тило, ки то ҷанги якуми ҷаҳонии 1914-1918 будааст.

ки ҳокими Марв¹, Омул (Чорҷӯй) ва Хоразм буд, бо навиштаҳои фалсафии худ шӯҳрат дошт. Писари Абдуллоҳ – Тоҳир, мекӯшид, ки дар ҳама кор пайрави падараш бошад. Солҳои ҳукмронии Абдуллоҳ ва писараш Тоҳир, аз рӯи ҳамсадоии ҳамзамононашон, беҳтарин солҳо дар таърихи ин сулола ба ҳисоб меравад.²

Дар асрҳои IX-X низ мисли асрҳои гузашта, яке аз вазифаҳои асосии ҳукумати давлатӣ дар воҳаҳои зироаткори тоҷикнишини Осиёи Миёна ташкили муҳофизати аҳоли аз ҳамлаҳои ғоратгаронаи кӯчиён будааст. Ба ин мақсад дар он замон дастаҳои махсуси мусаллаҳи ихтиёрӣ ташкил мекарданд, ки «ғозиён» ном доштанд ва « муборизони роҳи дин» махсуб мешуданд. Дастаҳои ғозиён асосан аз ҳисоби зироаткорон ва хунармандони торочгардида созмон дода мешудаанд. Ин ҷанговарони корозмуда ба маҳаллоте мерафтанд, ки онҳо ҷо ҷанг бо «кофирон» сураат мегирифт. Дастаи ғозиён ҷиҳати иҷрои корҳои омодабош аз тарафи ҳокимон, масалан барои мустаҳкамсозии рабӯтҳо— заминҳои сарҳадҳо ва ҷароғоҳҳои кӯчиён истифода бурда мешуданд.

Ғозиён, аз рӯи навиштаҷоти ҷуғрофидони араб Макдисӣ, «такаягоҳ ва пешгири хатар»-и ҳокимият ба шумор мерафтанд. Онҳо аз як сӯ ба хазандагони ғоратгари аз сарҳад гузашта зарба мезаданд ва воҳаҳои зироаткорро аз ҳучуми аҷнабиён посбонӣ мекарданд. Аз сӯи дигар ҷони мағзи ҳаракатҳои халқӣ (демократӣ) бар зидди заминдорони калон

¹ Дар аҳди Абдуллоҳ пойтахти волии Хуросон аз Марв ба Нишопур кӯчонда шуда буд. Марв дар аҳди Тоҳириён ҳам чун яке аз марказҳои хоҷагӣ ва фарҳангии Мовароуннаҳр ба шумор мерафт.

² Муаррих ибни Тайфур, ҳамасри Абдуллоҳ, дар асари худ онди таърихи Бағдод аз ҳуччате сухан ба миён меорад, ки номаи Тоҳир ба писараш Абдуллоҳ хангоми ба тахт нишастани ӯ будааст ва дар он назари Тоҳир дар мавриди идораи мамлакат ва вазифаҳои ҳоким ифода ёфтааст. Ба гуфтаи таърихшиносони араб он овозаю дарвоза мегардад. Одамон вақти танаффус мекӯшанд, ки онро барои худ рӯбардор созанд. Хангоме ки халифа Маъмун бо мазмунӣ нома ошно мешавад, маъкул шумурда амр мекунад, ки онро ҷанд нусха бардошта, ҳамчун дастур ба дигар ҳукмдорон фиристанд. Тарҷумаи русии онро аз мақолаи А.Э.Шмидт хонед, ки дар бюллетени САГУ № 8, 1925, сах. 127-138 ҷоп шудааст.

ба шумор мерафтанд. Дар охири асри IX гурӯҳҳои мусаллаҳи «муборизони роҳи дин» мағзи ҳаракати азиме гардиданд, ки дар Эрони Шарқӣ ба вучуд омад ва сарвараш Яъқуб ибни Лайс буд. Вай ва бародараш Амру – асл аз шаҳри Карнини Сичистон (вилояти бузург дар ҳудуди ҷануби Шарқи Эрон) буданд. Яъқуб аз нигоҳи ҳунари мисгар¹, аммо бародараш Амру наҷвор буд. Онҳо якҷоя гурӯҳи ғоратгаронае ташкил карданд, ки он бо яке аз гурӯҳҳои «муборизони роҳи дин» омезиш ёфта, дар Сичистон амал доштанд. Дар ин гурӯҳ дере нагузашта Яъқуб сарвар интиҳоб мегардад. Гурӯҳ ба ҳаёти сиёсии вилоят ғайбона дахлат менамуд ва дар андак муддат пойтахти вилоят – Зарандро ба тасарруфи худ дароварда, ҳокими маҳаллиро ба қатл расонд. Соли 861 Яъқуб волии вилоят мегардад ва давоми даҳсолаи дигар якҷанд вилояти шарқии Эронро ба даст даровард, ки аз Тоҳириён – Муҳаммад ибни Тоҳир ҳукмронӣ мекард. Соли 873 Яъқуб лашкари Муҳаммадро шикаст дода, пойтахти Хуросон – Нишопурро ба даст даровард.

Ҳукумати Бағдод муваффақиятҳои Яъқубро бо ҳаяҷону изтироб менигарист. Вай кӯшиши бечое анҷом дод, хост пеши роҳи паҳншавии таъсири ӯро гирад, вале маҷбур шуд гузашт намояд ва ҳукмронии Хуросонро ба ихтиёри ӯ вогузошт.

Ҳамин тавр дар Осиёи Миёна ва вилоятҳои шарқии Эрон сулолаи Тоҳириён суқут кард. Аммо қомеъҳои Яъқуб аҳволи вазнини оммаи васеи халқро, ки бо ёрии онҳо сари қудрат омада буд, бетағйир монд. Яъқуб ибни Лайс бо ин ки то охири умр чун марди низомии шикастанафс бимонд, вай ҷомаи пахтагин мепӯшид, рӯи шолчае менишаст, вақти ҳобаш сар болои сипар мениҳод, вале аз ғояҳои демократии ҷунбиши халқии пешинаи Осиёи Миёна ва Эрон аслан дур буд. Дар вилоятҳои ишғол кардааш ҳама гуна тартиботро тавре ки буд, ҳамон гуна вогузошта, ҳатто миқдори андозро ҳам, ки ба гардани деҳқонон бори гароне буд, тағйир наме-

¹ Мисгар – аз калимаи арабии «саффор» аст, ки пайдоиши сулола ҳам аз ин ҷост – Сафориён.

дод. Соли 876 Яъқуб ба сӯи пойтахти Бағдод лашкар кашид, вале шикаст хӯрд ва баъд аз се соли он вафот ёфт, ҳамин қадар тавонист, ки ҳукмронии худро танҳо дар Эрони Ҷанубӣ барқарор намояд. Бародараш Амру ибни Лайс ба ҷои ӯ гузашт.

Амру ибни Лайс ҳукмрониро ба даст гирифта зуд ба иттилои халифа шитфт ва ба боварии халифа даромад ва халифа ӯро ҳукмрони Хуросон ва як қатор вилоятҳои Эрони Шарқӣ таъин намуд.

Дар ин айём сарвари Мовароуннахр дар ихтиёри ҳокими Сомон – худот буд, ки ҳанӯз то сари қудрат омадани Тоҳириён чун дастнишондаи арабҳо дар вилоятҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна пешбарӣ мешуданд.

Асосгузори сулолаи Сомониён – Сомон-худот аз сокинони вилояти Балх буд. Маълумоте мавҷуд аст, ки ӯ аз дини Зардуштӣ даст кашида, ба писараш Асад ном дод ва ин ба ифтихори ҳокими арабҳо Асад ибни Абдуллоҳ буд, ки ӯро ҳамеша дастгирӣ мекард. Писарони Асад – Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёс аллақай дар аҳди Тоҳириён аз ҷониби халифа Маъмун ба хидмат таъинот гирифта буданд: Нӯҳ – ҳокими Самарқанд, Аҳмад – ҳокими Фарғона, Яҳё – ҳокими Шош (Тошканд) ва Илёс – ҳокими Ҳирот буданд. Нақши роҳбариро байни бародарон Аҳмад ба ӯҳда дошт, писари ӯ Наср бошад, аз халиф Мӯътamid соли 875 ваколати идораи тамоми Мовароуннахрро гирифта буд.

Солҳои 70-уми асри IX дар Мовароуннахр солҳои нумурабӣ феодализм ба парешонӣ буданд. Вазъи сиёсӣ дар мамлакат ҳале мураккаб буд ва дар ҷунин вазъи мураккаб Наср аз ӯҳдаи идораи давлат баромадан наметавонист. Дар ин марҳила ҳамчун арбоби сиёсии барҷаста, бародари хурди ӯ – Исмоил пеш мебарояд, ки асосгузори ҳақиқии Давлати бузурги Сомониён махсус мешавад.

Исмоили Сомонӣ ба майдони сиёсат ҳамчун ҳокими Бухоро даромад, ки соли 874 ӯро Наср бо хоҳиши мардум он ҷо фиристода буд. Вай низоҳои байнихудии заминдоронро бо фаросати сиёсӣ барҳам дод, хуруҷҳои мусаллаҳонаи зидди заминдорони калони алоҳидаро, ки дар натиҷаи он

харобиҳо рӯ зада, оқибат сабаби ивази ҳокимони Бухоро мегардид, пахш кард. Чунин метобад, аллақай ҳамон вақт ӯ назди худ вазифа гузошта буд, ки бо тақя ба навоҳии тоҷикнишини Осиёи Миёна як давлати бузурги муттаҳидро созмон диҳад. Дар ин кор пеш аз ҳама бародараш Наср девори сари роҳ шуд. Дар муборизаи байни онҳо соли 888 Исмоил ғолиб омад ва Наср асир афтод. Бародарон бо ҳам вохӯрданд. Исмоил дар ин вохӯрӣ бас ҷиддӣ рафтор кард, бо бародараш на ҳамчун ғолиб бо мағлуб, балки ҳамчун тобеъ ба шоҳ, бо риояи ҳоксориву одоби тамом барои шоҳони он рӯзгор камназир гуфтугӯ кард. Имкони ба пойтахти худ – Самарқанд бозгардии Насро дод. Вай ба ном сарвари сулола бимонд, вале роҳбари ҳақиқии давлат Исмоил шуд. Баъд аз вафоти Наср (соли 892-юм) ҳокимияти мамлакат пурра ба дасти Исмоил гузашт.

Баъди бартараф шудани низоъҳои байнихудӣ барои Исмоили Сомонӣ муаммои боз ҳам ҷиддитаре пеш омад, ки он таъмини беҳатарии давлати созмондодаш аз хориҷ буд. Ҳалли ин муаммо танҳо он гоҳ имкон меёфт, ки дахлнопазирӣ мамлакатро, аз як сӯ аз ҳазида даромадани хилофати араб, ки ба кулли дигаргуниҳои мамлакати Исмоил бо назари беҳадди шубҳа менигарист ва аз сӯи дигар бодиянишинони турк, ки ҳамлаҳои ғоратгаронаи онҳо, ба вижа барои хоҷагии заминдорони мамлакат ҳалокатбор буд, таъмин гардад.

Хилофати араб дар набарди зидди Исмоили Сомонӣ Амруи Саффориро чун силоҳ ба кор мебарад. Хилофат аз муборизаи ошкоро зидди Исмоил андешида, соли 898 дар қароргоҳи Бағдодии худ ҳочиёни аз Осиёи Миёна омадаро ҷамъ карда, назди онҳо фармони худро, ки мартабаи Исмоилро паст мезад ва Амруро фармондеҳи Мовароуннаҳр таъин мекард, хонд. Сафири хилофат барои Амру тӯҳфаҳо ва Ваколатномаи ҳукмронии мамлакатро овард, баъд аз ин Амру бар зидди Исмоил бархост. Аммо Исмоил барои зада надаромадани лашкари саффорӣ ба Мовароуннаҳр хушдор дод. Соли 900, дар қаламрави Балх, дар натиҷаи моҳирона ҷо ба ҷо гузоштани лашкар, ӯ нерӯҳои душмани худро миёнагир ва торумор карда– худи Амруро асир ги-

рифт. Бо ҳамин, кӯшиши хилофат ва Саффориён оид ба шикасти роҳи рушди давлати бузурги Сомониён бартараф гардид. Исмоил бо итминони комил ба нерӯҳои худ, сарвари душмани худро на танҳо ба қатл нарасонд, балки ўро ба ихтиёри халифа гузошта, ба Бағдод фиристод.

Амалиёти ҷангии Исмоили Сомонӣ бар зидди бодиянишинони турк на камтар аз дастбурди пешин буд. Вай лашкари худро ба чигари маскангоҳҳои онҳо дароварда, чандин зарбаи марговар зад ва бо ин барои муддати дарозе онҳоро аз талаву тороҷи воҳаҳои зироаткори тоҷикон дур сохт.

Барои беҳатарсозии воҳаҳои Бухоро аз ҳучуми туркҳои бодиянишин, аҳоли девори азиме зада буданд. Нигоҳдории девор бо тармими ҳарсолааш, аз рӯи навиштаи таърихшиносон, аҳолиро «бӯчу хирочӣ вазнине бор меовард». Исмоили Сомонӣ баъди торумори туркҳои бодиянишин, аҳолии Бухоро ва гирду атрофи онро аз додани он ҳама бӯчу хироч ҳалос карда эълон дошт, ки: «То ман бошам, бораи Бухоро ман бошам». Наршаҳӣ дар асари худ «Таърихи Бухоро» овардааст, ки Исмоили Сомониро гуфташ аз амалаш тафовут надошт: «Вай ҳама вақт дар ҷангҳо шахсан ширкат мебарид ва имкон намедод, ки душман вилоёти Бухороро ба тасарруф дарорад».¹

Дар таърихи халқи тоҷик Исмоили Сомонӣ чун яке аз симоҳои барҷаста, муттаҳидсозӣ заминҳои парокандаю бесарусомони байнихудии заминдорони тоҷик ва якпорчадори вучуди давлати пурқудрат зухур кардааст.

Ин арбоби бузурги давлатии замон, лашкаркаши бомаҳорат ва тадбиреб ҳамеша дар ҷое пайдо мешуд, ки душманаш ўро ками дар кам мунтазир буд. Вай на танҳо кӯшишҳои ғаразноки харобкорону заминдорҳои калон ва аъён ашрофро бартараф мекард, роҳҳои расондани зарбаҳои ҳалокатборро ба ғоратгарону ҳамлаҳои бодиянишинони турк меёфт, инчунин сарбозони касбии Саффориён ба мисли Амру Лайсро ба шикаст мекашид.

Тавре ки хотирнишон намудем, Амру ибни Лайс дар му-

¹ Наршаҳӣ. «Таърихи Бухоро», сах. 46-47.

боризаи зидди Давлати Сомониён чун силоҳи артиши ҳокимони Бағдод ба ҳисоб рафт. Исмоили Сомонӣ Саффо-риёно торумор карда, на танҳо дар Мовароуннаҳру Хуро-сон, балки дар баъзе вилоятҳои шимолу шарқи Эрон низ ҳукмрон гардид ва бо ҳамин мустақилияти худро дар назди хилофати араб таъмин намуд.

Хидмати бузурги таърихӣ Исмоили Сомонӣ дар он аст, ки вай орзуҳои пешқадамтарин инсонҳои Мовароуннаҳру Хуросонро оид ба барҳам задани зулми истилогарони аҷнабӣ амалӣ кард, давлати мустақили оӣ аз хилофати арабро ташкил дода тавонист.

Худ аз худ пайдост, ки Исмоили Сомонӣ назди худ вазифа нагузошта буд, ки истисмори феодалон дар Мовароуннаҳру Хуросон то ҳадди имкон маҳдуд гардад. Вай, чун собиқ заминдори калон (феодал) ба нафъи заминдорони аёну ашроф ва аҳли савдо амал мекард. Бо ин ҳама барҳамхӯрии ҳукмронии истилогарони араб, талаву торочи бераҳмонаи мулки тоҷикон аз тарафи ғоратгарон, ки ба нерӯи истехсолии онҳо футур мерасониданд, басандашавии низоъҳои байнихудию торумори кӯчиён, имконияти дар Мовароуннаҳру Хоразм шукуфоии босуръати зироаткорӣ, ҳунармандӣ ва савдору ба вучуд овард.

Тавре дар боло гуфтем, Сомониён аслан аз Балх буданд, ки маркази қадимитарини маданияти тоҷикону эронӣ ба ҳисоб меояд ва ин ҷо тамаддуни омехтаи Ғарбу Шарқ чехраи зебо кушуд.

Дар аҳде, ки Сомониён ба майдон даромаданд, ин ҷо ҳам фарҳанги қадими тоҷикон бо маданияти Сосониён Эрон оме-зиш ёфта, пухта расид ва инҳо на танҳо меросбарони анъанаҳои қадими тамаддуни тоҷикон, инчунин сиёсатмадороне буданд, ки анъанаҳои фарҳангии Эрони сосониро фаро гирифтаанд.

Хизмати бузурги Исмоили Сомонӣ ва дигар намоёндагони сулолаи Сомониён рӯёндани заминаи зарурии эҳёву барқарорсозӣ ва пешрафти фарҳанги тоҷику эронист, ки ба рушди онҳо зулми истилогарони аҷнабӣ монеаҳои ҷиддӣ эҷод мекарданд.

Х1. ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АҲДИ СОМОНИЁН

Исмоили Сомонӣ, ҳамчун бунёдгузори давлати Сомониён, ба хубӣ мефаҳмид, ки Мовароуннаҳри озод аз тасарруфи хилофати араб танҳо дар сурати ҳузур доштани ҳукумати марказонидаи бақудрате метавонад арзи ҳастӣ намояд. Дар ин бобат Сомониён ба натиҷаҳои муҳим расиданд.

Барои идораи давлат Сомониён дар пойтахти худ Бухоро як қатор идораҳои (девони) махсус таъсис доданд. Девони муставфӣ вучуд дошт, ки ба он тамоми даромади давлатӣ ворид мешуд; девони сардори горд амал мекард, ки ҳаққи хидмати артишро мепардохт; девони мӯҳтасиб, ки ба вазифаи он назорати кӯчаю бозор, ба ҷавобгарӣ кашидани харобсозони қоидаҳои динӣ, фиребгару қаллобони бозор шомил мегашт; ҳамчунин девони соҳиб-ул-барид – сардори почта ва ғайра рӯи амал буданд. Бо масъалаҳои ҳуқуқ (шариат, фикҳ) девони қозӣ шуғл дошт. Девони вақф вобаста ба чизу чора ва дороиҳои муассисоти рӯҳониёни мусулмон корхо мебуд. Дар Давлати Сомониён аҳамияти ҳосса барҷастаеро сардори дастаҳои посбонони назди қасри амир ва сарҳочиб – сардори лашкар дошт, ки яке аз аввалин амалдорони олирутбаи давлатӣ ба шумор мерафт.

Дар вилоёти Давлати Сомониён ҳамон вазифаҳои амал мекарданд, ки дар марказ буданд ва ба таъиноти онҳо амалдорони бевоситаи амирони Сомонӣ машғул мешуданд. Вале созмон додани чунин тартиботи дастгоҳи давлатӣ на дар ҳамаи вилоятҳо вучуд дошт: баъзе вилоятҳоро худӣ ҳокимони маҳаллӣ идора мекарданд, ки бо шӯҳрони сомонӣ муносибатҳои вассалӣ доштанд.

Яке аз вазифаҳои асосии дастгоҳ дар маҳаллот аз ҷамъоварии андози аҳолии машғули киштукор, ҳунармандӣ ва тиҷорат иборат буд. Будҷаи давлати сомонӣ тахмин ба 45 миллион дирҳам баробар мешуд. Қариб 20 миллион дирҳами он барои пардохти моҳонаи лашкариён ва соҳибмансабон сарф мегардид. Бочу хироче, ки ба ғайри Давлати Сомониён ғирдовар мешуд, назар ба давраи ҳукумати арабҳо, хеле коҳида буд.

Дар аҳди Сомониён Мовароуннаҳр қариб сад сол аз талаву торочи хориҷиён эмин монд ва ин имкон дод, ки қувваҳои истеҳсолии мамлакат афзун гардад, сохтмонҳои маданӣ рӯ ба рушд ниҳад.

Дар замони сомониён тичорати Осиёи Миёна тавассути қорвон бо Осиёи Пеш, Муғулистон, Чин ва Аврупои Шарқӣ хеле пеш рафт. Дар ҳамон марҳила савдо бо бодиянишинон пурзӯр гардид. Бодиянишинон ба шахрҳои Мовароуннаҳр қорвои худро барои кушта фуруҳтан меронданд, пӯсту пашм, мӯинаву ғуломонро барои иваз бо ғалла, либос ва силоҳ меоварданд.

Номгӯи молу ашёи истеҳсоли ва қоркардҳои саноатӣ, ки дар вилоятҳои гуногуни Мовароуннаҳр замони Сомониён истеҳсол мешуданд, хеле зиёд аст. Бахусус матоъҳои пахтагин басо машҳур буданд, ки онҳоро хунармандони тоҷики водии Зарафшон ва деҳоти Зандана дар наздикиҳои Бухоро ва Бедари ҷануби Самарқанд дӯхта ба фуруш мебароварданд. Маҳсулоти фулузии Фарғона, ба вижа силоҳи онҳо, беҳамто буд. Қоғазии пахтагини Самарқанд бо сифати баланди худ дур аз Мовароуннаҳр шӯҳрати қалон ёфта, аллақай дар асри X ҳамаи навъҳои қоғазии папирус ва пергаментро¹ дар тамоми олами мусулмон танг карда бароварда буд. Ҷуғрофидони араб Истаҳрӣ ҳикоят мекунад, ки «дар аҳди Сомониён сокинони Мовароуннаҳр дар ихтиёри худ ҳама чизи лозимро доштанд ва ба чизҳои истеҳсоли ҳеҷ яке аз мамолики дигар мӯҳтоҷ набуданд».² Дар ин давра, ба сабаби пешрафти саноати худӣ, эҳсос мегардад, ки воридоти молу ашё аз Чин якбора коҳиш ёфт.

Маҳз ба сабаби пешравиҳои хоҷагии мамлакат ва асоси таҷрибаи сохтори давлатии Сомониён, чунин навъи давлатдорӣ идеалӣ, ки Низомулмулк сифаташ мекунад, ба вучуд омада буд. Ин ҳоким, – ба фикри Низомулмулк, – бояд пеш

¹ Папирус–масолеҳи хатнависӣ, ки Мисриён ва дигар халқҳои қадим аз растанӣ тайёр мекарданд.

Пергамент–пӯсти маҳсули ошдода барои китоб. (Тарҷ.)

² В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, сах. 246.

аз ҳама «Кадхудо»-и беҳтарини давлати худ бошад ва барои ободонии вай чӯйборҳо ва корезҳои зеризаминӣ¹ гузаронад, рӯи рӯдҳои азим пулҳо бисозад, дар хусуси ободонии деҳот ва дастгирии кишоварзон меҳрубонӣ зоҳир намояд, барои ободгардонии шаҳрҳо ва мустаҳкамии таҳкурсии биноҳо ва қасрҳои бошукӯҳ, сохтани работҳо дар сари роҳҳои бузург ғамхорӣ намояд ва ғайра.²

Аз он ки дар ҳайати Давлати Сомониён муддати зиёде як қисми масоҳати Эрон ҳам дохил мешуд, ақидае мавҷуд аст, ки қомеъҳои мадания ҳоҷагии аҳди Сомониён қомилан ба фарҳангу таърихи гузаштаи Эрон тааллуқ дорад. Чунин фикр қандон ба ҳақиқат рост намеояд.

Давлати Сомониён, пеш аз ҳама, давлате буд, ки дар он умумияти маданияту ҳоҷагидории мардуми тоҷики Мовароуннаҳр ба ҳам омаданд ва он бо Хуросони ҳамондавра алоқаи ногусастанӣ дорад.

Қаъи назар аз он ки Сомониён дар сохтори давлатии худ хеле аз анъанаҳои Эрони Сосонӣ истифода мебурданд, вале онҳо асосан бо вилоятҳои тоҷикнишини Мовароуннаҳр алоқаи решагии зич доштанд. Аз ин рӯ, Бухороро ба сифати пойтахти давлат интиҳоб кардани онҳо ҳаргиз тасодуфӣ набуд, ки он яке аз марказҳои қадими фарҳанги эронӣ дар Осиёи Миёна ба шумор мерафт.

Ин далел ҳам бисёр ҷолиб аст, ки дар замони Сомониён на дар Эрони Ғарбӣ, балки пеш аз ҳама дар Мовароуннаҳр ва Хуросон, ривочи кишоварзӣ, ҳунармандӣ, тичорат ва ҳамчунин рушди ҳаёти маданӣ ба назар мерасид. Маҳз аз ҳамин вилоятҳо дар аҳди Сомониён бузургтарин намояндагони илм, санъат ва адабиёт сабзида нашву нумӯ ёфтаанд. Дар он давра на ба марказҳои мадания сиёсии қанубу ғарби Эрон, балки пеш аз ҳама аз Мовароуннаҳр ва Хуросон, аз тамоми гирду пеши қаҳони эронӣ шоиру нависанда ва олимон маҳз ба Бухорои Сомониён мерехтанд. Ба ибораи ҳамзамонон — Бухоро «маъвои шаъну шӯхрат, Қаббаи

¹ Корезное дар назар аст, ки дар боби II оварда шудаанд.

² Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского завоевания, қ. II, сах. 235.

хукмфармоиву салтанат, манзили чамъшавии бузургтарин одамони давру замонҳо»¹ будааст. Дар асри X адабиёт ба забони модарии тоҷикон, на ба забони истилогарони аҷнабии арабҳо, маҳз дар ҳамин ҷо, дар Мовароуннаҳр, дар марказҳои маданияи қадимии Хуросон – Марв, Балх, Ҳирот ва Нишопур нашъунумӯ кардааст. Аммо дар бораи Эрони ҷанубу ғарбӣ метавон гуфт, ки ҳатто адабиёти бадеӣ дар он замон ба забони арабӣ буд. Дар вилояти қадимтарини форс – Шероз, Исфаҳон, Рай, ки ҳамон вақт тобеи маданияти боқуввати маркази фарҳангии араб – Бағдод буд, адабиёт ба забони арабӣ пеш мерафт. Агар дар Эрони Бӯя² дар асри X шоирони тасодуфӣ ба забони нави форсӣ нависанда пайдо шудаанд, танҳо дар вилоёте будаанд, ки зери таъсири ҳамсоҷшон– Хуросони Сомониён қарор доштаанд.

Ба ин тариқ, Мовароуннаҳру Хуросон, ғахвораи адабиёти тоҷику эронист. Дар яке аз ҷойҳои аввалин миёни шоирони машҳури замони Сомониён Рӯдакӣ бузургвор буд.

Дар бораи зиндагии Рӯдакӣ маълумот хеле кам аст. Он ҷӣ ки мо дар бораи ӯ медонем, асосан аз ҷанд сад пора ашъори то замони мо расидаи ӯ бармеояд. Зодгоҳи Рӯдакӣ ноҳияи Рӯдакӣ деҳаи Панҷ Рӯдак³ будааст ва дар аҳди ҳокимияти Насри II (914-943) зиндагӣ кардааст. Ҳамчун устои назми оламшумул вай дар байни ҳамзамононаш шӯҳрат дошт. Ӯ бо супориши Наср маҷмӯаи афсонаҳои ҳинд «Калила ва Димна»-ро ба забони тоҷикӣ тарҷума карда буд. Инчунин се достони қалони Рӯдакӣ ёдовар мешаванд, ки асоси онҳоро сарчашмаҳои таърихӣ ба забонҳои форсии асрҳои миёна нигошта, ташкил додаанд. Ин достонҳо ҳамоҳангии бешумор ёфта, афсӯс ки то замони мо нарасидаанд.

¹ Ҳамин тавр навиштааст яке аз муаллифони араб Саолибӣ, ки соли 992 ба Бухоро омада буд. Нигаред, Бартолд, «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», с. 10. Қаъба манзили муқаддаси қадимии арабҳо дар ш. Макка, ки парастии онро асосгузори ислом – Муҳаммад нигоҳ дошт.

² Бӯя– номи сулолае аз подшоҳони қадими Дайламай, ки бо номи Оли Бӯя машҳур буданд. (Тарҷ.).

³ Панҷ Рӯдак – деҳаест воқеъ дар ҳудуди ноҳияи Колхозчиёни Тоҷикистон, ки номи қадими худро нигоҳ доштааст.

Рӯдакӣ на танҳо чун шоири баистеъдод шӯҳрат дошт, инчунин чун оҳангсози рӯднавозу сарояндаи хушовоз ном бароварда буд. Вай дар боргоҳи амири сомонӣ – Насри II обрӯю эътибори бениҳоят калон дошт. Доройоҳяшро афсонавӣ тасвир кардаанд. Барои тарҷумаи манзуми «Калила ва Димна» ӯ аз амир Наср 40000 дирҳам инъом гирифта аст.

Мавқеи шоири дарборро, албатта, хусусиятҳои эҷодии Рӯдакӣ муайян мекарданд. Мадҳу санои шоҳону аъён ашроф дар эҷодиёти ӯ, чун дар ҳама шоирони дигари аҳди Сомониён, мавқеи намоён дошт. Аммо оҳангҳои инсондӯстӣ ва нақбпарварӣ низ дар шеърҳои оламғирӣ ӯ бо нерӯи пурзӯри тасаввурпазир садо додаанд, ки яке аз рӯбиҳои то давраи мо расидааш гувоҳи барҷастааст:

*Гар бар сари нафси худ амирӣ, мардӣ,
Бар кӯру кар ар-нукта нагирӣ, мардӣ.
Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дастӣ фитодае бигирӣ, мардӣ!*

Пирӣ ва аҷаб не безътибор гардониҳои ҳимоятгари Рӯдакӣ амир Насри II, сабаби ба хорию залилӣ ва аз дарбор рафтани шоир будааст. Рӯзҳои охири ҳаёти худро, зоҳиран, дар деҳаи ҳудаш мегузаронад. Рӯдакӣ мувофиқи гуфтаи шоир Рашидии Самарқандӣ (асри XII) дар тӯли умри худ як миллиону 300 ҳазор мисраъ шеър гуфтааст.

Яке аз шоирони барҷастаи замони Сомониён, дostonсаро Дақиқӣ ба шумор мерафт, ки дар пояи Рӯдакӣ шӯҳрат дошт. На сол ва на ҷои таваллуди ӯ маълум аст, ҳарчанд бештари адабиётшиносон мувофиқанд, ки ӯ зодаи Бухоро ё Самарқанд аст. Ба ҳар ҳол Дақиқӣ тамоми умри кӯтоҳи худро дар Осиёи Миёна гузаронда аст. Шӯҳрати шоирӣ худро дар боргоҳи яке аз ҳокимони заминдори феодалӣ вилояти Сағониён оғоз бахшида, аз он ҷо ба дарбори Сомониёни Бухоро роҳ ёфтааст. Бо супориши амири Сомонӣ Нӯҳи II (976-997) Дақиқӣ нақшаи бузурги танзими адабии дурдонаи беҳири дostonҳои халқии тоҷикро ба ӯҳда гирифт. Ин вазифаро ӯ қисман ба ҷо овард. Дақиқӣ ногаҳон ба қатл расид, ки

сабабаш рашки ғуломаш будааст. Ҳикояти то андоза муфас-
салро мо дар ин бора аз гуфтаҳои Фирдавсӣ мехонем:

*Чу аз дафтар ин достонҳо басте,
Ҳамехонд хонанда бар ҳар касе.
Ҷаҳон дил ниҳода бад-ин достон,
Ҳамон бихрадон низу ҳам ростон.
Ҷавоне биёмад кушодазабон,
Сухан гуфтани хубу рӯшан равон.
Ба назм орам ин номаро, гуфт, ман
Аз ӯ шодмон шуд дили анҷуман.
Ҷавонеширо ҳӯи бад ёр буд,
Або бад ҳамеша ба гуфтор буд.
Бар ӯ тохтан кард ногоҳ марг,
Бари бар ниҳодаш яке тира тарг.
Бад-ин ҳӯи бад ҷони ширин бидод,
Набуд аз ҷаҳон дил-и як рӯз шод.
Якҷояк аз ӯ бахт баргашта шуд,
Ба дастӣ яке банда баркушта шуд.
Бирафт ӯву ин нома ногуфта монд,
Чунин бахти бедори ӯ хуфта монд.
Худоё, бубахишо гуноҳи маро,
Бифармой бар ҳашир ҷоҳи варо!*

Аз рӯи гуфтаи бозътимоди Фирдавсӣ Дақиқӣ то вафоташ ҳамагӣ навиштани 1000 мисраъ дар бораи Гуштосп (Виш-тосп) ва ҷанги ӯ бо Арҷоспро дарёб карда будааст. Ва Фирдавсӣ дар «Шоҳнома»-аш он пораро овардааст. Гуфтаи Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ мавҷуд аст, ки миқдори ашъори воғи-рифта аз Дақиқӣ гӯё 3000 мисраъ будааст; аммо Авфӣ мегӯяд, ки теъдоди он ҳатто ба 20000 мисраъ мерасад. Дар бораи он ки шеъри Дақиқӣ зиёда аз ҳазор мисраъ будааст ҳолате ошкор мекунад, ки порчаи аз Дақиқӣ ба «Шоҳнома» дохилшуда, на танҳо бо суханони қанда анҷом меёбад, бал-ки оғозаш ҳам аз ними сухан сар мешавад.¹

¹ Бартолд. К истории иранского эпоса. Отд. оттиск, сах. 33.

Кори нотамоми Дакикиро Фирдавсӣ давом дод. Аз рӯи гуфтаи худи шоир қариб 30 соли ҳаёташро ӯ ба сурудани достони оғозидаи Дақиқӣ сарф мекунад. Достон қариб 60 ҳазор байтро ба бар дорад. Чӣ тавре медонем, ин ҳаммосаи дар таърихи адабиёти ҷаҳон беҳамто, таърихи ғарбу шарқи (осиёимиёнагии) эронӣро аз замонҳои афсонавӣ то нимаҳои асри VII-и пас аз милод дарбар мегирад. Миёни лавҳаҳои барҷастаи беҳисоби пай дар пай, лавҳаҳои набарду муборизаҳои эронӣ ба муқобили шоҳи истилогари хунхор – Заҳҳок ва муборизаҳои бисёрасраи Эронӣ Тӯрон, мавқеи вижаеро дорад. Дар бораи қаҳрамонҳои беҳисоб ва бемислу монанди Рустаму Исфандиёр ҳикоят мекунад, оҳангҳои қаҳрамонӣ дар достони безаволи Фирдавсӣ гоҳе бо оҳангҳои ишқиву маҳрамона (монанди ишқи Зол ва Рудоба, Бижан ва Манижа) печ меҳӯрад ва ҳатто дар ин ҳолатҳо низ Фирдавсӣ аз гузаштаи афсонавии эронӣ ба сӯи таърих рӯчӯ мекунад (ба ёд оред лаҳзаҳои аз ҳаёти Сосониёни Форс). Достони ӯ хусусияти ҳаммосаи қаҳрамонӣ мегирад, ки рӯҳияи муборизаи беамон бо қувваҳои зидди халқӣ устувор аст.

Фирдавсӣ, ки дар аввали солҳои 30-юми асри X таваллуд ёфтааст, ба навиштани «Шоҳнома» дар 50-солагии худ шурӯъ карда буд ва достонро дар солҳои охири аҳди Сомониён, қарибҳои соли 994 ба анҷом расонид. Вай пас аз сарнагун шудани сулолаи шӯҳрат пайдо кард. Эҷодиёти Фирдавсӣ ба ҳар ҳол, бо солҳои ҳукмронии Сомониён ва хоҳишу дархостҳои онҳо вобастагӣ дошт. Ин вазъият сар то сари ҳаммосаро бояд фаро мегирифт ва нақши ҳокимияти марказонидаро ба бузургӣ нишон медод. Аҳамияти махсуси «фарри қайнӣ»-и аҷод аз Ҷамшеди афсонавӣ шурӯъ мешавад.

Фирдавсӣ ба пирӣ расида, дар ибтидои солҳои 20-уми асри XI дар зодгоҳи худ, дар навоҳии Тӯси Хуросон аз олам даргузашт. Рӯҳониёни мутаассиби мусулмон Фирдавсиро ҳаммаслаки зардуштиён шумурда, нагузоштанд, ки дар қабристони мӯминон дафн кунанд. Фирдавсӣ дар гӯшаи боғи худаш ба хок супурда шуд.

Мо мухтасар оид ба шоирони намоёни замони Сомониён таваккуф намудем. Дар он замон инчунин намояндагони дигари адабиёти тоҷику эронӣ – монанди Шаҳиди Балхӣ, Муродии Бухорой ва бисёр дигарон шӯҳрати калон доштанд.

Аҳди Сомониён бо комёбиҳои барҷастаи илмӣ низ бастагӣ дорад. Дар байни олимони он замон аз Абӯалӣ ибни Сино ёдовар мешавем, ки дар Аврупо бо номи Авитсенна¹ машҳур аст ва шӯҳрати ҷаҳонӣ дорад.

Абӯалӣ ибни Сино дар деҳаи Афшанаи наздики Бухоро, соли 980, дар оилаи амалдори начандон калони Сомониён таваллуд ёфта аст. Вай аз хурдӣ ба илм рағбати калон пайдо мекунад. Тамоми дониши замонашро зуд фаро мегирад. Баъд аз он бо завқу шавқ ба омӯзиши илми тиб, фалсафа ва математика мепардозад. Ҳанӯз дар наврасӣ илми мантиқ ва фалсафаро низ фаро мегирад, ҳарисона осори илмиро хонда азбар менамояд. Бо қувваи худ, ҳар он чиро ки илми замонааш дода метавонист, то синни 18-солагӣ азхуд кард.

Дар 18-солагӣ ин олими бемонанди тоҷик аллакай ҳамчун табиб шӯҳрати калон меёбад. Ба сифати табиб ӯ ба дарбори Нӯҳи Сомонӣ ибни Мансур даъват мешавад. Мо аз тарҷумаи ҳоли Ибни Сино медонем, ки ӯ дар боргоҳи Сомониён, китобхонаеро пайдо кард, ки ҳам аз нигоҳи адад ва ҳам аз нигоҳи гулчинӣ беҳамто буд. Ӯ дар тарҷумаи ҳоли худааш дар ин бора чунин маълумот медиҳад: «Ман ба биное даромадам, ки хучраҳои зиёде дошт; дар ҳар хучрае сандуқе буд пури китоб ва сандуқҳо болоиҳам чида шуда буданд; дар як хучра китобҳои арабӣ ва назмӣ; дар хонаи дигар китобҳо оид ба фикр ва ғайра. Дар ҳар хучрае китобҳои оид ба яке аз илмҳо. Ман рӯйхати китобҳои (муаллифони) қадимро хондам ва назар афканда хоҳиш кардам он чиро ки бароям лозим буд. Ман он ҷо китобҳои дидам, ки бисёре

¹ Фаъолияти Абӯалӣ ибни Сино дар асри XI шурӯъ шудааст, ки сулолаи Сомониён сукут карда буд. Вале саропо ба комёбиҳои фарҳангии илмӣ аҳди Сомониён бастагӣ дошт. Аз ин рӯ мо дар ин қисмат оид ба ӯ таваккуф менамоем.

аз одамон хатто номашро на шунида буданд. Ман чунин китобҳои барҷидаро на пеш аз ин дида будам ва на баъд аз ин дидам».

Абӯалӣ ибни Сино бо шавқу завқ ба омӯхтани адабиёти фаровоне дода шуд, ки дар китобхонаи Сомониён чамъ оварда буданд. Вай инчунин хабар медиҳад, ки дар Бухоро як бозори гарми китоб вучуд дошт, ки аз он ҷо ҳар кас, ҳамеша китоби ҷавобгӯи суолҳои дилхоҳашро харида метавонист.

Дар натиҷаи аз сари қудрат рафтани сулолаи Сомониён ва дар Мовароуннаҳр ба дасти туркҳои қарахонӣ гузаштани ҳукмронӣ Абӯалӣ ибни Сино, ногузир тарки Бухоро гуфта, сӯи Хоразм рӯ овард.

Дар боргоҳи ҳокими Хоразм, ки он вақт тобеи вассалии Сомониён буд, олимони бисёре фаъолият доштанд, аз ҷумла риёзидону муначҷим, ҷуғрофидону муаррих ал-Берунӣ. Абӯалӣ ибни Сино бо эҳтиромоти зиёд аз ҷониби Хоразмшоҳ пазируфта шуд. Вале дере нагузашта аз тарси султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ки Афғонистон ва Шарқи Эронро зери даст гирифт, рӯ ба фирор овард. Султон Маҳмуд аз Хоразмшоҳ талаби фиристодани Ибни Синоро ба Ғазнӣ кард то «аз шарафи сӯхбаташ ҷошнӣ бардорад».

Абӯалӣ ибни Сино медонист, ки дар Ғазнӣ ӯро на «сӯхбат»-и гарму ҷӯшон, балки зиндони абадӣ мунтазир аст. Аз ҳамон вақт сарсонӣю саргардониҳои дуру дарози Ибни Сино шурӯъ гардид. Ӯ аз Хоразм дар Абевард паноҳанда шуд, пас аз чанде ба Ҷурҷон бирафт ва номи худро ниҳон дошт. Барои ҳалосӣ аз таъқиботи Маҳмуди Ғазнавӣ вай ба Мозандарон роҳ пеш гирифт, аз он ҷо ба шаҳри Рай рафт. Пас аз лашкаркашии Маҳмуди Ғазнавӣ ба он вилоят, сӯи Қазвин ва аз Қазвин тарафи Ҳамадон гузашт.

Ҳокими Ҳамадон Абӯалӣ ибни Синоро вазири худ таъин намуд. Вай он ҷо чун амалдори олимақом меҳодад аз рӯи раъйи худ дар идораи давлат кӯмаки зиёд бирасонад, ки ҳамаи он дар «Китоб-уш-шифо» ном асараш васеъ нигориш ёфтааст.

«Маҷмӯи қонунҳоро мураттаб гардонида,— воқеъан на-

вишта буд ў дар «Китоб-уш-шифо»,— ҳоким бояд бартарихи ахлоқи халқ ва анъанаҳоеро ба эътибор бигирад, ки ба сӯи адолат мебарад. Вай, яъне адолат,— беҳтарини зебоиҳост аз ҳамаи рафторҳои инсонӣ.

Ҳоким бояд дар ёд дошта бошад, карруфари аз ҳад зиёди атрофиёнаш метавонанд натиҷаҳои ғамангез ба бор биёрад. Карруфар ҳам ба осоиши кишвар ва ҳам ба муносибатҳои байни инсонҳо таъсири бад мерасонад. Аз онҳо бояд ҳазар кард. Вале норасоии асбоби маишати ҳаёт низ оқибатҳои бад дорад. Вай инсонҳоро ба ҳаяҷон меоварад, ба парешонии мардум бурда мерасонад. Аз ин ҳам бояд дурӣ чуст».

Кӯшиши татбиқи амалии ғояҳои фалсафияш дар ҳаёти воқеии асри XI Абӯалӣ Синоро бо мушкilotи зиёд рӯ ба рӯ гардонид. Онҳо муқовимати саҳти аён ашрофи дарбор ва диндоронро ба муқобили ў хезонданд. Бар зидди вазири до-нишманд лашкар истифода шуд. Сарбозон хонаи ўро ғорат карданд, сарлашкарҳо ба қатл расонидани ўро талаб мекарданд. Абӯалӣ бо мушкilotи зиёд худро аз ҳалокат меҷаҳонад. Вай аз назари ҳама пинҳон шуда, қорҳои илмӣ доир ба тиб, табиатшиносӣ мебарад. Вай инро ҳатто вақте ҳам тарк накард, ки дар натиҷаи таъқиботи дуру дароз ниҳоят ба ҳабси дарозмуддат маҳкум гардид.

Задухӯрди байни ҳокимони Ҳамадону Исфаҳон ба ҳабси Ибни Сино хотима бахшид. Дар он ҷанг ҳокими Исфаҳон ғолиб меояд, Абӯалӣ ибни Синоро озод ва ба дарбори хеш даъват мекунад. Ҳар бегоҳи ҷумъа олими бузурги тоҷик ақидаҳои илмӣ худро дар Шӯрои олимони назди дарбори ҳокими Исфаҳон ибраз меошад. Вай барои идораи кишвар ба сифати вазири ҳокими Исфаҳон даъват шуда буд. Аммо оворагҳои сафари дуру дароз, маҳбас, қори пурмашаққати илмӣ қувваю нерӯи олимро қоста буданд. Сино аз бемории вазнин ҳаробу лоғар ва дар айни замон, ба сабаби тағйири вазъи сиёсӣ, аз нав ба Ҳамадон бармегардад. Абӯалӣ бо эҳсоси марғи хеш ҳамаи хидматгорунашро озод ва тамоми дороиҳояшро ба мардум тақсим мекунад. Абӯалӣ ибни Сино соли 1037, дар синни 57 солагӣ аз ҷаҳон ҷашм пӯшид. 13 соли аввали умри баҳуши ў ба шогирдӣ гузашт, ба сабаби

марги падар ду соли дигар корҳои хонаводагӣ машғулаш медорад. 37 соли ҳаёти боқимондааш дар гурезагии шаҳр ба шаҳр, бесару сомониҳои зиёд, таъқибот ва навиштани 77 асари илмӣ мегузарад.

Энсиклопедисти бузурги рӯзгори худ Абӯалӣ ибни Сино тамоми дониши бардоштаашро ба хизмати халқ гузошт. Истеъдоди фитрии ӯ аз ҳама сӯ ҳайратовар ва гуногун буд: дар як вақт табиб, арбоби давлатӣ, олим. Ӯ асарҳои зиёди илмӣ оид ба тиб, математика, ахлоқ, физика, сухани мавзун (риторика), кимиё, мусиқӣ навишт. Ба ҷуз ин шоири бемонанде низ буд.

Асарҳои дар соҳаи тиб навиштаи ӯ шӯҳрати хосса доранд ва пеш аз ҳама «Ал-Қонун», ки давоми садсолаҳо на танҳо дар Шарқ, балки дар Аврупо низ чун асари роҳнамои асосии тиббӣ будааст. Китоби «Китоб-уш-шифо»-и ӯ оид ба мантиқ, илм дар бораи табиат ва худопарастӣ буда, аз 18 ҷилд иборат аст.¹

Абӯалӣ ибни Сино инчунин оид ба шарҳи асарҳои Арасту, чирмҳои осмонӣ, ахлоқ, кимиё, шарҳиёти амали табибзидди нерӯҳои табиат, қудрати инсон ва дарку дарёби он, китоби лашкардорӣ, ғуломдорӣ, сарбоздорӣ ва усули ниғадории онон, дар бораи андозҳои давлатӣ иборат аз 12 ҷилд асарҳо дорад.

Дар аҳди Сомониён забони арабӣ, ҳамон нақшери дошт, ки забони латинӣ барои Мағрибзамин. Вай забони асарҳои илмӣ буд ва аз ин рӯ, аксари асарҳояшро Абӯалӣ ибни Сино ҳам бо ҳамин забон навиштааст. Бо вучуди ин ӯ яке аз аввалин олимоне буд, ки забони модарии тоҷикии худро асарҳои илмӣ гардонид. Аз ҷумла, «Донишнома»-и ӯ ба забони тоҷикӣ навишта шудааст, ки дар он масъалаҳои мантиқ, табиатшиносӣ, мусиқӣ, диниёт ва нучум шарҳу баён ёфтаанд. Абӯалӣ ибни Сино забони арабиро ҳам мисли забони модариаш—тоҷикӣ хуб медонист ва бо ҳарду забон шеърҳо боқӣ гузоштааст:

¹ Бозгӯи шӯҳрати бузургии ин асар аст, ки ба қарибӣ дар ҳаҷми 780 саҳифаи интихобӣ дар Техрон ба нашр расид.

*Аз қаъри гили сиёҳ то авҷи Зухал,
Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Берун частам зи қайди ҳар макру ҳиял,
Ҳар банд кушуда шуд, магар банди аҷал.*

Навишта буд дар яке аз онҳо ин инсони бузург, ки ба куллаҳои дониши замони худ расида ва худ дарёфта буд, ки як қисми каме аз ғановати хазинаи адонашавандаи илмро медонаду халос.

Дар замони Сомониён адабиёти доманадори таърихӣ пайдо мегардад. Асарҳои таърихӣ ҳам, ба мисли ҳамаи асарҳои илмӣ, аз ҷониби муаллифони тоҷик ба забони арабӣ навишта шудаанд. Ба забони арабӣ аввал Муҳаммад Наршаҳӣ (вафоташ қариби соли 959) асари «Таърихи Бухоро»-ро таълиф намуд, ки «дар бораи вазъи Бухоро, оид ба бартариҳояш, зебоиҳояш, дар бораи ҳамаи он чӣ ки дар Бухорост ва атрофу акнофи ӯст, имкони хуби зиндагӣ ва ҳамаи он чӣ ки ба вай тааллуқ мегирад, пурра маълумот додааст. Асари Наршаҳӣ дар асри XII ба форсӣ тарҷума шуда буд. Агарчи тарҷумаи форсияш ба мухтасарӣ, илова ва тағйирот дучор омад, вале аз пурарзиштарин асарҳои таърихи халқи тоҷики замони истилои араб ва аҳди Сомониён аст. Дар аҳди амири Сомонӣ Мансури I (961-976) мувофиқи фармони ӯ аз ҷониби вазир Балъамӣ асари мукаммали таърихии Абӯ Қаъфар Муҳаммади Табарӣ аз арабӣ ба форсӣ тарҷумаи мухтасар шуда буд. Дар ҳамон вақт аз тарафи олимони қонуншиносии махсус, боз як асари калонҳаҷми Табарӣ аз забони арабӣ ба форсӣ тарҷума шуд, ки он «Шарҳи Қуръон» аст.¹ Вай аз бехтарин тафсириҳои Қуръон ба забони форсӣ аст. Қайд кардан мароқовар аст, ки барои тарҷумаи он иҷозати машхуртарин уламоҳои дин зарур буд, ки дар баробари забони арабӣ забони модарии тоҷикии аҳолии Давлати Сомониёнро забони адабиёти руҳонӣ шуморанд.

Натиҷаи таъсири бевоситаи фарҳангии Бухорои давраи

¹ Дастхати пурраи ин осор ба забони арабӣ 40 ҷилдро дар бар мегирад.

Сомониён буд, ки дар асрҳои X-XI дар Хоразм адабиёти фаровони илмӣ ба вучуд омад. Осори илмӣ олими хоразмӣ – ситорашинос (мунаҷҷим), таърихшинос ва ҷуғрофидон ал-Берунӣ барои тамоми ҷаҳони мутамаддин маълуми машҳур аст. Ҳокимони Хоразм, ки ба Сомониён тобеияти вассалӣ доштанд, ба таҷрибаи сюзеренҳои¹ Сомониён тақлид намуда, шоирону олимону ба ҳимояти худ мегирифтанд.

Ҳамин навъ буд хусусияти асосии ҳаёти маданияи тоҷикон дар аҳди Сомониён. Қомеъҳои ин давра, ки дар заминаи маданияти қадими халқи тоҷик ва аз шарту шароитҳои фарҳангии озод аз ҷаҳорҷӯбаи давлати хилофати араб имконияти рушд ёфта буд, бидуни баҳс аҳамияти ҷаҳонӣ дошт.

Замони гулгулшукуфии олии фарҳанг ва хоҷагидорӣи Мовароуннаҳр дар охири асри X бо истилои харобкорону истилогарони нави аҷнабӣ бурида шуд.

¹ Сюзерен – дар замони феодализм дар Европайи Ғарбӣ мулкдори калоне, ки ба вассалҳои (тобеони) худ ҳукмронӣ мекард. Вассал – заминдори мутеи феодалӣ калонтаре буд. (Тарҷ.).

ХII. МУБОРИЗА БО ҲАМЛАВАРОНИ ТУРК ДАР МОВАРОУННАХР. БАРҲАМХҶҶРИИ СУЛОЛАИ СОМОНИЁН

Ҳамлаи ишғолгарони нав чизи асосӣ ва бевосита буд, вале сабабгори ягонаи аз байн рафтани Давлати Сомониён набуд. Сабабгори бевоситаи он то як андоза бувиши ихтилофу низоъҳои синфӣ дохили қаламрави Сомониён ҳисоб мешуд. Дар натиҷаи он ихтилофҳо охири асри X дар Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳукмронҳои сомонӣ на дар байни кишоварзон таъяғҳои мустаҳқае доштанду на дар байни аъёнӯ ашрофи заминдор ва аҳли дин. Тавре ки мо баъдан мебинем, онҳо ҳатто ба лашкари худ эътимод бастан наме-тавонистанд.

Мовароуннаҳри Сомониён аз ҷиҳати сохт давлати феодалӣ ҳисоб мешуд. Бисёре аз деҳқонон – заминдорон ба сиёсати Давлати Сомониён назари душманона доштанд, зеро он сиёсат асосан барои рушди ҳаёти шаҳриён ва соҳаи савдо, ҳамчунин ба тадбирҳои онон оид ба созмон додани ҳукумати мутамарказ нигаронида шуда буд. Деҳқонон гоҳе асосан бо ҳастии воқеии хоҷагии табиӣ зиндагӣ доштанду бо шаҳр бастагӣ надоштанд ва ҳеҷ гуна даромаде аз ҳунармандӣ ва соҳаи савдои шаҳр, ки Сомониён бештар ба онҳо аҳамият медоданд, ба даст намеоварданд. Сиёсати Сомониён барои деҳқонон қобили қабул набуд, зеро рӯи қор ба сӯи аз ҳисоби маҳдудсозии мустақилияти онҳо мустаҳкамсозии ҳукумати давлатӣ буд.

Сомониён кӯшише ба қор набурданд, ки оммаи васеи ҳунармандони шаҳр ва зироаткорони одиро ба тарафи худ кашанд. Ба илова, дар охири асри X сарфу харҷи ҳазинаи Сомониён барои ниғаҳдории артиш ва идораи давлат беҳад баланд рафт, ки талаби бо суръат ситонидани андози қарон, бо тамоми ҳастияш бори қардани деҳқонон ва шаҳриёни қамбизоат буд. Ин боиси афзоиши норизоии омма қардид ва ҳаракатҳои шиаҳову исмоилиён дар Мовароуннаҳр он вақт ки ҳусусияти демократӣ дошт, таъяи онҳо шуд. Таъқиботи тарғибгарони шиаву исмоилӣ имқон намеод, ки ҳукумати

Сомониён миёни мардум нуфуз пайдо наояд. Рӯхониёни мусулмон тарафдори тоифаи одамони аз Сомониён домангири аёну ашрофи заминдор буданд.

Муҳофизати дохиливу хориҷии Давлати Сомониён мӯхтоҷи артиши зархарид шуд ва онро аз байни ғуломони туркнаҷод махсус барои ҳамин мақсад меҳариданд. Дар Мовароуннаҳр мактабҳои махсусе вучуд доштанд, ки хунари ҳарбӣ меомӯзониданд ва пас аз хатми таълими махсус ба дарбори Сомониён хонадони заминдорони калон ба он роҳ меёфтанд. Ғуломон барои хидмати худ маблағи муайяне мегирифтанд ва аз ғаромати ҷанг ҳам ҳукуқи талаби саҳми худро доштанд. Аз рӯи чунин тартибот на танҳо артиши Сомониён муташаккил мегардид, балки ташкили артиши халифаҳои араб ҳам дар Бағдод ба ҳамин тарз буд, аз Сомониён нусхабардорӣ доштанд.

Сарфармондеҳони гвардияи туркии Сомониён, аз високбошӣ (сардори хаймаву чодар) то сарҳаҷиб, ки тамоми нерӯҳои ҳарбии давлат дар ихтиёраш буд, аз миёни ҳуди ҳамон ғуломони дар хизмати ҳарбӣ пешрафтаи ба ғашту гузори озодона ҳуқуқ ёфта таъин мешуданд. Аз миёни ин гвардияи туркони зархарид на камтар феодалоне пешбарӣ мешуданд, ки заминҳои беҳад зиёд дар ихтиёр доштанд. Дар ин миён махсусан пешрави Алптегин аҷиб аст, ки дар боргоҳи Сомониён ба комёбиҳои сарчархзанонандае расид ва аз як ғулом ба мансабдори калони Сомониён табдил ёфт. Алптегин, ки дар ҳудуди Мовароуннаҳру Хуросон ҳоким таъин шуда буд, дар ихтиёри худ садҳо деҳа, садҳо ҳазор сар рамаи ғусфанду аспу ҳаҷир ва шугур дошт.

Артиши зархариди туркӣ барои Сомониён чӣ дар мубориза бо ҳаракатҳои халқӣ ва чӣ дар мубориза бо муҳолифини аёну ашрофи заминдор таъямоғи бозғатимод буд, вале то даме ки вазъи ин ё он ҳокими сомонӣ мустаҳкам буд. Вақте вазъи онҳо ба калавидан даромад, қор зуд ранги дигар мегирифт. Он гоҳ сарфармондеҳони турк сиёсати худро пеш мениҳоданд, иродаи худро ба сари амирони сомонӣ амр мекарданд. Масалан, Алптегини номбурда, хангоме дар бозиҳои сиёсии боргоҳи Сомониён шикаст хӯрда, аз даст-

нишондагии Хуросон бардошта шуд, бо ғуломони вафодори худаш ба Афғонистони имрӯза рафт ва соли 962 шаҳри Ғазнаро гирифта он ҷо ба сулолаи ғазнавиёни турк асос гузошт.

Тартиби чобачогузории нерӯҳои синфӣ дар Давлати Сомониёни асри X ҳамин гуна буд, ки қабилаҳои турк бо сардории аҷдоди илехонии дар таърих бо номи Қарахониён маълум ба Мовароуннаҳр сар халонданд.

Вақти ба Мовароуннаҳр тохт овардани туркҳо-қарахониён тамоми Ҳафтрӯд ва як қисми Туркистони Шарқӣ (Кошғар)-ро дар даст доштанд. Туркҳои қарахонӣ дар дини ислом буданд, ки сабаби роҳ ёфтани муносибатҳои тиҷоратии шаҳр ва ҳавзаҳои заминқори кўчманчиёни Мовароуннаҳр дар айлоқҳои кўчиён буд. Сарвари онҳо Бугроҳон унвони «Нури давлат ва тақягоҳи даъват ба дин»-ро дошт.

Лашкари туркӣ соли 992 ба Мовароуннаҳр даромада, дар ин ҷо чандон муқобилияти саҳт наид. Нӯҳи II-и Сомонӣ, ки он вақт ҳукм меронд, ба ҷид кӯшид, ки нерӯҳои ҳарбии вилоятҳои худро сафарбар карда, ба муқобили туркҳо барояд. Ҳокими Хуросон Абӯалӣ Симҷӯрӣ, ки аз авлоди ғуломони пешрафтаи туркҳо буд, бо Бугроҳон сари тақсими Давлати Сомониён аҳдномаи пинҳонӣ бааст. Шаҳси олиманабӣ сернуфузи боргоҳи Сомониён Фоиқ низ пинҳонӣ аз Нӯҳи II бо туркҳо гуфтугӯи хоинона анҷом дод. Омадани туркҳоро бисёре аз намоёндагони аён ашрофи заминдори норизои Сомониёни Мовароуннаҳр низ бесаброна интизорӣ мекашиданд. Аз ин рӯ, Абӯалӣ аз иштирок дар муборизаи зидди туркҳо даст кашид, аммо Фоиқ, ки дар остонаи Самарқанд ба туркҳо бояд зарба мезад, шикаст хӯрд ва ба Сомониён хиёнат карда, даст сари сина ба пешвози Бугроҳон баромад. Дар чунин шароит ба Нӯҳи II дигар чорае боқӣ намонда буд, ҷуз ин ки пойтахти худро ба ҳоли худ бигзорад ва ба сӯи Омул (Чорҷўй) гурезад. Вале ногаҳ мурдани Бугроҳон вазъиятро тағйир дод. Туркҳо боигарихи азимеро бардошта, аз Бухоро ба навоҳии бодиянишини худ рафтанд. Нӯҳи II Сомонӣ ба пойтахти худ баргашт.

Воқеаҳои соли 992 сирру асрори ноустувории даруни Давлати Сомониёнро возеҳу равшан ошкор намуд. Калонтарин вассалҳои Сомониён – Абӯалӣ ва Фоиқ аз он ҳодисаҳо ба ҳулосаи дақиқ омаданд, ки онҳо бе кӯмаки туркҳо ҳам метавонанд муборизаи муваффақонаро бо Сомониён бубаранд ва барзиди Нӯҳи II бароманд. Нӯҳи II ба нерӯи урдуи худ умед набаста, барои кӯмак ба Сабуктегини Ғазнавӣ муроҷиат намуд. Сабуктегин ҳам мисли асосгузори давлати Ғазнавиён Алптегин аз нигоҳи баромади иҷтимоӣ аз ғуломони турк ва худро чун сарлашқари дорои истеъдоди фавқулода нишон дода буд. Вай ба духтари Алптегин хонадор шуда, талабгорони дигарро танг карда баровард, соҳиби тахту тоҷи ғазнавиён гардид ва қаламрави ғазнавиёнро аз ҳисоби шахру навоҳии Афғонистони ҳозира хеле қушод.

Дар ҷавоби даъвати ёрии Нӯҳи II Сабуктегин бо 20 ҳазор лашқар шитобон аз Ому гузашта, пайдои Мовароуннаҳр шуд. Чандин задухӯрди сахту вазнин ба ғоидаи Нӯҳи II ва Сабуктегин анҷом гирифт ва Абӯаливу Фоиқ сӯи маркази Эрон фирор карданд. Барои ин ғалабаҳо Сомониён ба Сабуктегин унвони «ҳимоятгари дину давлат»-ро доданд. Дар мубориза ба муқобили балвогарони вассалҳои Давлати Сомониён писари Сабуктегин – намоёндаи аз ҳама машҳур ва абарқудрати сулолаи Ғазнавиён Маҳмуд низ иштирок мекард. Вай аз Сомониён барои ширкат дар задухӯрдҳо унвони «шамшери давлат»-ро соҳиб шуд ва ба ҷои Абӯалии шикастхӯрда ҳокими Хуросон таъин гардид.

Солҳои 995-996 балвогарони вассалҳои Сомониён ва туркҳои қарахонӣ барои ба даст даровардани заминҳои Сомониён кӯшидаанд. Нӯҳи II бо ёрии Сабуктегин балвогарон ва туркҳои қарахониро меқӯбад. Ба сабаби ин ғалабаҳо дар Мовароуннаҳр таъсири ғазнавиён босуръат пурзӯр мегардад. Нӯҳ II-и Сомонӣ акнун маҷбур буд ба амру фармонҳои султонҳои ғазнавӣ сари ризо бичунбонад, яъне бо Қарахониҳо шартномае бандад, ки ҳавзаи рӯди Сир ба тобеияти онҳо (қарахониҳо) гузарад, вилоятҳои поёни Ому яқсара ба ихтиёри Ғазнавиён дода шавад.

Соли 997-ум иштирокдорони асосии воқеаҳои болоӣ аз

сахна дур шуданд. Собик волии Хуросони Сомониён Абӯалӣ ба дасти Сабуктегин асир афтода, дар асорат чон дод. Нӯҳи II ва Сабуктегин ҳам мурданд. Ба тахти Сомониён писари Нӯҳ – Мансур нишаст. Бо истифода аз низои писарони Сабуктегин – Маҳмуд ва Исмоили Ғазнавӣ амир Мансур барои барқарорсозии ҳукмронии худ дар Хуросон волии худро фиристод. Маҳмуд шаҳри Ғазнаро ба тасарруфи худ дароварда нахост, ки ҳаққи ҳуқуқи ўро касе дар Хуросон поймол намояд ва қувваи тамоми лашкари худро ба қор даровард.

Амир Мансур дар мубориза барои Хуросон чандон устуворӣ ва қатъият нишон наод. Вай бо Маҳмуд роҳи ризоят меҷуст. Аммо вассалҳои ӯ аз тарси чунин ризоят, ки метавонад дар баҳои сари онҳо бошад, тарсида ўро дошта кӯр карданд. Ба ҷои Мансур бародари хурдиаш Абдулмалики II – ро ба тахт нишонданд. Маҳмуди Ғазнавӣ баъди ҷангҳои саҳти ғолибона бар лашкари Сомониён ҳокими Хуросон шуд. Акнун дар дасти Абдулмалик танҳо Мовароуннаҳр боқӣ монд.

Соли 999 бо зарбаи нави туркҳои қарахонӣ ин таъяғоҳ ҳам аз дасти Сомониён рафт. Сомониён ба нерӯи гвардияи туркнаҷоди худ бовар накарда, муқобили туркони бодиянишин барои ба ҷо хезондани омма кӯшиданд. Дар тамоми масҷидҳои Бухоро муаззинҳоро тарғибгарон тоҷиконро даъвати силоҳгирӣ намуданд.

Аҳолии Бухоро, мисли тамоми Мовароуннаҳр он вақт мусаллаҳ буд ва он тарғибот метавонист бар сари Қарахонӣён фалокатҳои зиёд оварад. Вале мо хуб медонем, ки Сомониён ҳаргиз аз оммаи халқ таъя намеҷустанд ва даъвати тарғибгарони Сомонӣ дастгирӣ пайдо накард. Аҳоли ба онҳо бовар накарда ба Ғақеҳон¹ рӯ оварданд, ки намояндагони ғайрирасмии рӯҳонӣён буданд. Ғақеҳон эълон доштанд, ки чун набарди мусулмон бо мусулмон барои маишати ин дунёст, на бо қофирон, мардумро ҳеҷ зарурат нест, ки «худо ба қуштан диҳанд».

¹ Ғақеҳ–қонуншиноси мусулмонон.

Аз ин рӯ, халқ барои ҳимояти сулола ба по нахест, аммо сарлашкарони турки қувваҳои мусаллаҳи Сомониён ба ҷои он ки ба ҳимояи шаҳр бихезанд, барои бо ихтиёри худ сари итоат фурудовардан ба қароргоҳи истилогарон омаданд. Туркҳо Бухороро гирифтанд, ҳазинаи Сомониёнро ба даст дароварданд, амир Абдулмалику дигар аъзои сулоларо ба Ёзганд–пойтахти Қарахониён фиристоданд.

Ҳамин буд натиҷаи муборизаи охирини Сомониён барои ҳукмронӣ дар Мовароуннаҳр. Онҳо, албатта, пешакӣ забон як карда, таносуби нерӯҳои синфии ҳудро ба ҳисоб гирифта, амал мекарданд, ки ҳуяшро дар боло кушодем. Бо ин ҳама дар шикасти Сомониён нақши асосиро боз ҳамон ҳолат бозид, ки амирон – Нӯҳ II, Мансур ва Абдулмалик ҳаргиз ташаббуси сиёсӣ ва ҳарбие монанди аввалин намояндагони ин сулола, ба вижа Исмоили Сомонӣ нишон надоданд. Танҳо пас аз он ки акнун қореро ба сомон бурдан имкон надошт, Сомониҳои охирин, бародари Мансур ва Абдулмалик – Абӯиброҳим Исмоил мардонагӣ ва нерӯ, ҷасорати барҷастаи ҳарбии ҳудро зӯҳур дод ва чанде нерӯ ҷамъ оварда, Бухорову Самарқандро аз дасти қарахонӣ озод намуд. Ё аз асорати зиндони туркҳои Ёзганд гурехт ва ба ҳуд лақаби Мунтасир, яъне Музаффарро гирифт, аз тарафдорони ҳуд ба шумори бузурге ғун кард ва бо нерӯи онҳо аз дастнишондаҳои қарахонӣ Бухорову Самарқандро бозсиктонд.

Ин амал қарахониёнро маҷбур кард, ки қувваҳои асосии ҳудро зидди Мунтасир равона созанд. Аз андешаи торумор Мунтасир ба Эрон гурехт. Ин ҷо ӯ маҷбур шуд бо лашкари туркони ғазнавии ба сараш борида ба набард дарояд. Мунтасир зидди онҳо ҷангҳои муваффақона ҳам бурд, вале ниҳоят тоб наоварда шикаст хӯрд. Он гоҳ вай бо ғузҳо (туркманҳо) забон як карда, дар набардҳои соҳили Зарафшон ва наздики Самарқанд соли 1003 ба қарахониҳо ҷандин зарба ворид кард. Дар афту дарафтҳои муттасил писари Мунтасир ба ҳалокат расид, аммо ҳеҷ чиз рӯҳи ӯро дар муқобилияти сангин нишон додан шикастан наметавонист. Як порча шеър аз ин охири мубориз, охири

давомдиҳандаи кори Сомониён то ба мо расидааст, ки бозгӯи рӯхи тавоноӣ ӯст. (Айнан):

*«Гўянд маро чун салаби хуб насозӣ,
Маъвогари ороставу фарши мулавван?
Бо наъраи гурдон чӣ кунам лаҳни муганнӣ?
Бо нўяи аспон чӣ кунам маҷлиси гулшан?
Чўши маю нўши лаби соқӣ ба чӣ кор аст?!
Чўшидани хун бояд бар ғайбаи ҷавшан.
Асп асту силоҳ аст маро базмғаҳу бог,
Тир асту камон аст маро лолаву савсан.*

Чандин сол Мунтасир бо комёбиҳои гоҳ-гоҳӣ зидди қарахониҳо мубориза мебарад. Соли 1004-ум чун натиҷаи муборизаҳои ӯ дар Самарқанд ба нафъи Сомониён ҳаракати халқӣ сар зад. Самарқандиён гурӯҳи калони сарбозонро ҷиҳозонида ба ихтиёри Мунтасир медиҳанд. Мунтасир дар миёнаҳои соли 1004-ум начандон дуртар аз Самарқанд бар лашкари «хони бузург»-и қарахонӣ боз як зарбаи марговар мезанад. Аммо туркҳо бо нерӯи зиёди нав дубора ба Мовароуннаҳр баргаштанд. Ва Мунтасирро низ зарур омад боз тарафи Хуросон фирор намояд. Аввали соли дигар ӯ дар Марв ҳалок гардид.

Дар таърихи халқи тоҷик замони дурахшони Сомониён ҳамин гуна охир шуд, вале дар як рӯзгори кӯтоҳи таърихӣ, тоҷикон на танҳо натиҷаҳои марғбори истилои арабро паси сар карданд, инчунин дар пешравиӣ фарҳанги худ ба муваффақиятҳое ноил шуданд, ки пешқадамтарин мамлакатҳои Аврупои он вақт ҳам аз онҳо қафо монд.

ХШ. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ҲАЙАТИ ДАВЛАТҲОИ НАВТАШКИЛИ ТУРКӢ. ҚАРАХИТОИҲО. ШӢРИШИ МАЛИК САНҶАР

Баъди барҳамхӯрии Давлати Сомониён ноҳияҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна ба майдонҳои набарди саҳти қабилҳои гуногуни туркӣ ва давлатҳои навшангил мубаддал гардид.

Дар ин давра миёни туркҳои қарахонӣ ва Маҳмуди Ғазнавӣ, ки акнун ба қаламраваш қисмати шарқии Эрон, яъне ҳудудҳои Афғонистони имрӯза ва як қисми Ҳинд мебароманд, аҳдномае ба мувофиқа расида, сарҳади байни ду давлат – рӯди Ому шинохта шуд.

Туркҳои қарахонӣ ин аҳднома ро вайрон карда, кӯшиданд вилоятҳои ҷанубии поёноби Ому ро, ки тобеи Маҳмуди Ғазнавӣ буд, ба тасарруфи худ дароранд. Соли 1006-ум дар соҳили Ому ва соли 1008-ум дар ҳудуди Балх онҳоро лашкари Маҳмуди Ғазнавӣ торумор кард ва сабаби ғалабаи ӯ дар ихтиёр доштани 500 фили ҷангие буд, ки туркҳо бо онҳо ҷангида натавонистанд. Соли 1017 Маҳмуди Ғазнавӣ Хоразмро тобеи худ кард. Соли 1025-ум Маҳмуд аз рӯди Ому гузашта, Алптегини қарахониро, ки Самарқанду Бухоро дар ихтиёраш буд, кӯбида ҳамон ҷанд ноҳияро, ки дар домани Тоҷикистони имрӯза аст, зери тасарруф мегирад.¹

Ҷангҳои байни туркҳои Қарахониву Ғазнавиро истилоғарони нави Салҷуқӣ хотима доданд, ки замони ҳукмронии Сомониён аз даштҳои қирғиз муҳочир шуда, дар поёноби дарёи Сир маскан зада буданд.

Туркҳои салҷуқӣ дар муборизаи давлати Сомониён бо туркҳои қарахонӣ, ба нафъи Сомониён, ҳамчунин зидди Маҳмуди Ғазнавӣ меҷангиданд. Соли 1035 онҳо соҳиби қудрате шуданд, ки ба Ҳуросон ҳамла оваранд, бар лашкари

¹ Ба қаламрави давлати ғазнавиён дар Мовароуннаҳр вилоятҳои дароманд, ки то он вақт ҳам тобеи Маҳмуди Ғазнавӣ буданд. Инҳо Хуттал (вилояти Кӯлоб), Сағонӣ (водии Ҳисор ва Сурхон), Қубодиён (вилояти миёни рӯдҳои Қофарниҳону Вахш) ва Тирмизанд.

Масъуд (писари Махмуди Ғазнавӣ) чандин бор ғолиб омада, пас аз чанд сол тамоми ҳудуди Ғазнавиён дар Эрону Мовароуннаҳрро ишғол карданд. Соли 1055-ум сардори туркони салҷуқӣ Туғрилбек ба маркази хилофати араб – шаҳри Бағдод зада даромад ва он ҷо султон эълонаш карданд. Вориси Туғрилбек – султон Алпарслон ба сӯи Ғарб пеш рафта, ғолиби императори Византия – Романи IV– Диоген шуда, маҷбураш кард, ки ба ӯ боҷу хироч диҳад. Дар аҳди султон Маликшоҳ тамоми Осиёи Ғарбӣ аз Афғонистон то сарҳадҳои Византия, Осиёи Хурд ва хилофати Фотимиён тахти ҳукмронии туркҳои салҷуқӣ муттаҳид гардиданд.

Лашкаркашиҳои туркҳо барои ноҳияҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна оқибатҳои ҳалокатбор оварданд. Ин оқибатҳои мудҳиш на танҳо зодаи задухӯрдҳои беанҷоми ҳарбии кӯчманчиён буданд, ки аз он ҳамаи заминкорони осоишта азият мекашиданд, усули истисморе, ки онҳо ба роҳ андохта буданд, бештар аз он ба ҳаробӣ мекашид. Чунин метобад, ки ханӯз аз рӯзгори сари қудрат омадани қарахониҳо дар Осиёи Миёна усулҳои тақсими замин (икто) барои хизматчиёни ҳарбӣ қорӣ гардида буд. Туркони соҳиби чунин қитъаҳо аз касони заминкори ба онҳо вобаста ҳам ҳуқуқи ситонидани маблағи муайяне ва ҳам маҷбурсозӣ ба додани ин ё он молро ба нафъи онҳо, доштанд. Аз ин тарзи кор махсусан аҳолии тоҷики зироаткори Мовароуннаҳр, ба вижа азияти сангин мекашид. Аҳмад ибни Муҳаммад, ки солҳои бистуми асри XII асари дар боло номбурдаи Наршахиро аз арабӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума карда буд, иттилоъ медиҳад, ки дар замони ӯ қимати замин дар Бухоро онқунон паст фурумад, ки қитъаи замини дар аҳди Сомониён 4000 дирҳам равои фурушро, ҳоло касе намехост ақаллан ба ройгон бигирад. «Замини маҳаллаи Кӯшки Муғон,– менависад ӯ,– қунон шуда буд, ки онро ройгон медоданд, аммо касе гирифтган намехост. Касе ҳам, ки бигирад, замин ҳолӣ (нокишта) мемонд, ки ин бозгӯи натиҷаи ҷавру зулми ба сари фуқаро оварда буд».¹

Муборизаи туркони гуногуни давлатҳои навташқил ба-

¹ Наршаҳӣ, «История Бухары», стр. 12.

рои ҳукумат, бар сари шаҳрҳои тоҷикон ва воҳаҳои кишоварзии Осиёи Миёна, на танҳо хоҷагидорӣ, балки сари ҳаёти маданӣ ҳам харобӣ оварда буд.¹ Ҳатто аз охирин қасони ба ном «Салҷуқиёни бузург»– Султон Санҷар, ки пойтахташ шаҳри Марв буд, на хонда метавонисту на навишта. Гузаштагони ӯ Алпарслону Маликшоҳ ҳам бесавод буданд.

Дар чунин вазъият, дар сохтори идории давлатии Салҷуқиён, назар ба ҳуди истилогарон арбобони давлатии баромада аз оилаҳои бофарҳанги тоҷику форс нақши бузург мебозиданд. «Шоҳи бесавод,– меҳонем дар навиштаҳои Бартолд,– албатта наметавонист идораи расмиятпарастонаи мамлакати беҳадду канорашро дуруст назорат кунад ва ин вазифа тамом ба ӯҳдаи вазир гузошта мешуд. Аз ин рӯ, дар аҳди Салҷуқиён мо чунон вазирони бузургеро мебинем, ки пеш аз ин набуданд».³

Маҳз чунин вазир дар аҳди Алпарслон ва Маликшоҳ фарзанди Хуросон Абӯалӣ Ҳасан барои корҳои барҷастаи ҳеш унвони «Низомулмулк»-ро гирифта буд, ки маънояш «низомдори давлати бузург» аст.

Инсони ташаббускор, донишманд, дорои маълумоти баланд, –Низомулмулк дар идораи давлат ба таҷрибаи Сомониён таъя мекард. Бо истифода аз обрӯю эътибори беканораш дар борҳои Маликшоҳ (1072-1092) вай мекӯшад дар мамлакати паҳновари тобеи ин шоҳи муқтадир анъанаҳои маданияи сомониёро эҳё кунад². Таърихшиносон ҳама дар ҳамин ақидаанд, ки маҳз ба шарофати Низомулмулк идораи

¹ Мутафаккири бузург Умари Хайём (1040-1123) дар яке аз рисолаҳои математикии худ дар ҳамон айём навишта буд: «Пайваста мекӯшидам ҳама навъи муодилаҳоро дақиқ биомӯзам, вале ончунон ки бояд кӯшиши худро дар амал бароварда созам, бар он наметавонистам. Чаро ки тираӯзиҳои рӯзгори ҷомеа ба ман саҳт ҳалал мерасонид. Мо шоҳиди ҳалокати аҳли илм будем, ки алҳол аз онҳо кам зинда мондаанд. Оқибатҳои бади он ҳамчунон зиёд, аз тақдири бад, мо рӯ ба рӯи онем ва дар ин рӯзгори парешон худро бахши илм ва тақмили он қардан ва дар илм пажӯҳидан масъулияти бузурге тақозо дорад.

³ В.Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия», сах. 328.

² Қарорҳои Маликшоҳ ба навбат гоҳ дар Хуросон (Нишопур) ва гоҳ дар Рай ё ки Исфҳон буд.

давлат дар мамлакат ба тартиби машҳури банизом медарояд, хоҷагидории ба дасти Салчукиён харобшуда ба сатҳи муайян боло меравад, илму адабиёт эҳе мегардад. Дар омади гап бояд гуфт, ки хизматҳои барҷастаи Низомулмулк дар кӯшиши пешгирии нафси заминдорони ҳарбии атроф буд, ки зироаткоронро бераҳмона ғорат мекарданд.

Дар «Сиёсатнома»-и¹ худ Низомулмулк ба заминдорони турк мегӯяд, ки ҳуқуқи онҳо ба сари аҳолии тобеъкардаашон номаҳдуд нест: «Иқтадорон, ки иқтае доранд, бояд бидонанд, ки эшонро бар раоё ҷуз он фармон нест, ки моли ҳақ, ки ба эшон супурда шудааст, аз онҳо биситонанд ба ваҷҳе некӯ ва ҷун онро ситониданд, раоё ба тан, мол, фарзандон, асбоби худ ва ғайра аз онҳо эмин бимонанд, иқтадорон ба раият дигар ҳаққе надоранд».² Дар ҷои дигари «Сиёсатнома» Низомулмулк дар бораи вазифаҳои ҳуди шоҳ гап мезанад, ки ӯ бояд дар кори мураттабсозии хоҷагию молии мамлакат бепарво набошад. «Шоҳ муваззаф аст, – гуфтааст ӯ, – амали волиёни вилоятро назорат ва тафтиш кунонад, дахлу ҳарчи мамлакатро бидонад, ба захираи маводи хӯрок ва захираи молӣ, яъне пул, барои мудофияи Ватан ва зада гардондани ҳамлаи душман аз берун, аҳамияти ҷиддӣ равона созад. Ва дар ин кор ҳам вай тавре рафтор намояд, ки ҳасисӣ накунад, маводро сарфа созад, то ки халқ ӯро ифроткор нагӯяд».³

Низомулмулк дар эҳеи хоҷагидории ба дасти низомӣ ба харобӣ расидаи навоҳии мамлакат ғамхориҳои бузург мекард, дар рушди тиҷорат мекӯшид ва бо ин мақсад андозҳои раҳбанди тиҷорат бардошта ва роҳҳо ҳамвор мешуданд.

¹ Дар «Сиёсатнома» («Китоб дар бораи идораи давлат», ки Низомулмулк бо супориши Маликшоҳ навиштааст, дар бораи одамони соҳибмансаб ва вазифаҳои онҳо оид ба соҳаҳои гуногуни ҳаёт маслиҳат медиҳад. Мароқовар аст, ки нашри охири ин китоб (ба ибораи Бартолд) «сарчашмаи асосии омӯзиши сохти сиёсии давлатҳои шарқи мусулмонӣ буд, ки ба сифати китоби дарсии мактабҳои таҳсилоти умумӣ дар мактабҳои Техрон соли 1940 аз ҷоп баромад.

² «Сиёсатнома», Тегеран, 1910, сах. 35.

³ Ҳамон ҷо, сах. 297.

Пас аз эҳёи ҳаёти маданӣ Низомулмулк дар пайи кушодани мактабҳои олии меафсад, ки ҳатто номи онҳоро аз номи худ мегирад ва он «Мадрасаи Низомия» аст ва онҳо, чунон ки дар марказҳои бузурги маданияти тоҷику эронӣ (ба мисли Нишопур, Балх, Ҳирот, Исфаҳон), дар марказҳои арабӣ низ (ба мисли Басра, Бағдод) сохта мешуданд. Миёни онҳо «Низомияи Бағдод» шӯҳрати бавижа дошт.

Низомулмулк на танҳо ба пешрафти илм, балки барои гулгулшукуфии адабиёту шеър ҳам ғамхориҳо зоҳир мекард. Дар замони ӯ яке аз намоёндагони барҷастаи адабиёти тоҷику форс, шоири машҳур, риёзидон, файласуф Умари Хайём ба пеш мебарояд, ки дар борҳои Маликшоҳ соҳиби иззату икромӣ баланд буд. Корҳои фарҳангии Низомулмулк аҳамияти бавижа калон доштанд, зеро ҳангоме чунин корҳои ӯ пилда мешуданд, вазъият ҳаргиз мувофиқи амали онҳо набуд.¹

Дар ҳамон айём, катори Низомулмулк ва Умари Хайём олими забардасти дигари тоҷик, шоир Носири Хусрав пеш мебарояд, ки соли 1005 дар Қубодиён, дар оилаи одами доро таваллуд ёфтааст. Омӯзиши ибтидоиро дар Қубодиён ва олиро дар Марв гирифта, он ҷо чанде ба корҳои девондорӣ машғул мегардад ва ба ҷид дар омӯзиши фалсафа ва илмҳои дигар мепардозад.

Барои тақмили дониш ва шиносӣ бо мамлакатҳои ҳамсоя, Носири Хусрав дуру дароз Осиё ва Африқоро гашт, ки 7 сол давом дошт. Аз ҷама бештар ба ӯ боздиди Миср асар гузошт, ки он вақт дини расмӣи исмоилия буд ва Носири Хусрав мӯътақид ва тарғибгари он шуд.

Соли 1053 Носири Хусрав ба Хуросон баргашт ва ин ҷо зидди ҳилофати Бағдод ва Салҷуқиён мубориза бурда, ба тарғиби ақидаҳои исмоилия медарояд.

¹ Дар бораи ин шароит, ки ҷӣ қадар сангин буд, аз рӯбиҳои зерини Умари Хайём тасаввур метавон кард:

Ғар бар фалакам даст будӣ чун яздон,

Бардоштаме ман ин фалакро зи миён.

В-аз нав фалаки дигар чунон сохтаме

К-озода ба коми дил расидӣ осон!

Чй тавре баъдтар маълум мегардад, равияи исмоилия дар асри XI чун ҳаракати демократӣ (ҳалқӣ) ва зиддӣ феодали кудрати худро аз даст дода ба силоҳи муборизаи террории деҳқонон– феодалиҳои эронӣ бар зидди Давлати Салҷуқӣ табдил меёбад. Вале дар баъзе навоҳии Эрон ва Осиёи Миёна, вай ҳанӯз чун парчами ҳаракати ҳалқии зидди истисморгарон хидмат менамуд. Баъзе намоёндагони исмоилия дар ин ноҳияҳо ба нафъи оммаи ҳалқ мубориза мебурданд ва Носири Хусрав дар қатори онҳо буд.

Вай дар асарҳои худ зидди феодалиҳо ва амалдорони салҷуқӣ¹ суханҳои тезу тунди саҳт мегуяд, амирону феодалиҳо, судхӯрону дигар истисморгарони ҳалқро бераҳмона фош месозад. Масалан, ӯ судхӯронро, ки ҳуни ҳалқро мемакиданд, зери ҷунин тозиёнаи танқид мегирад:

*Рибохӯрро сабук давлат сар ояд,
Агар чизе кунад, не дархур ояд.
Махӯр нонаш, агарчӣ нафъи ҷон аст,
Ки гирд овардаи ҳуни қасон аст.
Замину ҷарх бооранд аз вай,
Худову ҳалқ безоранд аз вай!*²

Носири Хусрав ба сифати заҳмати деҳқон даромада мегуяд, ки «зироаткорӣ аз ҳамаи ҳунарҳои ҷаҳон беҳтарин аст» ва ҳеҷ қас қатъан бе заҳмати деҳқон зиндагонӣ қарда наметавонад.

*Беҳ аз саннои олам деҳқон аст,
Ки ваҳшу тайрро роҳатрасон аст.
Ба қор андар ҳама мардони қоранд,
Арақ резанду қути ҳалқ қоранд.*

¹ Namunai adabijoti togik, Сталинобод, 1940, саҳ 54.

² Носири Хусрав, Девони ашъор, Душанбе, 2003, саҳ. 886. Носири Хусрав инҷунин асарҳои зиёди фалсафӣ навиштааст. Ӯро китобҳои ба мисли «Сафарнома», «Саодатнома», «Рӯшноинома» ҳамчун шоир ва олими бузургтарин машҳур гардондаанд. Бузургии ӯро ин гуна шеърҳо чун оина пеши ҷашм намоиш медиҳанд.

*Калиди ризқу қисмат сахт дар мушт,
Чароғи дилфирӯзӣ дар даҳ ангушт.
Ба дунё оқилона тухм киштанд,
Ба уқбо ҷумла дар боғи бихиштанд.¹*

Носири Хусрав ба аҳли касбу ҳунар баҳои баланд дода ва таъкид менамояд, ки ҳунарманд будан саодатест ва ҳеҷ чизе ба мисли сохтаи дасти ҳунарманд зебову дилкаш нест:

*Беҳ аз сонё ба гетӣ муқбале нест,
Зи касби даст беҳтар ҳосиле нест.
Ба рӯз андар паи сомони хеш аст,
Чу шаб дар хона шуд, султони хеш аст...
Ба бозу ҳосил орад қути фарзанд,
Хӯрад хуш бо аёлу хешу пайванд.²*

Ақидаи фалсафии Носири Хусрав, алангаи муҳаббати ӯ нисбат ба халқ, қаҳру ғзаби ӯ нисбат ба ситамгарону асо-ратгарон боиси таъқиботи саҳти ӯ гардид. Носири Хусрави беҳудо ва балвогар эълоншуда аз таъқибгарон солҳои зиёд сар ба пинҳонӣ бурда, ниҳоят дар Бадахшон паноҳ овард ва дар ҳамамон ҷо соли 1088 вафот ёфт.

Соҳтори танҳоғири давлати Салҷуқӣ, ки пеш аз ҳама ба манфиати ашрофони заминдор буд, манфиати зироатдорони тоҷику эрониро ҳалали эҳсосбарангез меод. Ҳиссаи бузурги андоза аз деҳқонон ситонида ба ихтиёри сулолаи ҳукмрон мегузашт. Ҳар кадоме аз онҳо ҳокими шаҳре ва ё соҳиби моликияти бузурге буданд. Ҳамагон миқдор саҳм ба ҳокимони турк, сарфармондеҳони турк низ мерасид. Зами-ндорони эронӣ мекушиданд, ки ҳарчи зудтар аз ҳукмронии Салҷуқӣ ҳалос хӯранд, онҳоро аз идораҳои давлатӣ ва фармонфармой танг карда бароранд.

Аммо заминдорони эронӣ худ метарсиданд, ки мардумро ба шӯриши зидди истилогарон даъват намоёнд, зеро ҳуда-

¹ Ҳамагон ҷо, саҳ.888

² Ҳамагон ҷо, с. 887.

шон аз халқ метарсиданд. Ҳамин тарс аз мардум ва кӯшиши онҳо барои халосӣ аз ҳукмронии Салчукиён, онҳоро мачбур мекард даст ба усулҳои террорӣ зананд, ки дар он давра Ҳасан Саббоҳ онро сарварӣ мекард. Ҳангоми буду боши Маликшоҳ дар Исфакон ўро дар боргоҳ барои кор хоста буданд, вале ба сабаби дасисахояш бо Низомулмулк соли 1078 аз он ҷо ронданд.

Ҳасан Саббоҳ дар мубориза ташкилоти Исмоилиро интиҳоб кард. Ў дар як муддати кӯтоҳ пайравони зиёдеро гирди худ ҷамъ овард ва тадбирҳо андешида, диҷи душворраси Аламутро, ки дар соҳили Ҳазар воқеъ буд, ба даст гирифта аз ҳама ҷо исмоилиҳои Эронро роҳбарӣ мекард. Ў дар тамоми мамлакат ташкилоти хуфӣнаи исмоилиёнро паҳн намуд. Асоси ташкилӣ ва таълимоти исмоилиро барои он моҳирона ба кор мебард, ки гавандагон ба фармонбарии кӯр-кӯронаи сардорони худ дароянд. Ҳазорҳо фидоӣни махсус таълимдида ҳозир буданд, ки ҳар каси Ҳасан Саббоҳ нишондодаро дар ҳама ҳолат сари ханҷар кашанд.

Яке аз ҳадафҳои гурӯҳи созмондодаи террории Ҳасан Саббоҳ Низомулмулк буд. Ин арбоби барҷастаи давлатӣ бо фармоиши Ҳасан Саббоҳ 14 октябри соли 1092 ба ҳалокат расонда шуд, яке аз фидоӣён ба сифати гадо ба ӯ наздик шуда, ба қатл мерасонад.

Ҷараёни замоне ки ин ҷо суҳан аз он меравад, дар Мовароуннаҳру Эрон ҳама гуна буд, ки Энгелс дуруст баҳо додааст: халқҳои дорои маданияти баланд мачбур мешуданд ба барбарҳои бодиянишин сари итоат фуруд оваранд.

«... Дар рафти ҳар гуна истило аз ҷониби халқҳои барбар раванди рушди иқтисодӣ саҳт зарар мебинад, қувваҳои бузурги истехсолкунанда аз байн мераванд. Вале дар аксар ҳолатҳо ғолиби ваҳшӣ мачбур мешавад худро ба ҳамаи ҳаводиси «вазъи иқтисодӣ»-и олии мутобик созад, ки дар мамлакатаи ишғолкардааш будааст: халқи мағлуб ўро ба худ монанд (ассимилятсия) мекунад ва аксар, ҳатто мачбур мебард, ки забони ўро бипазирад».¹

¹ Ф.Энгелс. Анти-Дюринг. Партиздат, 1936, с. 130-131.

Маданияти тоҷику эронӣ ба истилогарон ҳамин гуна асаргузор буд. Чунин таъсири баланди маданияи «вазъи иктисодӣ»-ро Мовароуннаҳру Эрон, ки зодаи Сомониён буд, низ расонид ва онҳо маҷбур шуданд худро мутобиқи он созанд. Қисми зиёди қабилаҳои турк, ки бо аҳолии зироаткори Мовароуннаҳр ҳамкорӣ доштанд, аз онҳо маданияти киштукорро меомӯхтанд ва қисме аз онҳо тарзи зиндагии бодиянишиниро ба муқиминишинӣ иваз мекарданд ва деҳқонро аз воҳаҳои зироаткорӣ танг карда мебароварданд ва чунин ҳол беш аз ҳама дар навоҳии шимоли Осиёи Миёна ва кишвари шарқии он сураат мегирифт. Истилоҳи «Туркистон» – яъне кишвари туркҳо, ки ҷуғрофидонҳои араб дар асри XI барои нишон додани заминҳои миёни Мовароуннаҳр ва Хитой ба қор мебарданд, дар асри XII акнун чун ном барои баъзе ҳудудҳои Мовароуннаҳр низ истифода мегардид.

Аммо марҳалаи омезишҳои ғолибон бо аҳолии Мовароуннаҳр ва Эрон, анҷоми худро пайдо кардан натавонист. Ҳукумронии салҷуқиён дар Мовароуннаҳр начандон устувор ва тӯлонӣ буд. Солҳои 30-уми асри XII ба сарзамини Осиёи Миёна аз тариқи Чин қабилаҳои нави кӯчманчӣ ҳаракат карданд, ки бо номи қарахитойӣ маълуманд ва ба гуфтаи ақсари таҳқиқгарон онҳо ба мардуми тунгус мансуб буданд.¹

Қарахитойҳои соҳили Ҳафтрӯд аввал ба Мовароуннаҳр тохтҳои пай дар пай доштанд. Соли 1137 дар ноҳияи Хучанд онҳо лашкари қарахонии ҳукмрони Мовароуннаҳро, ки тобеи султон Санҷари ёдшуда буд, шикастанд. Соли 1141 вақте султон Санҷар ба ҳимояи вассалҳои худ омад, қарахитойҳо ўро низ зарбаи дахшатноке заданд, то 30.000 сарбози туркро қир карданд. Баъд аз ин қарахитойҳо Бухороро забт намуданд. Мовароуннаҳр ба бочсупории кӯрхонаи қарахитойҳо даромад.

Қарахитойҳо баъд аз тасарруфи Мовароуннаҳр аз нав ба

¹ Баъзе аз таҳқиқгарон онҳоро ба мардуми муғул нисбат медиҳанд.

Ҳафтрӯд ва воҳаи рӯди Чу, ки қароргоҳашон буд, бозгаштанд. Андозро аз аҳолӣ ё намояндаи қўрхона, ки дар шаҳрҳои алоҳида гузошта буданд, чамъ мекард ва ё андозчинони вақт ба вақт оянда гирифта мебурданд. Андози Бухороро худӣ ҳукуматдорон ба қароргоҳи қўрхона бурда меоданд. Даврае ки ин ҷо аз он сухан меравад, қариби соли 1077-ум, дар боргоҳи султони салҷуқӣ Маликшоҳ ғуломи туркзод ба номи Ануштегин пеш рафт ва ҳокими Хоразм таъин шуд, ки дар ихтиёри салҷуқиён қарор дошт.

Баъд аз вафоти ӯ ҳукумати Хоразм ба меросхўри ӯ писари Ануштегин расид, ки унвони Хоразмшоҳро гирифт. Соли 1128 набераи Ануштегин Отсиз кўшид, ки мустақилияти худро аз давлати салҷуқиён ба даст орад. Аммо шўриши ӯ, ки соли 1138 бардошта буд, нобарор анҷом гирифт. Султон Санҷар, ки он вақт дар Хуросон ҳукм меронд, ўро аз Хоразм ронд.

Аз сушт шудани салҷуқиён истифода бурда, Отсизи Хоразмшоҳ дар идораи мустақилонаи кишвар беш аз пеш устуворона мекушид ва сиёсати худро ҷорӣ мекард. Вай махсусияти муборизаи қарахитоиён бо туркон ва низоъҳои байни ҳамдигарии қабилаҳои алоҳидаи туркиро ўҳдабароёна истифода бурда, ба қорҳои Мовароуннаҳр даҳлат мекунад. Дар аҳди ҷонишини Отсиз – Текеш (1170-1200) Хоразм аз ҳукумати салҷуқиён озод ва мустақил шуд. Хоразмшоҳиён сипас (солҳои 1193-1194) ҳокими Хуросону Ироқ мешаванд. Дар аҳди писари Текеш – Муҳаммад хоразмшоҳиён ҷунон пурзўр гардиданд, ки барои соҳибии Мовароуннаҳр бо қарахитоиён ба набард даромаданд.

Маркази аз ҳама пурқуввати маданияву хоҷагидории Мовароуннаҳр ҳангоми забти қарахитоиҳо низ Бухоро буд ва дар нимаи аввали асри XII сулолаи ҳукмрони рўҳониву дунявие шакл гирифт, ки унвони «садри ҷаҳон» доштанд. Аз рӯи мавқеи худ садрҳо намояндагони олии динии мусулмонон ба шумор мерафтанд. Дар ибтидои асри XIII Бухоро зоҳиран хонигарии мустақили заминдорон ҳисоб мешуд, ки он ҷо садрҳо на танҳо ҷун рўҳонӣ ҳукми худро устувор карда буданд, балки ҷун ҳокимони дунявӣ низ ҳукм

меронданд. Садрҳо, ки даромади ҳангуфт аз рӯҳониёну мусулмонон ва аз андози косибону тоҷирон, биноҳое, ки дар ихтиёрашон буданду барои истифодаи аҳли тичорат месупурданд ва аз заминҳои кушод ба хазинаашон мерехт, боигарии афсонавие зерӣ даст доштанд. Ҳавобаландӣ ва шукӯҳу ҷалоли ба ҷашм хӯрандаи зиндагии онҳо нисбаташон як навъ бадбинии оммавие ба миён меовард. Сарчашмаҳои таърихӣ дар бораи яке аз он садрҳо – Бурҳониддин, ки ба ҳақи Макка рафта будааст, хабар медиҳанд. Ё бо карру фари беҳисоб, даруни тахти равон нишаста роҳи сафари Маккаро пеш гирифт. Ҳамроҳи ӯ уламо¹ ва беш аз сад шутур, ки дар онҳо ғизо ва дигар чизҳои зарурати роҳ ва қароргоҳҳо бор будааст, ба роҳ меафтанд. Чунин рафтори ӯ дар Макка чунон норозигие бор овардааст, ки лақаби «садри ҷаҳон»-и ӯро, ба «садри ҷаҳаннам» тағйир доданд. Ҳамин садри Бурҳониддин, ки даромади ҳокимиرو дар даст дошт, худ 600 фақеҳро хӯрондаву пӯшонда меғаштааст.

Ғановати беандозаи садрҳо, дар айни вақт истисмори бераҳмонаи мардум буд, ки аз ҳамон ҳисоб ин қадар молу амвол ғун мекарданд. Вақте ки Бухоро ба боҷсупории қарахитоиҳо шурӯъ кард, ин истисмор якбора боло хест, садрҳо аз аҳоли акнун ҳамон молу маблағеро низ меғундоштанд, ки мебоист ҳудашон чун бочу хироч ба ситоди қӯрхонаҳо мебурданд.

Тоҷикон намояндагони қӯрхонаҳои қарахитоиҳоро ҷашми дидан надоштанд, зеро онҳо қатъи назар аз рутбаҳои мансаби динашон, ҳаёти ишратпарастонае мебурданд. Ҳамин қару ғазабӣ халқ соли 1206 дар Бухоро боиси ҳаракати оммаи васеи халқ зидди садрҳо гардид.

Дар сари шӯришгарон писари сипарфурӯш Малик Санҷар қарор дошт. Ҳарчанд шӯриш танҳо дар шаҳр хесту ба деҳоти атроф доман накушод, вай бо ғалабаи барҷастаи халқ анҷом гирифт.

¹ Уламо – фақеҳони мусулмон, ки дар борҳои давлатҳои мусулмонӣ амалдор ва қозӣ таъин мешуданд.

Сарчашмаҳои таърихӣ чӣ дар бораи рафти шӯриш ва чӣ ходисаҳои баъдии он маълумоти ночизе медиҳанд. Дар ин ки пас аз ғалабаи шӯришгарон Бухоро чӣ гуна идора мешуд, мо ҳеҷ чиз намедонем. Ҳамин қадараш маълум, ки Санҷар шаҳрро гирифта, одамони мӯътабар— аъёну ашрофи заминдори маҳаллии ба қарахитоиҳо фурӯхташударо пурра беилтифотона нигоҳ доштааст. Садрҳо аз шаҳр ронда шуданд, молу мулки онҳо ба дасти шӯришгарон гузашт, заминхошон беоб монда ба шӯразор табдил ёфтанд. Ташаббускор ва тақондиҳони шӯриш ҳунармандони Бухоро буданд ва тадбирҳое, ки Малик Санҷар андешид, ба суди ҳаминҳо ва бар зарари ашрофи заминдор буд.

Сарчашмаҳои таърихӣ бар ин ҳам маълумот надодаанд, ки пас аз ҳалосӣ аз қарахитоиҳо ва садрҳо сокинони Бухоро чанд муддат аз самараи ғалабаи худ баҳравар гардиданд. Вай, ба ҳар ҳол давомдор буд, зеро дар ин давра Малик Санҷар ба сохтмони қаср шурӯъ кард ва онро сохта ба охир расонид.

Бар зидди тоҷиконе, ки ҳокимони садрро аз сар дур андохта буданд, аз ду сӯ хатар таҳдид мекард. Ба муқобили онҳо садрҳои рондашуда баъди ҳукмрониро ба даст гирифтани Малик Санҷар ба тарафи қўрхонаҳои қарахитоиҳо фирор карда ва аз онҳо ёрӣ талабида, қувва ҷамъ мекарданд. Қўрхона садрҳоро аз нав вазифадор карда буд, ки сарвари Бухороро ба дасти худ гиранд ва онҳо умед мебастанд, ки бо ёрии нерӯҳои мусаллаҳи қарахитоиҳо Бухороро аз нав соҳиб мешаванд.

Вале ба садрҳо муяссар нашуд, ки аз кўмаки қўрхонаи қарахитоиҳо истифода кунанд. Муҳаммад Хоразмшоҳ, ки борҳо аз дастгирии қарахитоиҳо бар зидди душманонаш истифода бурда буд ва ҳудаш ҳам дар тобеияти онҳо қарор дошт, ба ҳамин ҳулоса омад, ки вақти ҳукмронии худро на танҳо дар Хоразм, балки дар тамоми Мовароуннаҳр барқарор сохтан расидааст. Вай лашкари зиёд ҷамъ оварда, бар зидди Бухоро ҷунбиши ҳарбӣ сар кард. Ҳунармандони Бухоро ҳеҷ чораю тадбире наандешида буданд, ки пас аз ғалабаи шӯришгарон қувваи худро бо аҳолии машғули киш-

ту кор муттаҳид намоянд, аз ин рӯ натавонистанд, ки ба Хоразмшоҳ мамониати сахте кунанд. Соли 1207 Бухоро ва дигар ноҳияҳои тоҷикнишини Мовароуннаҳр ба дасти Муҳаммади Хоразмшоҳ гузашт. Садрҳои бухорӣ, ки ба силоҳи қўрхонаи қарахитӣ мубаддал шуда буданд, фармони Хоразмшоҳро бечунучаро иҷро мекарданд.

Оммаи васеи аҳолии тоҷик ба лашкари Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки қарахитӣҳо аз Мовароуннаҳр танг карда мебаровард, муқобилият нишон надоданд. Зоҳиран чунин метобад, ки он вақт миёни тоҷикон умеде доман кушода буд, ки аз мамлакат ронда шудани қарахитӣҳо ва ба сари қудрат омадани Муҳаммади Хоразмшоҳ бандҳои «забонӣ» ва «динӣ»-и қўрхонаи қарахитӣро аз байн мебарад ва ҳамдини мусулмони онҳо зиндагии халқро рӯ ба бехбуд меоварад, ҳамаро аз додани бочу хирочи гарони истилогарони аҷнабӣ халос месозад, озодии ҷабру зулми намояндагони қўрхонаро барҳам медиҳад. Ин ҳаёли пучро Муҳаммади Хоразмшоҳӣ барои амали мақсадҳои истифода кард. Зоҳиран чунин метобад, ки лашкари ӯ ҳангоми ишғоли Бухоро барои раво надидани ҷабру зулм фармон гирифта буд, дар ин бора ба ҳар ҳол сарчашмаҳои таърихӣ низ хомӯш мондаанд. Малик Санҷарро, ки ҳатто чун сарвари шӯришгарон зидди садрҳо ва қўрхонаи қарахитӣ мубориза бурда буд, осебе нарасонид. Ҳарчанд муаррих Ҷувайнӣ менависад, ки «писари сипарфурӯш барои амалҳои подош гирифт», аммо ба қатл расонда нашуд. Муҳаммад Хоразмшоҳ Малик Санҷарро ба пойтахти худ Урганҷ бибурд ва ӯ ҳамон ҷо, қатори дигар саркардагони асири Муҳаммад мезист ва ҳатто дар маърақаҳои ҷашнии дарбор иштирок менамуд.

Аҳолии Мовароуннаҳр дере нагузашта бовар ҳосил карданд, ки дар замони ҳукмронии қарахитӣ бадқирдорӣ нисбат ба давраи зерифармонии Муҳаммади Хоразмшоҳ камтар будаанд. Масалан, дар Самарқанд ҳокимони дастнишондаи Хоразмшоҳ ва дастаҳои ҳарбии вай, чунон бераҳмона ҳукумат мекарданд, ки аҳоли соли 1212-ум зидди истисморгарони нави худ шӯриданд. Дар як муддати нисба-

тан кӯтоҳи ҳукмронӣ одамони Муҳаммад Хоразмшоҳ дар шаҳр чунон қаҳру ғазаби халқро барангехтанд, ки нафаре аз онҳо бечазо намонд.

Самарқандиён ба қувваи худ зидди Муҳаммади Хоразмшоҳ бовар накарда, ба ин андеша расиданд, ки аз қарахитоиҳо кӯмак бипурсанд. Вале Муҳаммади Хоразмшоҳ бар сари шӯришгарон зудтар аз расидани ёрии қарахитоиҳо ҳамла овард. Муқобилияти самарқандиён дере нагузашта ба шикаст рӯ ба рӯ шуд. Сарбозони зархариди Хоразмшоҳ, ки аксар аз туркначодон буданд, ба сари шаҳр рехтанд. Ғорати Самарқанд ва сар задани аҳолии он се рӯз давом кард.

Дар натиҷаи қатли оми ҳайвонаҳои лашкари хоразмшоҳӣ то 200 ҳазор одам қир карда шуда буд.¹

Баъди ба ҳалокат расондани аҳолии шаҳри нофармонҳо Муҳаммади Хоразмшоҳ дар Самарқанд ба сохтмони масҷиди нави ҷомеъ ва қасри худаи шурӯъ кард. Самарқанд амалан ба пойтахти Хоразмшоҳ табдил ёфт.

¹ Ин рақам муқолиғи таърихнависи арабӣ Ибн-ал-Асир аст. Аз рӯи маълумоти Ҷувайнӣ миқдори ҳалокшудагон аз 10.000 зиёд набуд.

XIV. ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ПАЙКОРИ ЗИДДИ УРДУИ ЧИНГИЗХОН. ҲАММОСАИ ҚАҲРАМОНИИ ЛАШКАРКАШИ ХУҶАНДӢ – ТЕМУРМАЛИК

Давлати хоразмшоҳон дар даҳсолаи дуҷуми асри XIII, ғайр аз Хоразму Мовароуннаҳр Афғонистон ва қисми зиёди Эронро дар ихтиёри худ дошт. Чун дар ҳама давлатҳои наваташкили пешин ноҳияҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна низ дар он ҳайат буданд, бо ин ки вай давлати султурказонидае буд. Баъзе ҳокимон аз хеле озодиҳо бархӯрдор буданд, вассалҳои алоҳидаи Хоразмшоҳ ҳокимии вилоятҳо мекарданд (масалан Самарқанд). Ҳукумати Муҳаммад устувор набуд. Шоҳи мамлакат на танҳо аз ҷониби оммаи халқ ва мардуми кашандаи истисмори дучонибаи сангин бедастгирӣ монда буд, ҳокимони худӣ ва хоразмшоҳӣ низ рӯиҳуш надоштанд, ҳамчунин аъёнӯ ашрофи ҳарбию феодалӣ ва рӯҳониёни бонуфуз нисбати ӯ, бо адовати пинҳонӣ дида медӯхтанд. Вай дар хонадони худ рақобати сахтеро аз ҷониби модараш дид, ки хонуми сиёсатмадор ва ботадбире буд. Дар чунин вазъияти барои давлат вайрон, Хоразмшоҳ такягоҳе дар ягон қишри аҳолии мамлакат пайдо карда наметавонист.

Номустаҳкамии ҳукумати давлати паҳновар дар нахустин задухӯрди Хоразмшоҳ бо иттиҳодияи азими бодиянишинон, ки ташкилкунандаи империяи бузурги муғулаш Чингизхон буд, рӯ зад.

Дар ибтидои асри XIII дар Муғулистон феодализми бодиянишинӣ батамом шакл гирифт. Машғулияти асосии кӯчманчиёни муғул чорвопарварӣ буд. Муғулҳо ғайр аз чорводорӣ машғули шикор буданд ва бо қабилаҳои худ тичорати молу амвол доштанд. Тоҷирони мусулмон, ки савдои Осиёи Миёна ва Муғулистонро дар даст доштанд, ҳамроҳи уйғурҳо, мушовирони асосии Чингизхон дар боби ташкил, ҷобачосозии идораи шаҳравандӣ буданд.

Чингизхон, ки то шӯҳратёбӣ номи Тамучинро дошт, писари Есугей ном яке аз намояндагони ашрофи сахронишини муғул буд.

Баъди вафоти Есугей бар сари оилаи аз ҷониби ҳамаи хешу таборон таркшудаи ӯ солҳои сахте омаданд. Ҳолатҳое ҳам рух дода, ки Тамучин ба дасти душманон асир афтада, ба хатари марговаре рӯ ба рӯ буда. Тамучин азобу машаққати зиёди қашшоқӣ ва таҳқирро паси сар карда, устуворона хешу ақрабони муғули худро гирд меорад ва қабилаҳои ҷудо-ҷудоро муттаҳид месозад, ба душманони худашу падараш (тоторҳо) зарбаҳо мезанад. Ҳукуматашро дар шимолӣ Муғулистон мустаҳкам карда, дар қурултойи сарфармондеҳон соли 1206-ум унвони Чингизхонро¹ мегирад, ки ин ном баъдан номи аслиашро яклухт берун мепартояд. Аз ҳамон рӯзҳо Чингизхон ва бо супориши ӯ фарзандонаш ва сарфармондеҳони лашкараш, ба сафарҳои ғоратгарона даст мезананд, ки ҳамеша ғалабаҳои ҷангӣ дар пай доштанд. Соли 1207-ум, тахти фармондеҳии писари калони ӯ Чўчӣ «мардумони ҷангалӣ»-и атрофи Енисей тобеш шуданд. Соли 1209-ум ба Чингизхон, аз рӯи ихтиёр, уйғурҳо сари итоат фуруд оварданд. Соли 1211 лашкаркаши Чингизхон – Ҳубилай қисмати шимолӣ Ҳафтрӯдро ишғол кард. Он гоҳ муғулҳо тахти роҳбарии Чингизхон ба Чин лашкар кашиданд, ки соли 1215 бо ишғоли Бейпин (Пекин) анҷом ёфт.

Баъд аз ин лашкари муғул бо сарвари сарфармондеҳ Жаба сӯи ғарб тоб меҳӯрад ва қариб бемуқобилият қаламрави қарахитонҳо, Ҳафтрӯд ва Туркистони Шарқӣ сар мефуроранд. Акнун қаламрави Чингизхон бо давлати Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳамсарҳад мегардад.

Дар силсилаи ҷаҳонгирон Чингиз дар яке аз ҷойҳои аввал аст. Империяе, ки ӯ ва ворисони наздикаш сохтанд, аз нигоҳи соҳат миёни империяҳои ҷаҳон бузургтарин буд.

Чингизхон пешвои халқ набуд. Дар давлати вай ҳама чиз ба услуби ҳарбие буд, ки хосияти ашрофона дошт. Чингизхон ҳангоми суҳанронихояш на ба халқ, балки ба ашрофзодагонӣ ҳарбии феодалии атрофаш рӯ меовард. Чингизхон тамоми ғалабаҳои ашроф ба суди худ ва наздиконаш мекард ва

¹ Чингиз – ба муғули ва туркӣ – денгиз, яъне «баҳр» аст. (Тарҷ.).

давлатро мероси аҷдодӣ меҳисобид. Мисли ҳамаи муғулон, Чингизхон бесавод буд, вале афзалияти саводно зуд дарёфт ва онро барои навиштани «Ҳикматҳо» («Билик-дониш») ва фармонҳои (яси) худ истифода мебард, ки аз рӯи қоидаи одии муғулон чун рамз нигоҳдорӣ мешуд.

Аз он амру фармонҳое, ки Чингизхон меҳост барои муғулҳо чун «қонунҳои абадӣ» ба мерос гузорад, то замони мо як қисми ночизе боқӣ мондааст.

Чингизхон то охири умраш чун пирамарди солхӯрдаи бодиянишин боқӣ монд. Дар ин бора суҳанони зеринаш равшан шаҳодат медиҳанд, ки чун панди ӯ дар ривоятҳои муғулон мондааст: «Дар зиндагии одӣ чун ҷувонаҳои дусола бошед, ҳангоми шикор чун шохин бошед, ҳангоми базму бозӣ чун тойчаҳо рафтор кунед, дар вақти ҷангу набард ба душман лочинвор ҳамла оваред, дар рӯзи рӯшан чун очагург хушёр бошед ва дар шаби торик чун зоғи сиёҳ эҳтиёткор бошед». Вале ин суҳанҳои Чингизхон ҳаргиз он бераҳмии даҳшатноки ӯро, ки ҳислати ҳоси ӯ буданд, рӯшан намекунанд. Аммо табиати ӯро гуфтаҳои дигари ӯ бисёр рӯшан мекушояд. Боре ӯро пурсиданд, ки беҳтарин ҳаловат барои инсон кадом аст? Чингизхон посух дод: «Беҳтарин шодӣ барои одам бар душмани худ ғолиб омадан, пеш-пешӣ худ онҳоро сурондан, ҳама чизе онҳоро азони худ кардан, рӯи азизони онҳоро ғарқи ашк دیدан, аспе онҳоро савор шудан ва ба синаи худ танг фишурдани духтару занони онҳост».

Дар азияти «душман» будааст бузургтарин маънӣ ва беҳтарин шодии Чингизхон—аммо, касе ки ақаллан пишаки онҳоро пишт гӯяд, дар ғорату ҳамлаи муғулон андаке ҳам мамониат расонад, душманашон баҳисоб меомад. Ҳеҷ ҷои ҳайрат нест, ки лашкаркашии Чингизхонро ҳамзамононаш чун «ҳаводиси даҳшатбор ва бадбахтии бузургтарин доништаанд, ки мислашро дар рӯи Замин на рӯз дидаанду на шаб».

Чунон ки имрӯз украинҳоро белорусҳо, халқҳои дигари Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сотсиалистӣ аввалин шуда зарбаҳои олмони фашистиро синасипарсозон пазируфтанд,

хамин гуна ҳафт аср пеш (дар асри XIII) аз аввалинҳое, ки бо ҳама ҳастӣ дар ҳимояи Ватан аз муғулҳои бодиянишини даҳшатноки аз Шарқ зарбазан бархостанд, халқҳои Осиёи Миёна буданд ва тамоми ҷавру зулм ва бедодгариҳои онҳоро низ ба дӯши худ гирифтанд.

Муаррихи араб Ибн-ал Асир (1160-1232) «хучуми тоторҳоро ба қаламрави исломӣ» ба тасвир гирифта, манзараҳои мудҳиши хучумҳои муғулро нишон додааст.

«...Тоторҳо ба касе раҳм надоштанд: мекуштанд, ҳам занон, ҳам мардон ва ҳам бачаҳоро сар мезаданд. Шиками занҳои ҳомиларо ҷок карда, кӯдаки тавлид нашударо гирифта реза мекарданд...»

«Ҳамчун шарораҳои парони дар алангаи ҳашм, ҳама ҷо фарогиранда чун абри сиёҳи боронии пеш-пешӣ тундбод давандае, ки то он рӯз касе мислашро надида ба вилоёти Туркистон зада даромада, сари Кошғар (Ҳафтрӯди Ғарбӣ) ва Баласағун, аз он ба соҳили дигари рӯди Ому – ба Самарқанду Бухоро ва ҷоҳои дигар мардумоне чун мӯру малах рехтанд...»¹

«Тоторҳо ба ҳеҷ шахре раҳм надоштанд: сари роҳ ҳамаро зеру забар ва ба ҳар ҷое пояшон расад, ғораткунон мерафтанд. Ҳар чӣ ки барояшон кор наояд, оташ мезаданд. Масалан, абреширо тӯб мекарданд ва алоб мезаданд ва ҳамин гуна дигар молу амволро низ тӯймаи оташ мегардониданд».²

Дар замони хучуми муғулҳо ба Осиёи Миёна давлати бузурги Муҳаммад Хоразмшоҳ нерӯи хеле беш аз қувваҳои Чингизхонро дар ихтиёр дошт. Бо тақия ба он Муҳаммад худро нисбат ба Чингизхон густохона нигоҳ медошт. Соли 1218, бо супориши ӯ, дар қалъаи сарҳадии Утрори соҳили рӯди Сир корвонеро, ки Чингизхон бо тоҷирони мусулмон фиристода буд, ғорат кард, бо гумони ин ки онҳо чун ҷосус фиристода шудаанд. Дар корвони азим то 500 шутур буд, ки ҳама бори тило, нукра, абрешими Чин, мӯина ва дигар

¹ Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом Восточных языков. Чопи XVI, № 1-2, сах. 2.

² Ҳамон ҷо, сах. 3.

чизҳои пуркимат доштанд. 450 тоҷири ҳамроҳи корвонро куштанд, молҳояшонро фурӯхта, маблағашро ба Муҳаммад доданд. Чингизхон маълумоти воқеаи дар Утрор сари тоҷирони мусулмон содиршударо ба даст оварда, аз Хоразмшоҳ талаб кард, ки волии он чоро ба ӯ таслим наояд ва товони зарари расидаро бипардозад. Сафири бо ин иддао фиристодаи Чингизхон низ бо фармони Хоразмшоҳ ба катл расонда шуд ва риши ҳамроҳонашро тарошонд. Ҳамин амали густохонаи Муҳаммад Хоразмшоҳ зарурати расидани Чингизхонро ба Осиёи Миёна тезонид.

Ба лашкаркашии Осиёи Миёна Чингизхон аҳамияти ба вижа муҳиме медод ва ба он тайёрии ниҳоят ҷиддӣ медид. Пеш аз саршавии амалиёти ҷарбӣ, ҷосусони чирадасти душман, аз ҷумла тоҷирони мусулмон маълумоти саҳеҳ дода буданд. Бо ёрии онҳо Чингизхон сари вақт пояи қудрати давлати Хоразмшоҳ ва техникаи ҷарбии сарбозони душмани худро дарёфт. Вай на танҳо оид ба техникаи ҷангии душман маълумот гирифт, балки дар аснои ҳамлаи лашкар аз онҳо ба ғоидаи худ хеле устокорона истифода ҳам кард. Ба ин тариқ, ҳучуми Чингизхон ба Осиёи Миёна, як амалиёти бетартибонаи, чунон ки бисёриҳо ҳамин гуна меандешанд, ноғажони урдуи бодиянишин набуд, балки лашкаркашии дақиқ ба ҳисоб гирифтае буд. Тӯҷҷорони мусулмон роҳбаладҳои Чингизхон буданд.

Муҳаммад Хоразмшоҳро ба сарфармондеҳони ҷарбии худ ва мардуми бадбини як мамлакати беҳадду канор бовар набуд ва аз муттамарказсозии сарбозонаш тарсид. Қувваҳои мусаллаҳи бузурги дасташро ба гурӯҳҳои хурд-хурд тақсим намуд. Урдуи муғул бо роҳбарии Чингизхону ҷаҳор писараш (Ҷўй, Ҷағатой, Уктой, Тулуй) ва сарфармондеҳони бузургаш лашкари парокандаи Хоразмшоҳро қисм-қисм торумор карда, дар муддати хеле кӯтоҳ Мовароуннаҳр ва тамоми Осиёи Миёнаро соҳиб шуданд.

Чингизхон наздики Утрор расида, лашкари худро ба чанд даста зад. Гурӯҳҳои калони лашкарро, таҳти роҳбарии Ҷағатой ва Уктой дода муҳосираи Утрорро фармуд. Дастаи дигар бо роҳбарии Ҷўй ба поёноби рӯди Сир – шаҳри Чанд

фиристода шуд. Як қисм муғулҳо тавассути ин рӯд ба самти болооби он, барои ишғоли Бинокат ва Хучанд равона шуданд. Қувваҳои асосии лашкари муғул, тахти роҳбарии худи Чингиз ва Тулуй, барои муҳосираи Бухоро чудо шуда буд.

Муҳосираи Утрор чанд моҳ давом кард. Ниҳоят муғулҳо ба шаҳр зада даромаданд ва ғорат карданд. Муҳосираи қалъаи Утрор як моҳи дигар давом дошт, ниҳоят вай ҳам аз по афтод. Муғулҳо ҳеҷ кадоме аз дифоъгарони қалъаро зинда нагузоштан.

Лашкари тахти фармондеҳии Ҷўҷӣ ба поёноби рӯди Сир фурумада, Сигнокро ба як зудӣ ишғол карда, сокинонашро яксара сар зада, ба куштору талаву торочи шаҳрҳои дигаре ба мисли Узкент, Еникент, Ашнас ва Ҷанд гузаштанд.

Дастаҳои муғулони сӯи болооби рӯди Сир рафта, шаҳри Бинокати резишгоҳи Ангренро гирифта, мудофиёни қароргоҳи онро қир карданд. Зоҳиран чунин метобад, ки барои муҳосираи Хучанд дастаи махсусро фармон дода буд ва қорномаҳои мудофиони он дар таърихи халқи тоҷик яке аз саҳифаҳои дурахшони қаҳрамонист.

Чингизхон, ки бо қисмҳои асосии лашкари худ соли 1220 ба Бухоро ҳамла овард, ба муқобилияти сахте рӯ ба рӯ шуд, ҳарчанд ки шумораи дифоёни шаҳр аз муҳосирагарони бодиянишин хеле кам буд.

Дифоъгарони Бухоро пас аз се рӯзи ҷанг бо лашкари Чингизхон, ба сабаби нобоварӣ ба ҳолати худ, хошанд аз вазъи ноҳинҷор сафи лашкари бодиянишинҳоро раҳна карда бароянд, зеро зарбаҳои ҳалокатбори онҳо урдуи Чингиз маҷбур шуд роҳ кушояд ва як қисми дифоёни қароргоҳи Бухоро ҳалос хӯрда, аз тарси таъқиби муғулҳо тавонишанд аз рӯди Ому гузаранд.

Кӯчиён ба шаҳр даромаданд. Дар қалъаи Бухоро ҷандон аз ҷавонмардони диловаре паноҳ бурда буданд, ки ҳаргиз асирии дасти муғулҳоро намехошанд. Онҳо қаҳрамонона муқобилият нишон медоданд ва қалъа танҳо пас аз он ки тамоми роҳравҳояш бо мурдаи одаму ҳайвонот пур шуд, ба дасти душман гузашт.

Ҷазои кӯчиён сари бухориёни мағлуб бисёр бераҳмона

буд. Беш аз 30.000 одам сари шамшери чаллодон рафт. Ба ҷуз пирон, боқӣ ҳама ба ғуломию бардағӣ маҳкум шуданд. Баъд аз ин лашкари Чингизхон сӯи Самарқанд равона шуд.

Бо он ки Муҳаммад Хоразмшоҳ ба мудофияи Самарқанд аҳамияти вижа дода, он ҷо лашкаргоҳи пурқудрате сохта буду аз нисф зиёди лашкараш тоҷикон буданд, қисмати Бухоро бар сари аҳолии ин шаҳр низ омад. Мисли бухороиён ғимоягарони нотарси Самарқанд ҳам сафи лашкари душманро шабохун заданӣ шуданд, вале бебарор анҷом гирифт. Ҳазорҳо тан қаҳрамонона ҳалок гардиданд.

Баъд аз шабохуни раҳнагарон вазъи Самарқанд боз ҳам бадтар гардид, сокинони шаҳр маҷбур таслим шуданд. Барбарҳои истилогар Самарқандро ҳолӣ қарданд, қисми зиёди аҳолии он (моҳи марти соли 1220) аз дами теғ гузаронида шуд.

Баъд аз Бухорову Самарқанд қисми зиёди лашкари муғул, ки дар истилои он шаҳрҳо ширкат доштанд, ба ёрии лашкари кӯчиёнӣ ихотагари Хучанд сафарбар шуд ва нерӯи урдуи ғоратгари чингизӣҳо, ки даҳҳо ҳазор буданд ба сари ин шаҳри қадимии тоҷикон ҷун мӯру малах рехтанд. Шумораи дифоъгарони Хучанд аз ҷанд ҳазор кас зиёдтар набуд. Мудофияи шаҳрро сарбози ҷасури тоҷик Темурмалик роҳбарӣ мекард. Дастаи ҷасури тахти фармондеҳии ӯ Хучандро воғузошт, зеро ғимояи он беғоида буд, қарор шуд бо кӯчиён дар яке аз ҷазираҳои рӯи Сир, ки як километр дуртар аз Хучанд аст, набард мекунанд.

Ҷазира барои мудофия ҷои хеле мусоид буд. Вай дур аз соҳил ҷойгир буда қароргоҳашро бо камон тирборон қардан имкон надошт. Зидди он ҳатто силоҳи сангандози онҳо ҳам қудрат надошт. Муғулҳо хоستانд он ҷо сарбанде созанд ва ба тавассути он ҷазираро роҳ ёбанд. Ҳазорон асир аз кӯҳсанг кашонда ба рӯд меандоختанд. Ҷанговарони Темурмаликро заврақҳои рӯяшон намади тар кашида, бо лой андоида, аз тире оташ ғимоят мекарданд, шабҳангом ё вақти саҳар то соҳил шино қарда, ба кӯчиён ҳамла оварда сарбандро хароб мекарданд.

Мардонагии як дастаи хурди тоҷикон ҳадду ҳисоб надошт. Дили шеронае дар синаи пешвои он – Темурмалик

метапид, кувваи душман назар ба нерӯи Темурмалик беҳадду ҳисоб буд, ба замми ин, захираи хӯроквории онҳо ба охир мерасид. Темурмалик бояд қазираро тарк мекард. Вай сарбозони худро ба киштиҳо шинонда, зери рӯшноии машғалҳо (амалиёт шабона сурат гирифта буд), ба равиши оби рӯд сӯи ҷануб ҳаракат кард. Кӯчиён чун сағи гурусна аз ақиби киштиҳои Темурмалик афтода беист тирборон карда, мекушиданд онҳоро оташ зананд. Дастаи қаҳрамони тоҷик ҳамлаҳои душманро зада гардонда, оғуштаи хун, роҳи пурхатару марғбори худро давом меод. Барои дастгири дилорон, кӯчиён хеле пеш давида, пеши дарёро бо занҷир бастанд. Темурмалик ҷавонмарде бо нерӯи баҳодуруна буд. Вай бо як зарбаи табарзини худ занҷирро қанда партофт.

Дар ноҳияи Ҷанд¹ Темурмалик дид, ки дастаҳои кӯчиҳо дар ду соҳили дарё саф кашидаанд. Рӯдро киштиҳои бо силоҳи сангандоз (манҷаник) ҷиҳозонида, мисли кӯпрук банд андохта буданд. Лозим буд ба соҳил фурумада ба набарди охирин бо душмани ҷаррор ва нерӯманду бераҳму бешумор дароянд. Дар номаи номбурдаи халқи тоҷик ба рафиқ Сталин аз ин муҳориба хотирнишон шудааст:

*Даме к-аз лашқари ҷаррори Чингиз
Заминҳо шуд як отаишонаи ҷанг.
Чу кӯҳ бархост аз ҷо мардуми мо
Ба ҷон номусу дар дил ғайрату нанг.
Аз он рӯзони дунёсӯз кам нест,
Ба ёди мо суруду ёдгорӣ.
Яке аз он ҳамин Темурмалик аст,
Ҷавонмарди хучандии ниқорӣ.
Ба ҷони душманон ӯ ҳавл ангехт,
Фуру кӯбид даҳшатро ба даҳшат.
Ҳама лашқар фуру хобиду ӯ лек,
Ба танҳои ба душман зад ба нусрат.²*

¹ Шаҳрест дар соҳили Рӯди Сир, ки харобаҳои дар наздики Қизил Ўрда (Қазоқистон) воқеъ аст.

² Тарҷумаи Зиё Абдулло.

Дар ин чанги нобаробари зидди душман чанговарони кахрамони Темурмалик ҳама якҷоя ба ҳалокат расиданд. Танҳо ҳуди Темурмалик аз сағони хунхори Чингизхон ҳалос хӯрда то Хоразм расид ва дар он ҷо қувваҳои чангии зиндамондаи Хоразмшоҳро ба ҳам овард.

Вақте ки Самарқанд аз даст рафт, Муҳаммад ба соҳилҳои Ому, ки он ҷо фурсатпояи дошт, сӯи Эрон фирор кард ва баъд аз сарсонии беҳосил дар яке аз қазирҳои баҳри Хазар паноҳ бурд. Даре нагузашта, ҳамагон ҷо ба камбағаливу хорию зорӣ вафот ёфт. Темурмалик дар Хоразм ҳамаи онҳоеро, ки ба лашқари кӯчиҳо муқобилият нишон дода метавонистанд, муттаҳид намуд ва аз нав ба мубориза бархост. Вай бар муғулони ишғолгар чанд дафъа зарбаҳои ҳалокатовар зад ва ҳатто Янгикентро¹ ба тасарруф даровард, ки он вақт маркази калони аҳолинишин ба ҳисоб мерафт.

Аммо Темурмалик имкони мувофиқи давом додани набардро надошт, зеро байни вай ва сарлашқарҳои туркнаҷоди Хоразмшоҳ алоқаи зарурӣ набуд. Вай ба Хоразм баргашт ва даре нагузашта он ҷо писарони Муҳаммад Хоразмшоҳ оманданд, аз ҷумла писари аршади ӯ Ҷалолиддин, ки валиаҳд таъин шуда буд. Ба сабаби низоъҳои ҳешутаборӣ ва наздик расидани лашқари муғул Ҷалолиддин маҷбур гардид ҳамроҳи Темурмалик ва сесад савораи худ аз Хоразм ба тарафи Хуросон фирор намояд.

Ҷалолиддин мекӯшид ба Ғазнӣ бирасад, ки мулки асосии ӯ он ҷо буд. Барои дастгирии вай Чингизхон ба муғулҳо фармон дод, ки дар сарҳади Шимоли Хуросон дастаҳои назоратгар гузоранд. Яке аз дастаҳои 700 нафара дар атрофи шаҳри Нисо² қарор дошт, ки ба савораҳои Ҷалолиддин ва Темурмалик рӯ ба рӯ зад. Онҳо чунон тирвор ба ҳуҷум дароманданд, ки муғулон маҷбур шуданд силоҳ ва захираҳои хӯроки худро партофта рӯ ба фирор оваранд. Ба каме аз онҳо муяссар шуд, ки зинда бимонанд.

¹ Харобаҳои Янгикент (Ҷонкент) дар қисмати ҷануби Қазоқистони ҳозира воқеъ аст.

² Харобаҳои Нисо дар масофаи 18 километрии Ашқобод воқеъ аст.

Чалолиддин ба Ғазнӣ расида, ба чамъовариҳои кувваҳои зидди муғулӣ сар кард. Тайёрӣ ки ба охир расид, Чалолиддин бо сарбозони хангуфте, ки дар паҳлуӣ туркначодон ғуриён – тоҷикони Афғонистон ва Мовароуннаҳр низ зиёд буданд, ба пешвози муғулҳо бархоста, дар мавзеи Парвон, наҷандон дур аз сарчашмаи Лӯғар (шоҳоби Кобул) истехком гирифтанд. Ин ҷо ӯ ба амал даромада қисмҳои зиёди дастаҳои муғулро, ки яке аз қалъаҳои Тахористонро ба муҳосира гирифта буданд, ба ҳалокат расонд. Он ҷо то 1000 тан аз муғулро нест ва бештар аз онро маҷбур ба ғузр кард.

Ба ёрии ин гурӯҳҳои шикастхӯрда Чингизхон лашкари бениҳоят зиёд партофт, ки ба як ҳисоб 30 ҳазор ва ба дигар ҳисоб 45 ҳазор сарбоз доштааст.

Чанг наҷандон дур аз Парвон сар шуд. Задухӯрди хунин ду рӯз давом кард. Лашкари Чалолиддин бо мардонагии бемисл меҷангид ва лашкари муғулро ҷунон танг намуд, ки сарлашқари онҳо шаби дуёми рӯзи набард аз намадҳо лӯхтаҳои зиёди савора таҳия кунонд. Бо ин найранг вай хост, ки лашкари Чалолидинро фиреб диҳад ва онҳо дарвоқеъ бовар карданд, ки шаб ба нерӯи муғулҳо зам шудааст. Аммо ин ба мардонагии онҳо ҳалал ворид накард. Бар асари рӯҳбаландии Чалолиддин онҳо бо қатъияти пешин ҷунон ба ҳуҷум гузаштанд, ки муғулҳоро яксони замин карданд.

Торумори муғулҳо дар Парвон нахустин ва аз ҳама бебарортарин ҷанги онҳо аз рӯзи лашкаркашиашон ба Осиёи Миёна буд. Танҳо каме аз кӯчиёни муғул ба назди Чингизхон баргаштанд. Аҳолии як қатор ноҳияҳо диданд, ки урдуи мағлубнопазири Чингизхон ҳам дучори талафоти калон ва мағлубияти саҳт мешудааст, ба шӯриш бархоста, лашкаргоҳҳои муғулро паҳш ва ҳокимони онҳоро қир мекарданд.

Вале Чалолиддин аз натиҷаҳои ғалабааш истифода бурда натавонист, зеро сарони лашқараш барои ғанимати чанг низоъ барангехта, ӯро тарк карданд. Вақте муғулҳо бо сарвари Чингизхон нерӯи асосии худро зидди ӯ пеш кашид,

Чалолиддин чангидан нахоста, то соҳилҳои Ҳинд ақиб нишаст ва он ҷо охири моҳи ноябри соли 1221 чанги халқунанда шуд. Таърихнавис Насавӣ ҳикоят мекунад, ки нерӯҳои марказии Чалолиддин, бевосита тахти роҳбарии ӯ, муғулҳоро мачақ кард, ки ниҳоят онҳо рӯ ба фирор оварданд. Оқибати чангро дастаи даҳҳазорнафараи Чингиз хал намуд, ки дар камингоҳ қарор дошт. Лашкари Чалолиддинро шикастанд. Ва ӯ худастро ба оби португӣ рӯди Ҳинд андохта ҳамроҳи аспаш ба соҳил баромад. Рӯди тезоб ҳамаи аҳли оилаи ӯро набуд кард, ба истиснои писари ҳафтсолааш, ки муғулҳо асир гирифта ба қатл расониданд. Ҳамроҳи Чалолиддин қариб 4000 сарбоз ба он сӯи соҳил гузашт. Баъд аз чанд рӯз ба онҳо боз 300 савора ҳамроҳ шуд, ки оби рӯд онҳоро бисёр дур бурда буд. Дар сафи чанговарони аз ҳалокат раҳо ёфтаи Чалолиддин қаҳрамони номдори мудофияи Хучанд— Темурмалик низ буд, ки то охири ҳаёти Чалолиддин ҳамқисматаш буд.

Барои таъкиби зуди Чалолиддин Чингизхон ҷуръати аз рӯди Ҳинд гузаштан накард. Барои мубориза бо ӯ танҳо соли дигар лашкари 20.000 нафараи муғулиро фиристод, ки аз ӯҳдаи вазифаашон набаромада баргаштанд.

Дар замони истилои муғул Муҳаммад Хоразмшоҳ чунон нақши ночиз бозид, ки истилогарон ӯро ба зудӣ фаромӯш карданд, ҳатто асри XIII дар қиссаҳои муғулии лашкаркашии Чингизхон ба Осиёи Миёна номи вайро ба забон нагирифтанд. Муғулҳои ҳозирзамон, тахти парчами Чингизхон саф кашида танҳо Чалолиддинро хангоми шукрона аз Худоҳои худ барои кӯмаки онҳо дар шикасти Чалолиддин ном мебаранд.

Номи Муҳаммад Хоразмшоҳро туркманҳову ўзбекҳои замони мо ҳам фаромӯш кардаанд, ки дар рағҳояшон хуни чанговарони туркӣ бо роҳбарии Чалолиддини барои истиқлолияти ватанашон чангида метапад, фақат номи Чалолиддинро то имрӯз дар хотир нигоҳ медоранд, айнан мисли ин ки тоҷикон номи қаҳрамони миллии худ Темурмалики паҳлавони хучандиро ҳамеша бо ифтихор ба ёд меоваранд.

Барои он ки истилои муғулҳо Осиёи Миёнаро рӯшантар ба назар ояд, зарур аст, мухтасар, амалиёти ҳарбии муғулҳоро дар рафти воқеаҳои болоӣ ёдрас шавем.

Муғулҳо пас аз шикасти Бухоро, Самарқанд ва Хучанд, чанде дар биёбони Қаршӣ буду бош карда, ба Тирмиз ҳамлавар шуданд. Шахрро тамои ба хок зада, аҳолиро куштанд. Сипас, дар замоне ки Чингизхон рӯди Омуро гузашта, ба хоки Афғонистони имрӯза даромад, писаронаш Чағатой, Уктой ва Ҷўчӣ бо лашкари садҳазорнафара Урганчи пойтахти Хоразмро муҳосира карданд. Ҳимоятгарони Урганч бар зидди муғулҳо давоми шаш моҳ қаҳрамонона ҷангиданд. Вақте ки муҳосирагарон ба шахр зада даромаданд, онҳоро лозим омад, ки барои ҳар як маҳалла, ҳар кӯча, ҳар хонавода ба набард дароянд. Баъди ба дастории шахр, аҳолии асирафтодаро ба истиснои хунармандон, бачаҳо ва занон, ғуломвор ба савдо мезаданд ва мекуштанд. Муғулҳо ба сабаби талафоти зиёд то ҷое ба қаҳру ғазаб омада буданд, ки барқасди ба тамои аз рӯи замин рӯфта партофтани шахр шуданд. Онҳо ҳатто сарбанди Омуро хароб ва Урганчро зерӣ об ғарқ карданд.

Дар аввалҳои соли дигар писари Чингизхон – Тулуй шахрҳои Хуросонро ишғол карда, баҳусус шаҳри Марвро, ки маркази маданияти тоҷику эронӣ буд, аз бунёд хароб гардонид. Аз лату кӯби ҳамагонии бераҳмона фақат чандсад хунарманд, ки ба ғуломӣ маҳкум шуда буданд, раҳиданду халос.

Ба сари халки тоҷик, ба сари ҳамаи халқҳои дигари Осиёи Миёна, ки бехтарин фарзандонашон дар ҷангҳои саҳт бо урдуи Чингизхон талаф гардиданд, рӯзҳои сиёҳе оғоз гардид, ки поёнаш пайдо набуд.

XV. МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОҶИК ЗИДДИ МУҒУЛҲО. ШЎРИШИ МАҲМУДИ ТОРОБӢ

Ҳанӯз дар зиндагии Чингизхон тамоми империяи бузурги ӯ байни писаронаш тақсим ва ҳатто писари сеюмаш Уктой валиаҳд таъин шуда буд.

Писари аршадаш Ҷӯҷӣ ҳанӯз соли 1207 аз падари худ ба ном «халқҳои чангалӣ»-ро гирифта буд, ки аз поёноби Селенга то ба Иртиш мерасид; ӯрдуи асосии ӯ дар соҳили Иртиш қарор дошт. Соли вафоти Чингизхон (1227) ба ҳайати улуси Ҷӯҷӣ қисмати шимоли Ҳафтрӯд, тамоми сахроҳои имрӯзаи Қирғизистон, Хоразм ва ҳатто Мозандарон дохил мегардид. Улуси Чағатой аз Уйғур то Самарқанду Бухоро ва аз Олтойи Чанубӣ то рӯди Ому давом дошт. Урдуи асосии Уктой дар Тарбағатойи соҳилҳои Эмил ва Кобук буд. Тулуйи писари хурдӣ аз рӯи қоидаи сахроӣён бояд лашкар ва қаламрави улуси падарро ба мерос мегирифт. Ҳамин гуна, ноҳияҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна ба тобеияти улуси Чағатой гузашта буд.

Осиёи Миёна пас аз истилои муғул рӯзҳои саҳтро аз сар мегузaronид. На танҳо қишлоқҳо, ҳатто бисёре аз шаҳрҳо аз одам ҳолӣ монда буданд. Олимон ва касони босавод кушта шуда, илму адаб рӯ ба инқироз оварда буд. Бо ин ки дар ҷунон замоне ба майдони адаб намоёндогони барҷастаи адабиёти бадеии тоҷику эронӣ, монанди Саъдӣ¹ фаъолият мегурданд, дараҷаи умумии он нисбат ба асри пешин ба якбор пойин рафта буд.

Даҳшатҳои ҳуҷуми муғул, набудани роҳи воқеии ҳалосӣ аз вазъи ноҳинҷор дар адабиёти бадеӣ боиси пайдо шудани оҳангҳои динӣ ва тасаввуфӣ (чун дар асрҳои аввали исломӣ аз хоҷилияти араб – тарҷ.) гардиданд. Дар ин давра чараёни сӯфияи динию фалсафӣ шӯҳрати бузург меёбад, ки ғаразаш тарғибу ташвиқи гӯшанишиниву одамгурезӣ, ба умеди

¹ Саъдӣ умри зиёд дида, сафарҳо карда, лаззати ҳаётро кам чашида, дар пиронсолӣ аз олам ҷашм пӯшид ва аз худ 4 девони ашъор ва асарҳои бисёр машҳури «Гулистон» ва «Бӯстон»-ро боқӣ гузошт.

хузуру ҳаловати самовӣ тарки ҳаловати нозу неъматҳои заминӣ қардан буд.

«Ўро ки аз чизе тарсу бим нашояд ва дарег аз чизе наояд, ҳатто қарахитоиву тоторҳо ҳам барояш хатар назояд»– навишта буд Саъдӣ, ки даҳшатҳои истилои муғулро дида буд.¹

Муғулҳои дар зинаи бисёр пасти пешрафти маданият қарордошта, ҳатто наметавонистанд, давлатро бо неруи худ дар вилоятҳои ишғолиашон ташкил намоянд.

Дар натиҷа, муғулҳо баробари ишғоли Осиёи Миёна, барои идораи мамлакат ба ёрии намояндагони мусулмони савдову судхӯрони пул, ки машхуртаринашон Маҳмуди Ялавоч буд, умед бастанд ва ӯ барои идораи вилоятҳои маданияи кишвар, махсус аз худӣ хони бузург Уктой ваколатнома (ярлик) гирифт. Ин намояндаи ваҳшӣ ва баднафси истилогарон дар Хучанд зиста, бо кӯмаки аёну ашрофи маҳаллӣ, аз аҳолии вилоятҳои тоҷикнишин ва ғайра гуна-гуна андоз ва бочу хироч меситонид.

Дар шаҳру деҳоти Осиёи Миёна дастаҳои ҳарбии истилогаронро меғузоштанд, ки дар ихтиёри андозситонҳо буданд ва онҳоро босқоқ² меномиданд. Босқоқ дар тарҷумаи русӣ «даватель» гуфтан аст. Маънои бевоситаи он бештар аз ҳама тасаввуроти рӯшан медихад, ки ишғолгарон ба ўҳдаи онҳо чӣ вазифае гузоштаанд, «босқоқҳо»-и бевоситаи Маҳмуди Ялавоч мебоист аз аҳоли охириин шираи баданашро фишурда бигиранд: онҳо бояд ҳам иштиҳои ваҳшиёнаи ишғолгаронро қонеъ мегардониданд, ҳам Маҳмуди Ялавоч ва дастаҳои ҳарбӣ ва ҳам галаи зиёди босқоқи ғоратгарро. Он вақт дар Мовароуннаҳр танҳо ғиғон монда буд. Дар ғурез аз ҷаври золимон мардум ҳатто дари хонаҳои худро девор зада аз сӯроҳии бом ба маскан медаромаданд. Он гоҳ босқоқҳо хонуми бақияи андоз надодаро дастгир намуда, аз пояш меовехтанд ва то мурданаҳ ва ё то бақияро овардани

¹ Саъдӣ. Персидские касиды. Нигаред, Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом Восточных языков. Выпуск XVI, ч. III. № 1-2, сах. 486.

² Босқоқ–сухани туркӣ. Ба русӣ «даватель», ба тоҷикӣ фишоровару пахшкунанда, гунаҳкорсоз, ҷабру зулмкунанда. (Тарҷ.).

бақиядор мезаданд. Аз даҳшатафканиҳои он замон амалҳои хунхоронаи Чингизи замон – Ҳитлери яғмогари одамхор метавонад таассуроте бахшад, ки дар мамолики ишғолиаш аз Чингизхон ва ворисони ӯ ҳам гузаронд.

Аммо зӯровариҳои девсириштона, исканҷаву куштори ситамгаронаи босқоқҳои хонигарӣ, истисмори ҳайвонаҳои зироаткорону ҳунармандони тоҷик азму иродаи онҳоро дар талоши истиқлолияти ватани худ шикаста натавонист. Аз ҷабру зулми беандозаи истилогарони аҷнабӣ шарҳа-шарҳа шуда, мардонагии бузурги худро аз даст надодани халқ дар шеърӣ маҳз дар ҳамон рӯзҳои сиёҳи мардум гуфтаи Саъдӣ чӣ зебо акс ёфтааст:

*Он на ман бошам, ки рӯзи ҷанг бинӣ пушти ман,
Он манам к-андар миёни хоку хун бинӣ саре.
Он ки ҷанг орад, ба хуни хеш бозӣ мекунад,
Рӯзи майдон, в-он ки бигрезад ба хуни лашкаре.*

Мисоли рӯшантарини муборизаи тоҷикон бар зидди ғуломсозии муғул шӯриши Бухоро бо сардории Маҳмуди Торобӣ дар соли 1236 метавонад бошад. Ин шӯриш дар таърих аз бузургтарин ҷунбишҳои демократии маълуми Осиёи Миёнаи рӯзгори истилои муғул ба шумор меравад, ки аз доираи эътирози одии зидди андозситонӣ ва ӯҳдадорихи миёншикани ба сари аҳолии захишбор шуда берун рафта буд. Вай на танҳо зидди ҳукмронҳои муғул ва аёнӯ ашрофи заминдори тарафи истилогарон гузаштаи Бухоро буд, балки бар сари тамоми тартиботи ҷорӣ замони шуми феодалӣ низ рехт.

Маҳмуди Торобӣ бофандаи ҷит буд ва дар деҳаи Тороб зиндагӣ дошт, ки аз Бухоро ҷанд фарсанг дуртар воқеъ аст. Таърих дар бораи шӯриш, Маҳмуди Торобӣ ва роҳбарии ӯ танҳо аз рӯи шаҳодати воқеае, ки ба равияи демократии шӯриш назари бадбинона доштанд, маводи дақиқеро нигоҳ доштааст.

Маҳмуди Торобӣ инсонӣ далер, мардона ва соҳиби ақли рӯшане буд. Вай дар мубориза барои ҳимояи манфиати халқ

аз истисмори сахт ягон мақсади дигар надошт. Суханони шоири бузург ва инсондӯст Саъдӣ ба вижа хос бар ўст на ба каси дигаре:

*Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту к-аз меҳнати дигарон беғамӣ,
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ.*

Ба ҷумла кӯшишҳои Ҷувайнӣ – муаллифи ҳикоятҳо дар бораи Шӯриши Маҳмуди Торобӣ – дар сиёҳ кардани ӯ, бо вучуди каси нимдевонаву мутаассиб ва гӯё ба корбари ҳамагуна усули пасте барои ҷалби омма тасвир карданхояш, – Маҳмуди Торобӣ чун як симои қаҳрамон ва чехраи ҷавонмардона дар таърихи халқи тоҷик рӯ мезанад. Дуруст аст, ки шӯриши Маҳмуди Торобӣ дар замони ҳукмронии арабҳо дар Осиёи Миёна, ҳамчун ҳаракати пурқуввати зидди феодалӣ ҷомаи динӣ пӯшида буд.¹ Аммо ин моҳияти масъаларо дигар намесозад. Оммаи халқ ваъзҳои тарғибгаронаю пурсӯзи Маҳмуди Торобиро мешунид, ӯ сарватмандонро шарманда мекард, ки хасисанд, ҳакимардумхӯранд, талаб менамуд, ки молу амволи онҳо байни бенавоёнӯ ҷабрдидагон тақсим шавад, халқро бар зидди ғоратгарони аҷнабии истисморгар бармехезонд. Халоиқ фидокорона, таҳти роҳбарии ӯ ба мубориза бархоста, ба ишғолгарони аҷнабӣ зарбаҳои марғовар мезаданд.

Мо ҳоло гуфтем, ки на Чингизхон, на ворисони ӯ метавонистанд, дар мамлакати ишғолиашон мустақилона ҳукмронӣ намоянд, бахусус дар навоҳии атрофи Бухоро, ки ҳаёти иҷтимоию сиёсии он махсусан мураккаб буд. Дар асл ҳукмронҳои Бухоро намояндагони аёну ашрофи он (амиру садрҳо) буданд, ки ҷабру зулми инҳо барои меҳнаткашони

¹ Дар асрҳои миёна хуруҷи ҳамаи ҷараёнҳои муҳолиф дар шакли динӣ сурат мегирифт ва дар шакли «бидъат» давом мекард. Дар он вақт «калӣсо баландтарин дараҷаи умумиятсоз ва ҷазодех ба шумор ме-
рафт» : (Энгелс «Крестянская война в Германии». Нашри с. 1932, сах.
22).

Бухоро баробар бо ситами асоратгарон буд. Ҳеч ҷои ҳайрат нест, ки душмани аввали бо ҳаракати Маҳмуди Торобӣ рӯ ба рӯшуда амирон ва садрҳои Бухоро буданд. Дар марҳилае, ки аъёну ашрофи феодалӣ барои пахши ҳаракат чора меҷустанд, домани шӯриш чунон кушод шуд, ки барои пахши ошкоро дигар нерӯяшон намерасид. Бинобар ин намояндагони ҳукумат мекушиданд, ки сарвари шӯришгаронро аз байн бардоранд ва бо фиреб Маҳмудро аз деҳкадаи Торобе, ки он ҷо мезист, ба Бухоро даъват меку-
нанд, то дар роҳ аз гӯшае бикушандаш.

Маҳмуди Торобӣ мақсади душманонашро пай бурд. Ё ба сӯи Бухоро бо теъдоди зиёди фидоӣни худ ба роҳ баромад ва он хатар худ аз худ бартараф шуд.

Амирону садрҳо ҳилаҳои нав ба нав меандешиданд, ки сари Маҳмудро аз тан ҷудо созанд. Дар ҷавоби чунин кӯшишҳои онҳо Маҳмуди Торобӣ пинҳонӣ аз шаҳр барома-
да, фидоӣни худро дар яке аз тепаҳои наздики шаҳри Бу-
хоро ҷамъ мекунад. Вай бо нутқи оташине даъват намуд, ки ҳар кас бо ҳар ҷӣ метавонад мусаллаҳ бишавад, силоҳ, ас-
бобу ускуна, асо, ҷӯбдаст; талаб намуд, ки дар ин қор набо-
яд таъхир қард ва олабро аз ҳасу хошук бояд тоза сохт ва қасони савори дӯши заҳматқашонро ба замин зад.

Ҳосили хитобаҳои Маҳмуди Торобӣ беҳамто буд. Тамо-
ми аҳолии маҳаллоти атроф ба ӯ ҳамроҳ шуда, вазъи аъёну
ашрофи Бухороро танг қарданд. Маҳмуди Торобӣ бо исти-
фода аз ин садрҳо ва рӯҳониёну пешвоёни диниву дунявӣ
ҳукумати Бухороро талаб намуд, ки ӯро халифа эълон до-
ранд.

Дар ҳимояи Маҳмуди Торобӣ ҳалқи мусаллаҳ қарор дошт
ва ба ҳамла омода буд. Садрҳо танҳо ба босқоқҳо ва сарбо-
зони ҳарбии нисбат ба шӯришгарон бисёр қами онҳо умед
баста метавонистанд. Сардори садрҳо, намояндаи
олимақомӣ ҳокимияти динӣ, дандон ҳоида, вақолати хали-
фагии Маҳмуди Торобиро медиҳад. Маҳмуди Торобӣ эъти-
бори худро назди мардуми Бухоро ҳамин гуна мустаҳкам
қардонид ва дар пайи амали даъватҳои худ шуд.

Таърихшинос Ҷувайнӣ аҳамияти синфӣи ҳаракатро

пинҳон дошта, таҳқиромез навишта буд, ки «вай бисёре аз аъёну ашроф ва касони номдорро таҳкиру бешараф кард, кисми дигари онҳо рӯ ба фирор оварданд».

Вакте мо чунин ҷумлаи ҳамин муаллифро меҳонем, равияи синфии шӯриш боз рӯшантар ба ҷашм меояд: «Баракс ӯ, Маҳмуди Торобӣ ба мардуми одӣ ва оворагард майлу рағбат нишон дод... Вай одамонашро ба хонаҳои сарватмандон фиристод, ки онҳо хаймаву чодар ва гилемҳоро бе-рун оваранд ва истехкомҳои ҳарбӣ созанд».

Ин омодагӣ ба марҳилаи дуҷуми мубориза Маҳмуди Торобиро чун сиёсатмадори доно муаррифӣ мекунад, на чун каси нимдевозаи мутаассиб, чунон ки Ҷувайнии муаррихи бадбинии ҳаракати умумихалқӣ тасвир кардан меҳост ва рӯшан мефаҳмид, ки атрофи Бухоро бо тақия ба истилогарони аҷнабӣ раҳбарии баландиҳои аз даст додари зада мегиранд. Тадбирҳои дар ин роҳ андешидаи аъёну ашрофи Бухоро ӯро ғофилгир накарданд.

Садрҳо ва босқоқҳо нерӯҳои худро ба муқобили Маҳмуди Торобӣ ғундошта, дар шаҳри Кармина барои худ қароргоҳ (ситод) сохтанд. Тамоми дастаҳои ҳарбии тақияи босқоқҳо ба он сӯи қашида ва тамоми қувваҳои тақияи садрҳо ба он ҷо оварда шуданд. Ҳамаи онҳо ба муқобили Бухорои дар айни замон ба дасти шӯришгарон қарордошта равона шуда буданд. Аммо Маҳмуди Торобӣ аллакай тамоми мардумро мусаллаҳ гардонид буд. Вакте лашкари муғулҳо ва аъёну ашроф ба Бухоро наздик шуданд, оташи ҷанги саҳт даргирифт. Шӯришгарон бо маҳорати комил бо рӯҳи зинда ва мардона меҷангиданд. Маҳмуди Торобӣ пеш-пешӣ шӯришгарон меҷафт. Набард бо ҳалокати пурраи душманони халқ тамоми шуд. Аҳолии деҳоти атроф низ ба шӯришгарон пайвастанд. Онҳо дар даст бему қаланд, табару ҷӯбдаст гирифта бо одамони Маҳмуди Торобӣ асиргарони ғоратгари худро бераҳмона нобуд мекарданд. Ҳамаи касони шомили сафӣ чингизийн— босқоқҳои худозада, ашрофи малъуни маҳаллиро бераҳмона яқсонӣ замин мекарданд. Шӯришгарон душманро пешандоз ва қатлқунон то Кармина расиданд. Ба шаҳодати таърихнавис то 10 ҳазор нафарро ба ҳалокат расониданд.

«Вусъати азими шӯриш, Бухороро ба даст овардани шӯришгарон, ба ҳалокат расондани артиши мусаллаҳи бисёрҳазора, мардонавор ва моҳирона роҳбарӣ кардани Маҳмуди Торобӣ ба шӯришгарон, ки беҳтарин сифатҳои халқи тоҷикро дар худ мучассам сохтаанд, бозгӯи часорат, ақлу хирад, қатъият ва қобилияти барҷастаи ташкиливу сиёсии ҳоси тоҷикон аст», – гуфта шуда буд дар суҳанронии рафиқ Сталин соли 1925 дар бюрои ташкили Ҷумҳурии Худмухтори Тоҷикон – ҳамаи ин барои ҳаракат заминаҳои мустаҳкам ба вучуд оварданд. Мамлакати тоҷикон ҳамеша нисбати истилогарони баднафс ва бераҳм пур-пури нафрат буд. Халқ ба бовари нерӯи худ, омодаи то ба охир ҷангидан шуд.

Вале шӯриш шикаст хӯрд. Яке аз сабабҳои асоситарини ин шикаст ғавти инсонии дӯстдоштаи халқ, пешвои часур ва моҳири шӯриш Маҳмуди Торобӣ буд. Ғолибият дар Кармина бо қимати ҳалокати ӯ муяссар гардид. Дар он набард инчунин Шамсуддин Маҳбуб – яке аз наздиктарин ҳамсафони Маҳмуди Торобӣ, ки метавонист пас аз сари ӯ ба шӯриш раҳбарӣ намояд, ба ҳалокат расид. Ӯ метавонист аз бародарони Маҳмуди Торобӣ, ки ба ҷои ӯ нишаста буданд, беҳтар раҳбарӣ намояд. Додарони Маҳмуди Торобӣ кори бародари худро давом доданд. Душмани синфии Маҳмуди Торобӣ таърихнавис Ҷувайнӣ ин бародаронро «бидъаткор» номида, бо нафрат иброз доштааст, ки аз ақиби онҳо, мисли пештара, «халқи одӣ ва оворагард ба мубориза медавромаданд». Ин муаррих ба нафрат навиштааст, ки шӯриш, баъди ғолибият яку якбора «ба ғорат ва хонахароб кардани мардум пардохт», яъне, ба тарзи дигар бигӯем, тадбирҳои зӯроварии Маҳмуди Торобиро, ки бар зидди душманони халқ истифода мешуд, давом медоданд. Аммо барои комёбии ҷунбиш ин тадбирҳо ҳанӯз кифоят намекард.

Баъди Бухороро ба даст овардани шӯришгарон, баъди то-румори дастаҳои калони ҳарбии барои пахши шӯриш фири-стода, баъди андешидани тадбири зӯроварии бераҳмона шӯришгарон зидди нерӯҳои ҳамдасти ситамгарони худӣю аҷнабӣ, кӯшиши ҳучуми нави онҳоро мебоист интизор ме-

буданд. Пешвоёни ҳаракат дар дидани чораҳое вазифадор буданд, ки домани шӯришро кушодтар кунанд, барои ҷалби бештари деҳқонон – зироатгарон ба шӯриш мекӯшиданд. Ин корҳо ба иҷро нарасида буд. Садрҳои Бухоро ва босқоқҳои муғул ба муқобили шӯришгарони Бухоро қувваи зиёде ҷамъ карданд (бештар аз 20 ҳазор нафар). Заҳматкашони Бухоро, ки мусаллаҳи нағз набуданду таҷрибаи ҷангие надоштанд, шикаст хӯрданд. Иштирокдорони шӯришро бераҳмона ҷазо медоданд.

Симои Маҳмуди Торобӣ, ки дар худ мардонагию ҷасорат, ватандӯстии баланд ва истеъдоди тарғибгарӣ ва созмондеҳӣ муттаҳидии бузурги оммаҳои халқро муҷассам мекард, дар ёди халқи тоҷик ҷовидона хоҳад монд.

XVI. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ҲАЙАТИ ДАВЛАТИ БУЗУРГИ ТЕМУР. САРБАДРОНИ САМАРҚАНД ВА ДИФОИ ҚАҲРАМОНОНАИ ОНҲО САМАРҚАНДРО АЗ ҲУЧУМИ МУҒУЛ

Давлати бузурге, ки Чингизхон ташкил дода буд, пас аз вафоти ӯ зуд ба парокандагӣ кашид. Низоъҳои наздиктарин меросхӯрони вай ба он овард, ки ҳукумати хони бузург, сарвари кулли империяи беруни Чин, Ҳинду Чин ва Муғулистон, ханӯз вақти зиндагии ӯ ба номи наберааш Ҳубилай хутба хонд. Охири асри XIII империяи муғул ба якҷанд хонигарии худмухтор тақсим гардид: Чин, Осиёи Миёна, Эрон ва Олтин Ёрда. Дар Чин ва Эрон авлоди Тулуй, дар Осиёи Миёна – авлоди Чағатой, дар Олтин Ёрда – авлоди Ҷўҷӣ ҳукмронӣ мекарданд.

Ҳар қадар ки авлоди чингизӣ зиёдтар мешуданд, тақсими мулки онҳо низ ҳамон андоза меафзуд. Яке аз мулкҳои камтар тамаркузёфтаи давлати муғул заминҳои Осиёи Миёна ба шумор мерафт, ки ҳукмронаш Чағатой – писари дуюми Чингизхон буд. Аллакай асри XIV Осиёи Миёна ба таври зайл тақсим шуда буд: Муғулистон, ки дар ҳайъаташ Ҳафтрӯд, Туркистони Шарқӣ ва Мовароуннаҳр дохил буд. Аз солҳои 60-уми асри XIV дар поёноби рӯди Ому сарзамини мустақили Хоразм бо пойтахташ Урганҷ шакл гирифт. Дар ин давра муборизаи заминдорони Мовароуннаҳр ва хонҳои чағатоии Муғулистон, ки бодиянишинони муғул маскунаш буданд, аҳамияти махсус пайдо кард.

Муборизаи хунин барои ҳукмронии Мовароуннаҳр байни аجدоди чингизӣ бо чараёни тадриҷии ба муқиминишинӣ гузаштани муғулҳо ва ҳаракати баъзе хонҳои муғул барои гузаштан аз баҳри анъанаҳои бодиянишинӣ, боиси озмоишҳои нава барои тоҷикон гардид, ки ин аз азобу шиканҷаи замони ибтидоӣ ба мамлакаташон зада даромадани муғулҳо камтар набуд.

Марҳалаи ба зиндагонии муқимӣ гузаштани муғулҳо аз ишғоли беҳтарин заминҳои кишт, танг карда баровардани

точикон аз чунин заминҳо ва ба ҷойҳои киштукораш нобоб рондани тоҷикон шуруъ мегардид. Чингизхон дар асоси заминдорӣ Осӣи Миёна, мисли ҳамаи империяи худ, иктоъ (танҳо)-ро гузошта буд, яъне барои гирифтани замини муайяне ҳамроҳи сокинонаш ҳуқуқ дошт, ки аз аёну ашрофи муғулҳо, сарфармондеҳон ва ҳешу ақрабои худ Чингизхон бошад. Дорандаи иктоъ вазифадор буд ҳар лаҳзае, ки хон хоҳад, бо дастаи сарбозоне, ки таъминоти онҳоро ба зимма дошт, ба ихтиёри ӯ ҳозир шавад. Тамоми харочоти худро ӯ бо роҳи истисмори бераҳмонаи аҳоли ҷуброн мекард.

Муборизаи муғулҳо миёни ҳамдигар бо хонабардӯшсозиҳои нав ба нав дар мулки тоҷикон анҷом мегирифт. Махсусан дар он давра мардуми Бухоро аз ҳад зиёд хонахароб гардид, «солҳои 70-уми асри XIII солҳои аз ҳама фалокатбори ҳокутуробсозӣ дар тамоми таърихи он шахр ба ҳисоб мерафтааст».¹ Соли 1273 шахрро муғулони муқими Эрон омада бисёр ғорат карданд. Баъд аз се сол аз балвову ситами ҳокимони маҳаллӣ харобу валангор гардид ва сипас ба муддати ҳафт сол тамои тухӣ бимонд. Оммаи зиёди меҳнаткашон на танҳо дар замони низову зулми заминдорони нобакор, балки дар замони осоишта ҳам саҳт азоб мекашиданд. Мовароуннаҳру Эрон аз бетартибӣ ҳову дурӯғу қонуншиканиҳо моллом буд, ки дар эҷодиёти шоирӣ бузург ва ҳаҷвнигори бемисли тоҷику форс Убайди Зоконӣ (1280-1380) рӯшан тачассум ёфтаанд. Вай дар луғатномаи «Дах фасл»-и ҳаҷвии машҳури худ ҳастию башараи ҳақиқии ҳокимон ва ҷинойтҳои онҳоро алайҳи халқи беғуноҳ фошофош ба қалам додааст. Дар он луғатнома «гурғ» ба маънои сипоҳӣ-амалдор, «қозӣ» – лаънаткардаи ҳама, «чашми қозӣ» – зарфест, ки ғайри ҳоки гӯр дигар чизе пураш накунад, «саги бузург» – миршаб, вожаи «ришва» – корсози бечорагон, «гуруснағӣ» – натиҷаи амали ҳокимон тафсир меёбад. Дар луғатномаи Убайди Зоконӣ «олим» – бенаво, «ҷоҳил» – сарватманд тафсир мешаванд. Поре аз шеърҳои аз ҳоли забуни илми он давра мегӯяд:

¹ Бартолд. История Туркестана. Тошкент, 1922, саҳ. 28.

*Рав масхарагӣ пеша куну мутрибӣ омӯз,
То доди худ аз кеҳтару меҳтар биситонӣ.*

Дар нимаи аввали асри XIV, махсусан дар улуси Чағатой, зиддияту муборизаҳо миёни хонҳои муғул ва авлоди туркшудаи вижаи муғул тезутунд гардид, ки натиҷаи он пурра ба фоидаи мулкдорони муғулҳои туркшуда ва бар зарари хонҳои муғул анҷом гирифт. Дар ин давраи пур аз шӯру ошӯб, дар миёнаҳои асри XIV ба майдони муборизаҳои сиёсӣ Темур омад, ки Маркс ўро «чун сарвари кондотерҳо¹ баҳо медиҳад, ки дар хизмати ҳокимони гуногун будаанд».²

Темур соли 1336 дар ноҳияи Кеши (Шаҳрисабз) воқеъ дар ҷануби Самарқанд ба дунё омад. Падари ӯ амир Тарағай аз зоти муғулони туркшудаи барлос аст, ки дар ҳавзаи Қашқадарё ҳокимият доштанд. Баъд аз вафоти амир Тарағай заминҳои вай ба ихтиёри Темур нагузашт: ўро амакаш Ҳоҷӣ Барлос танг карда баровард.

Темур бори аввал дар арсаи таърих соли 1360 қадам монд ва дар муддати 10 сол яклухт машғули корҳои ҳарбӣ шуд, ҳар тараф ки ба ӯ бештар ҳақ диҳад, ба нафъи ҳамон ҳоким мечангид ва дар як вақт барлосҳоро муттаҳид ва дар атрофи худ ҷамъ меовард. Таърихи махсусе, ки баъдан бо фармоиши Темур мураттаб гардид, оид ба амалиёти вай то солҳои 1360-ум қатъан хомӯш аст. Ин барои тахмине далел медиҳад, ки Темур он вақт ба ҳайси сардори дастаи зархарид ба ғоратгарӣ ва тохтутози атроф машғул будааст.

Соли 1361 Туғлуқ-Темур ном хони Муғулистон Самарқанд ва зодгоҳи Темур – Кешро ишғол кард. Вай бо ишғолгарон гапро як карда, ба хизмати Туғлуқ-Темур мегузарад ва бо ёрии ӯ дар Шаҳрисабз ва Қаршӣ ҳоким эълон мешавад. Темур дар хизмати Туғлуқ қарор гирифт, вале на дер. Вай бо душмани Туғлуқ Темур – ҳокими Балх – амир

¹ Кондотер – ҷанговари зархарид, ки барои пули зиёд ба ҳар гуна набард медарояд.

² Архиви Маркс ва Энгелс, ҷ.6. саҳ. 184.

Ҳусейн забон як карда, сирру асрори ҳомии худро ошкор сохта, зидди ӯ ба набард даромехт, акнун вазири дасти ростии Ҳусейн ба шумор мерафт.

Дар ибтидои муборизаҳо бо Туғлуқ-Темур Ҳусейн ва Темур ба нокомиҳо дучор мешуданд. Онҳо маҷбур Осиёи Миёнаро тарк ва ба Сиистон фирор карданд ва Темур дар яке аз ин задухӯрдҳо аз пои ростав саҳт маҷрӯҳ гардид ва барои боқии умр ланг шуда лақаби Темурланг, дақиқтараш ба тоҷикӣ «Ланги оҳанин»-ро гирифт.

Соли 1364 ба Ҳусейн ва Темур муяссар шуд, ки Мовароуннахрро аз дасти хони Муғулистон зада гиранд. Аммо соли 1365 Ҳусейн ва Темур дар Чирчиқ, дар бархӯрд бо муғулони аз Шарқ даромада шикаст мехӯранд ва Самарқандро беҳимоят гузошта, ба соҳили дигари Ому фирор мекунанд. Баъд аз чанде вазъият дубора тағйир ёфт, Ҳусейн ва Темур ҳукмрони Мовароуннахр шуданд. Соли 1370 Темур, пас аз солҳои зиёди бо Ҳусейн якҷоя будан, бо иттифоқии собиқӣ худ аҳдшиканона муносибатро канд, ӯро ба ҳалокат расонда, ҳокимияти Мовароуннахрро пурра ба даст гирифт. Аз ҳамон давра ҳукмронии 35-солаи яклукҳи Темур, на танҳо дар Мовароуннахр, балки дур аз он ҳам оғоз ёфт.

Темур, пеш аз ҳама, ҳокимияти худро дар поёноби рӯди Сир мустаҳкам намуд, ки он вақт он ҷо ба ном «Урдуи сафед» вучуд дошт. Темур бо низои байни оилавии «Урдуи сафед» даҳолат мекунад ва Тӯхтамишро ёрӣ медиҳад, ки хони он шавад. Соли 1372 Темур баъди панҷ бор лашкаркашӣ Хоразмро ба қаламрави худ ҳамроҳ кард. Охи-рин ҳамлааш соли 1388 буд, ки оқибати ҳалокатбор дошт. Темур фармуд, ки шаҳри Урганҷро ба ҳок яксон кунанд, ба ҷояш ҷав қоранд. Танҳо соли 1391 Темур иҷозати барқарорсозии шаҳрро дод.

Соли 1388 бо Тӯхтамиш ҷангҳои саҳт ва дуру дароз анҷом дод ва дар ҳамин давра вай ба Қафқоз лашкар кашид ва (с.1392) бо оташу шамшер Арманистон, Озарбойҷон ва Гурҷистонро ба ҳок зад. Темур соли 1395 дар Терек Тӯхтамишро зарбаи ҳалокатбор зада, ӯро таъқибкунон ба

даштҳои ҷануби Рус даромад. Маркази Ёрдаи Тилой – шаҳри Саройро ба даст оварда, дар соҳилҳои Волга ба Ёрдаи Тилой зарбаи ҳалокатбор зад.

Дар натиҷаи ҳамлаҳои пай дар пай ба Эрон Темур онро устувор ба қаламрави худ даровард. Соли 1398 вай ба Ҳинд ҳамлаи ғоратгарона овард. Пас аз соле Темур тасмими ҳучуми охирин ба Ғарбро гирифт ва дар ин лашкаркашӣ вай ба султони Миср дар Сурия зарба ворид кард. Соли 1402 дар ҷанги зидди Анқара Темур зарбаи марговар зада, султони Туркия Боязидро асир гирифт.

Вай аз ин сафар ба Самарқанд баргашт ва танҳо соли 1404 Темур ба лашкаркашии бузурги сӯи Чин ба омодагии дақиқ даромад, вале муяссараш нагардид. Дар аснои омодагӣ ногаҳон дар Утрор вафот кард, ки ин ибтидои соли 1405-ум буд.

Дар натиҷаи ин лашкаркашиҳои беҳисоб ба Темур даст дод давлати бузурге ташкил диҳад, ки ба таркиби он Мовароуннаҳр, Хоразм, ноҳияҳои соҳили Баҳри Хазар, Афғонистон, Эрон, Месопотамия (Курдистон) ва қисман ҷануби Гурҷистон шомил мешуданд.

Ин ҳама иқдоми ҳарбии Темурро таҳлил намуда, бо эътиоди қавӣ метавон гуфт, ки онҳо ҳама хусусияти ошқорои истилогарона (ғосибона) доштанд. Мартабааш аз ғорату торочи¹ деҳоту шаҳрҳои Мовароуннаҳр шурӯъ гардидааст.

Баъдан низ ҳамаи лашкаркашиҳои ҳарбии ӯ дар тамоми тӯли умраш ғасбу ғорат будааст. Танҳо ҳудудҳояшон иваз мешуданд. Темур аз ҳудуди Осиёи Миёна берун рафта, на деҳоту шаҳрҳои алоҳида, балки яклухт мамлакатҳо ва халқҳоро ғорат мекард.

Сафарҳои ғосибонаи Темур дар пай ҳаробиҳои дахшатбор ва қатлу ғорат ба сари мардум меовард. Ҳамин тавр буд ҳангоми задухӯрди ӯ бо Тӯхтамиш дар Поволже,

¹ Ин далелҳоро ҳатто таърихнигории воқеии рӯзгори Темур пинҳон намедорад. Аз вақшонияти ӯ масалан, мадҳу саногӯи корҳои Темур Шарофиддин Алии Яздӣ дар «Зафарнома», ки ба зудӣ пас аз вафоти Темур ба навиштаниш оғозид, далелҳои дар ин боб овардари бозгӯӣ мекунад.

баъд аз муҳорибаи ӯ шахр чунон ғорат шуда буд, ки нархи як сар гӯсфанд он ҷо ба 100 динор¹ расид. Ҳинд низ ба чу-нин таҳрибкориҳои ваҳшиёна гирифтोर шуд. Урдуҳои ғоратгари Темур аз он ҷо боигарии беҳадду ҳисоб бо худ бурданд, пас аз онҳо пуштаи вайронаҳои сӯхтаву дудбасаре ҳолӣ аз одам, вабову гуруснагӣ боқӣ монду ҳалос.

Ваҳшигарии Темур на танҳо бо бузургии худ тафовут дошт, балки бо мукаммалии худ низ фарқ мекард. Вай соли 1387 Исфохон (Эрон)-ро ғасб карда, фармон дод, ки он ҷо 70 ҳазор сокини шаҳрро сар зананд ва аз ин сарҳои бурида манора бисозанд. Темур худро мусулмон мешумурд. Аммо ҳангоми паҳши шӯриш дар Бағдод (соли 1401) дар рӯзи ба-рои мусулмонон ҷашни муқаддастарин, яъне Иди Қурбон, ба сарбозонаш фармуд, ки ба зудӣ 90.000 сари бурида биё-ранд ва аз онҳо 120 манора (барои ҳар манора 750 сари одам) бисозанд. Ин кори бас душворе буд ва барои иҷрои фармон, на танҳо мардҳоро сар аз тан ҷудо мекарданд, бал-ки занони тамоман бегуноҳ, ҳамчунин асирони бо худ аз Сурия овардари сар мезаданд. Дар бисёре аз ҷойҳои дигари империяи Темур манораҳо аз сари одам ба по шуда буданд.

Дар аснои лашкаркашӣ ба Ҳинд Темур ва сарбозони ӯ асирони ниҳоят бисёр ба даст оварда буданд. Ҳангоми на-здиқшавии лашкар ба шаҳри Деҳлии пойтахти Ҳинд теъдо-ди асиронаш ба 100 ҳазор расид. Бо ин миқдор асир шурӯъи ишғоли шаҳри Деҳлӣ хатари ниҳоят азим дошт: онҳо омода буданд, ки қувваи худро бо нерӯи муҳосирашудагони шаҳр бипайванданд. Аз ин рӯ, Темур фармон дод, ки зуд онҳоро сар зананд. 100 ҳазор одам дар як рӯз қир ва хуни онон ҷӯйборон шуд, вале касеро сазовори раҳм надиданд.

Темур соли 1383 ҳангоми паҳши шӯриши Сабзавор, ки мардум зидди ҳукумати хунхор бархоста буданд, бераҳмии махсусе нишон дод. Бо фармони ӯ одамони зиндари дар қабати деворҳои хиштӣ гузошта, аз болояш гач мерехтанд ва

¹ Динор – 1. Пули нуқраву тилои Рими Қадим. 2. Воҳиди пули Эрон, Ироқ, Югославия. 3. Пули тилои баъзе мамлакатҳои Шарқи Қадим. (Тарҷ.)

бо ҳамин усул чандин девори баланд бардоштанд. Шудааст, ки асирони ба дасти сарбозони Темур афтодаро дахнафарӣ, зинда зери хок кунанд. Як дафъа бо ҳамин усули марғи сангин 4000 нафарро зинда дар гӯр заданд. «Сиёсати Темур,— навишта буд Маркс,— ин буд, ки одамонро ҳазор-ҳазор азобу шиканча диҳад, сар бурад, занону кӯдакону мардҳоро қир кунанд ва бо ҳамин усул чашми ҳамаро битарсонад».¹

Сарчашмаҳои таърихӣ ҳикоят кардаанд, ки Темур тақрири сухани шоиреро хуш доштааст: «Чунон ки дар осмон як Худост, дар замин низ бояд як шоҳ бошад. Ҳамаи заминҳои аҳолинишини ҷаҳон арзиши ғайри як шоҳро надоранд». Воқеан ҳам, баробари ғорату истисмори мардуми мамлакатҳои ишғолиаш, Темур лашкаркашиҳои худро ба мақсади ҳукмронии ҷаҳон анҷом меод. Ҳукуматталабии беандоза яке аз хислатҳои хоси ӯ будааст.

Темур дар пайи амали сиёсати ҷаҳонгирии худ мекушид, империяи аз даст рафтаи муғулро тарзе барқарор созад, ки дар он унсурҳои маданияти мусулмонон бо унсурҳои давлатдории турку муғул ва бо сохти ҳарбии турку муғул омезиш ёфта бошад. Ба ин маънӣ Темурро метавон ҷамъоварандаи устухонҳои империяи барбодрафтаи Чингиз номид. Аммо бояд гуфт, ки Темур ин вазифаро ба иҷро расонда натавонист. Вай ҳатто натавонист идораи яқранги давлатдорӣ мамлакатҳои ба ин зудӣ зери даст овардашро таъмин созад. Вай, ки воқеан ташкилотчи боистеъдоди ҳарбӣ, сарфармондеҳи мазаи мағлубиятро наҷашидаву тарзу усули ҷанги муғулро тақмил дода буд, дар сохтори давлатӣ танҳо таҷрибаи то замони ҳудаш — тақсими заминҳо ва аҳолиро ба танҳоён вусъат бахшида тавонисту ҳалос. Ҳамаи фармондеҳони ҳарбии Темур ва ҳешу ақрабони ӯ заминҳои кушодро бо ҳукуки бамеросгузорӣ ва идорӣ аз худ карда буданд. Албатта, дар ин замина таъмини на танҳо ҳукмронии ҷаҳонро наметавонист, ҳатто барои як муддати дароз умр дидани давлати калонтари марказонидае ҳам имкон намешуд.

¹ Бойгонии Маркс ва Энгелс, ҷ. VI. саҳ. 185

Худ аз худ пайдост, ки мамлакатҳои ободу зебои маданӣ ва гул-гулшукуфонро бо урдуи ғоратгари худ ба «бодия» табдил дода, Темур барои ободии вилоятҳои эътибор меод, ки тақияҳои бузургии нерӯи ӯ бошанд. Ҳамин тавр, бо супориши ӯ барои ободии саҳрои Муғон (Қафқоз), ҷӯйборҳои ҳавзаи Кобулу Хуросон ва як қатор вилоятҳо, беҳсозии роҳу кӯпрӯкҳо корҳои зиёда шуданд. Дар ин бобат Мовароуннаҳр вазъи хосае дошт. Темурланг тамоми Ўлча – дороиҳои ситондаи ҳарбиашро ба ҳамин сӯ интиқол меод. Аз Месопотамия, Осиёи Хурд, Эрон, Ҳинд ба тарафи Мовароуннаҳр гурӯҳҳои асирони ҳунармандро мефиристод, ки аз боғандагон, сангтарошон, бинокорон, заргарон иборат буданд. Махсусан ба Самарқанд ҳунармандони зиёд пешандоз шуда буданд, ки оқибат ба маркази асосии силоҳсозӣ ва ҷизҳои дигари зарури лашкаркашиҳои ӯ табдил ёфт.

Темур ба сохтмони Самарқанд эътибори калон меод. Аммо биноҳои сохта – қасрҳо, масҷиду қорвонсаройҳо, макбараҳои пурнақшу нигоре буданд, ки наздиктарин ҳешовандонаш дафн мешуданд. Дар байни ин сохтмонҳо машҳуртаринаш масҷиди Бибихонум ва гӯрхонаи «Шоҳи Зинда» ҳисоб мешавад, ки беҳтарин ҳунармандон сохтаву оро додаанд.

Ба Самарқанд – пойтахти бошукӯҳи Темур аз тамоми гӯшаю канори ҷаҳони ислом олимону шоирон, адибону расомон меомаданд. Самарқанд дар аҳди Темур ба яке аз ғанитарин шаҳрҳои ҷаҳон мубаддал гардида буд. Ин ҷо бо хусну зебоии баландаш анъанаи бисёрасраи маданияти тоҷику эронии Осиёи Миёна аз нав ҷеҳра мекушод. Гаштаю баргашта ҳикояти ғановати беҳисоби шаҳру навоҳии Мовароуннаҳр дар ҷаҳон паҳн мегардид. Дар ғарби Эрон, мисол, вақте таъкиди махсуси қимати ин ё он ашё лозим ояд, одамон мегуфтанд, ки «омодаам ба ивази он Самарқанду Бухороро бидиҳам».¹

¹ Дар замони Темур бузургтарин шоири классики назми тоҷику форс Ҳофиз зиндагӣ ба сар мебурд. Ӯ ғазали беҳамтое дорад, ки бо шӯҳбайти зайл шурӯъ мешавад:

Темур инчунин барои танзиму ривочи тичорат дар Самарқанд ва дигар навоҳии Мовароуннаҳр тадбирҳо меандешид. Сафири Кастил – Клавихо, ки солҳои 1403-1406 ба саёхати Самарқанд омада, боргоҳи Темурро дида буд, дар дафтари хотираи худ навиштааст: «... дар Са марқанд, ки барои фурӯши бенизом ҷои кушод набуд, Темур фармуд, ки аз миёни шаҳр роҳе гузаронанд ва дар ду тарафи он дўкону чодарҳои фурӯши мол бисозанд».¹

Ин корро Темур бо усули ба ҳудаш хос анҷом дода буд. Бо амри амалдорон ҳамаи хонаҳои дар лоиҳаи роҳ рост омадаро, новобаста ба кӣ тааллуқ доштаниш, мешикастанд. Соҳибони он хонаю дарҳо аз тарси худсариҳои амалдорони Темур ҳар ҷо ки рост ояд, мегурехтанд. «Роҳи калоне, гузаронда,– менависад Клавихо,– дар ҳар ду тарафаш хайма заданд; назди ҳар хайма курсиҳои баланде нишонда, атрофашро санги сафед чиданд... Аз боло тамоми кўча бо равоқҳои сангии равзандоре пўшонда шуда буданд, ки аз онҳо равшанӣ медаромад. Ҳамин ки кор дар хаймаҳо ба охир мерасид, дар онҳо фурӯшандаҳоро ҷо медоданд ва онҳо ба фурӯши чизҳои гуногун машғул мешуданд».²

Дар замони Темур барои барқарорсозии хоҷагиҳои зироаткори Мовароуннаҳр, ки дар давраи муғулҳо харобу валангор гардида буданд, тадбирҳои ҷиддӣ андешида мешуданд. Инчунин тадбирҳои низ диданд, ки деҳқонони ба сабаби ҷабри кўчиён ҳар тараф гурехта ба Мовароуннаҳр бозгардон, ҷўйбору сохтмони сарбандҳои батамом вайроншудаи

Агар он турки Шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба ҳоли ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.

Ривояте ҳам мавҷуд аст, ки инро шунида Темур фармон медиҳад шоири маҳбубро ба боргоҳаш оваранд. Темур Ҳофизро дар либоси одии каландарона дида, бо дабдаба мегӯяд: Ман кишварҳоро барои он зери даст меорам, ки Самарқанду Бухороро шўҳраи ҷаҳон гардонам, ту бо чӣ ғайрат ба қадом ҳоле онҳоро мебахшӣ? Ҳофиз таъзим ба ҷо оварда мегӯяд: «Аё шоханшоҳ, оё дарнамеёбӣ, ки маҳз ин беҳудабахшии ман маро ба ҳоли дарвешӣ расонда!»

¹ Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканде в 1403-1406 г.г. СПб, 1881, стр. 316.

² Ҳамон ҷо, сах. 317.

об баркарор ва сарбандҳои нав сохта шаванд. Албатта, ҳамаи инҳо бо нерӯи қорӣ ва воситаҳои истехсолии ҳуди мардуми заминқор пиёда мешуданд. Ҳамаи ин тадбирҳо имқон меододанд, дар Мовароуннаҳр қи зироатқорӣ, ҳунармандӣ ва тиқорат дар замони Темур ба таври бояду шояд боло раванд. Вале тамоми фоидаи ин тадбирҳо ба дастии тоқирон ва аъёну ашроф медаромад, қи зироатқорон ва ҳунармандонро бераҳмона истисмор мекарданд ва онҳоро ба заҳмати ғуломона вомедоштан. Темур Мовароуннаҳрро танҳо барои манфиатҳои шахсии худ, ба нафъии ҳешу табор ва фармондеҳони ҳарбияш идора мекард. Манфиати оммаи меҳнатқаши тоқикони соқини шаҳру навоҳии Мовароуннаҳр барои вай тамоман бетафовут буд; онҳо дар назари ӯ чун як воситаи истисмор, силоҳе барои сиёсати чаҳонғирияш метофт. Ин паҳлӯи чехраи Темурро воқеаи соли 1365-ум дар Самарқанд руҳдода рӯшан мекунад.

Соли 1365 Ҳусейн ва Темур, қи дар муҳориба бо кӯчиёни Муғулистон шикаст ҳӯрда буданд, саросема ақибнишинӣ қарданд, вале на ба Самарқанд, балқи ба чануб, ба он сӯи Ому – ба Балх. Аҳолии Самарқанд тамом беҳомӣ монда, ба дастии тақдир ҳавола шуд.

Вақте лашқари муғул сӯи Самарқанд ҳаракат қард, аҳолиро воҳима гирифт, зеро онҳо рӯ ба рӯи душмани қаттол тамоман беҳимоя монда буданд. Нерӯҳои ҳарбии Самарқанд, қи таъминоташон аз ҳисоби андози сарикасӣ ва замин буд, бо Ҳусейн ва Темур ба сӯи Балх, он сӯи Ому гу-рехтанд. Дар чунин вазъияти ноҳинҷор дар масқиди чоми Самарқанд, қи ҳам аъёну ашроф ва ҳам аҳолии одӣ чамъ омада буданд, талабаи мадраса – Мавлонзода рӯи минбар омад. Вай шамшер дар миён дошт, баъди саломалайқ изҳор қард:

– Тӯдаҳои беҳадду ҳисоби муғул ба шаҳр наздиқ мешаванд, қи ҳонаҳои моро ғорат намоянд. Ҳоқими андозситони сарикасӣ ва замини мо, қи онро ба хоҳиши дили худ сарф мекард, баробари тофтани гӯши душмани мо мусулмононро партофта, пеши кофирон фирор овард. Соқинони Самарқандро бо чумлаи гараву тӯҳфа роҳи ҳалосӣ нест. Қӣ

метавонад ҳимояту масъулиятро дар ҳузури аъёну ашроф ва фуқаро ба зиммаи худ бигирад? Мо дар пойи сар мениҳем ва ба иҷрои амру фармонаш шурӯъ мекунем!»¹

Аз ин суҳанони ба мерос гузоштаи таърихнависи бова-фои Темур Абдураззоки ҳамеша таърифу тавсифгари ӯ ҳама чизи рӯнамои хислатҳои бадаш ҷабида партофта шудааст. Аммо аз ин порчаи овардаи ӯ маълум, ки самарқандиён аз фирори батарси Ҳусейну Темур онҳоро чун хиёнаткорони манфиатҳои шахре ҳисобиданд, ки мебоист ҳангоми хатар ҳифозаташ мекарданд, зеро масъала – масъалаи зинда мондан ё намондан буд. Аммо тақдири шахр ва аҳолии он барои он ду амир камтар аз ҳама аҳамият доштанд.

Мавлонзода шаҳриёро ба ташкили рӯбарӯӣ зидди муғулҳо даъват менамуд, вале касе аз аъёну ашрофи Самарқанд нахост, ки раҳбариро зидди таҷовузгарони наздикраси шахр ба зимма бигирад: «Гурӯҳи ашрофони Самарқанд хомӯшӣ ихтиёр кард ва касе суҳане нагуфт. Он гоҳ Мавлонзода гуфт: «Чун касе масъулиятро ба гардан намегиред, пас оё шумо кӯмакам мекунед онро ман ба зиммаи худ бигирам?»²

Бо ризояти ҳамаи ҷамъомадагон дар лаҳзаҳои хатари марғбор Мавлонзода сарвари муборизони Самарқандро ба зимма мегирад ва бо хулосаи «аз он ки шахрро ба ғорат диҳем, беҳтар ки бимирем!»³

Ғайр аз Мавлонзода, дар ташкили мудофияи шахр «камонвар ва марди часур» – Мавлоно Хурдаки Бухорӣ ва ҳаллоҷ Абӯбақри Калавӣ иштироки ғаёл доштанд. Онҳо сари дарвозаҳои шахр посбон гузошта, дар кӯчаҳо ба истехкомсозӣ машғул мешаванд, то ҳадде ба ҳаракати савораҳои муғул мамониат расонанд. Болои «сангар»-ҳо барои ҷанговарон тим (роҳравҳо) сохта, қад-қадӣ кӯчаҳо нишонзанҳои моҳире гузошта буданд. Фармон шуда буд, ки

¹ Абдураззоки Самарқандӣ. Матлауссадайн в-ал начмал-бахрайн... Фонди дастхатҳои китобхонаи РСС Тоҷикистон, Тулӯғҳои ду ситораи бахт ва баҳамоии ду баҳр. № 878, с. 195.

² Абдураззоки Самарқандӣ. Истинод ба дастнавис, сах. 196.

³ Ҳамон ҷо, сах. 196.

шабона ягон нафар ба хонааш наравад, бояд вазъи ҳоли мавқеашро бодикқат назора намояд. Онҳо барои даромадан ба даруни шаҳр танҳо як раҳравро ҳолӣ гузошта буданд. Мавлонзода қувваи зиёдро барои камини шаҳр чудо карда, худ бо чандсад тан камонвари пиёда дар охирин нуктаи роҳрав ҷой гирифт.

Дастаҳои пештози муғулҳо ба беҳимоятии Самарқанд бовар карда, берун аз эҳтиёт ба шаҳр даромаданд ва камингоҳро гузашта, ба дастаҳои камонварони Мавлонзода рӯ ба рӯ заданд. Дар ин лаҳза ишора барои ҳучум дода шуд. Ба сари муғулон сангборон рехт. Сангро тавассути камон ва ғулакамонҳо (фалахмонҳо) бар сари душман мезаданд, — тирю камон ва шашпарҳо ба қор даромаданд. Муғулҳо маҷбур акиб нишастанд, аммо талафоти зиёд доданд, хеле аз сарбозонашон кушта ва маҷрӯҳ гардиданд. Сад тан аз онҳо асир афтод.

Рӯзи дигар муғулҳо саф ороста, хеле эҳтиёткорона амал карда, дубора ба Самарқанд ҳамлавар шуданд. Қатъи назар аз истифодаи фиребу найранги кӯчиёна — рӯ ба гурези дурӯғин овардану боз ногаҳон ба ҳучум гузаштани худ, кӯчиён ба чизе муваффақ нашуданд ва дар қанори шаҳр ба муддати зиёд камин гирифтанд. Вале ин ҳам натиҷае надод, зеро мудофияи шаҳрро дуруст ба роҳ монда, мардона ҳимояташ мекарданд.

Баъди чанде дар лашкаргоҳи кӯчиён касалии сирояткунандае байни аспҳо паҳн гардид ва муғулҳо ба таъбири таърихнавис «дандони ҳирс хоида» маҷбур ба акибнишинӣ шуданд ва бо ғорати гирду ғӯшаҳои шаҳр иктифо намуданд.

Темур зуд хабар ёфт, ки муғулҳо аз муҳосираи Самарқанд даст кашидаанд, дар ин бора фавран амир Ҳусайнро огоҳ кард. Ба тарафи вай ҷопари «зудрастар аз шамол» фиристод. Ҳусейн ва Темур бошитоб воҳӯрӣ ва гуфтушунид анҷом дода, барои зимистонгузаронӣ тарафҳои гуногун рафтанд. Онҳо ба ишғоли шаҳр шитоб накарданд. Зеро зоҳиран шубҳае надоштанд, ки дастаҳои сарбозони онҳоро низ дар Самарқанд, чунон «мепазиранд», ки муғулҳои кӯчии ҳамин ҳоло тарки атроф гуфтаро.

Мувофиқи маълумоти таърихнавис Ҳусайн ва Темур ба мудофияи қахрамононаи Самарқанд шубҳаомез назар карда, нахостанд, ки ошкоро бо онҳо ба ҷанг дароянд ва тасмим гирифтанд, ки онҳоро «ба доми фиреб биафкананд».¹ Самарқандиёнро ба ғафлат гузошта, назди сарвари онҳо ниҳонӣ намояндагони «ба гуфтан далеру тавоное»-ро бо фармоне дар бораи ҳукмронии Самарқанд, ҳамчунин «Қасамнома»-е бо ваъдаи бечазой ва бехатарӣ, бо либосҳои фоҳира² ҳар гуна тӯҳфаҳо мефиристанд. Тӯҳфаҳо ба дасти намояндаҳои махсуси амирҳо низ фиристода мешаванд, ки барои ишғоли шаҳр замина ба вучуд оранд.

Ҳаракати халқии Самарқанд, ки мо хотирнишон кардем, дар сарчашмаҳои таърихӣ чун ҳаракати «сарбадорон» машҳур аст. Пайдоиши ин истилоҳ ба солҳои 1336-1337 рост меояд, ки ин вақт дар ҳавзаи Сабзавори Эрон зидди хонҳои муғул ва аёну ашрофи заминдори эронӣ шӯриш сар зада буд. Ба яке аз роҳбари сарбадорони Хуросон чунин хитоба нисбат дода шудааст:

«Бехтар ки сар ба дор диҳем, аз ин ки номардона сар ба зерӣ ор ниҳем!»³ Вожаҳои тоҷикии *sar ba dor* истилоҳӣ «сарбадор»-ро сохтаанд, ки ба русӣ, одатан, «высельник» тарҷума мекунанд, ки ин маъниро пурра намедихад ва намедихад маънои ҷунбиши зиндаи дарунии шиори шӯришро, ки солҳои 1336-1337 дар Хуросон ва соли 1365 дар Самарқанд рух дод, ки «Сар ба дор бехтар, ки озод дар дасти муғул!» буд.

Истилоҳи «сарбадор» нисбат ба роҳбарони ҳаракати соли 1365-и Самарқанд аз ҷониби муаррихони аҳди Темур истифода мешавад, гӯё онҳо балвогар ва дигаргуна ба ларза оварандаи асосҳои ҳукумати «қонунӣ» бошанд. Ҳамин тавр, яке аз он муаррихон (Мирхонд) сарбадоронро одамони шубҳанок ҳисобида мегӯяд, ки «Онҳо дорои қаҳру ғазаби

¹ Абдурразоқи Самарқандӣ, сах. 197.

² Ҳамон ҷо, сах. 97.

³ Ин ҷо шарҳи калима ба калимаи «сарбадор» ба русӣ оварда шудааст, ки мо қатъи назар кардем. (Тарҷ.)

беандозаанд, қадами худро дониста намомонанд, ҳукуматро ба даст оварда, зӯроварӣ ба кор бурдан шиорашон аст».¹ Дар ҷои дигар ҳамин муаррих дар бораи рафтори «қабех»-и сарбадорон (ҳол он ки дар бораи ҷӣ будани қабехӣҳо» ҳарфе назадааст), бисёр ботаассуф ҳарф мезанад, ҳамон «рафторҳои қабех» Ҳусейн ва Темурро во доштанд, ки «нест кардани онҳо (сарбадорон) яке аз вазифаҳои динии эшон ба шумор меравад ва амали зудаи вочиб аст».²

Мо дар бораи ҷӣ будани «рафтори қабех»-и сарбадори Самарқанд аз навиштаҷоти Хондамири таърихнависи дигар чунин андешаҳо пайдо мекунем. «Вақте ки сарбадори Самарқанд,— маълумот медиҳад ӯ,— аз ӯҳдаи он кори бас мушкил бомуваффақият бароманд (зада гардондани ҳамлаҳои муғулҳо дар назар аст) онҳо ба қаҳру ғазаб омада, ба молу амвои фуқарои худ ғосибона рафтор карданд». Муаррих Шарофуддин Алиӣ Яздӣ Сарбадори Самарқандро чунин тавзеҳ додааст: «Сари гурӯҳе аз аҳолии ғуруре дамид ва онҳо ҷасоратро дар қаламрави худ бо по берун заданд, дастӣ бадёр, зӯрӣ ва хунрези худро кушоданд».³ Мо тавзеҳотеро меорем, ки бо забони шеър баён шудааст:

*Ё раб, мабод, ин ки гадо мӯътабар шавад,
Гар мӯътабар шавад, зи Худо беҳабар шавад,—*

ва вазъи иҷтимоӣ равиҳои синфӣ сарбадоронро рӯшан кушода аст. Сарбадорон манфиатҳои хунардон ва бенавоёни шаҳрро ҳимоя мекарданд, тадбирҳои андешидаи онҳо бар зарари аъёну ашрофи Самарқанд буд.

Бар асари қорҳои фасодангези ҷосусони Ҳусейн ва Темур, андешидани тадбирҳои норасо, ҷорабиниҳои ночасурунаи сарбадорон дар ҷалби оммаи васеи халқ ба сӯи худ, инчунин дурӯягии баъзе аз ашхоси дохили ҳудуд ва

¹ Ҳамон ҷо, сах. 14

² Хондамир—«Ҳабибуссияр», ҷ. III, сах. 9. Бомбай, с. 1857.

³ Шарофуддин Алӣ Яздӣ. Зафарнома, (Книга побед). Рукописный фонд гос. публ. Библиотеки Тадж. ССР. № 1271. Переписана в 1236 г. Переписчик Каляндор бин Бобосалим Марғелоний.

омода будани ин қабил ашхос барои ҳамзабонӣ бо Ҳусейн ва Темур имкон дод, ки Ҳусейн ва Темур ба осонӣ ноили мақсадашон гарданд. Аввалҳои баҳори соли 1366 Ҳусейн ва Темур бо лашкари худ ба худуди Самарқанд расиданд. Онҳо ба сарбадорон нома фиристоданд, ки дар он аз ҷумла гуфта шуда буд: «Мо ба шумо пурра бовар дорем ва шуморо аз дигар ҳокимон беҳ меҳисобем». Аз рӯи бовар ба ин таърифи ҳилагарона сарбадорон ба қароргоҳи Ҳусейн ва Темур рафтанд, ки ҳамон ҷо онҳоро дастгир ва қатл карданд. Танҳо Мавлонзода, бо дархости Темур маоф шуд.

Ҳамин тавр сарбадори Самарқанд бесар гардонида шуданд ва Самарқанд аз нав ба дасти Ҳусейн (то соли 1370) ва баъд ба дасти Темур гузашт.

Ҳаракати солҳои 1365-1366, зоҳиран, на танҳо Самарқанд, балки ноҳияҳову деҳоти атрофашро ҳам фаро гирифта буд. Вале дар ин бора сарчашмаҳо хеле маълумоти кам додаанд. Танҳо Хондамир гуфтааст, ки баъд аз Самарқандро ба даст овардани Ҳусейн «ҳавзаҳои дигар низ худсариро бас ва барои таслим шитобида, гуноҳи худро шустани шуданд».

Темур агарчи сарварони сарбадоронро маҳв кард, вале рӯи озодихонаи аҳолии Самарқандро, ки аз қабри асрҳо давом дошт, ҳаргиз шикаста натавонист.

Муаррих Ибни Арабшоҳ, ки аз қароргоҳи зидди Темур баромада буду аксар ҷиҳатҳои ниҳону торики ҳукмронии ӯро рӯшан мекард ва баъдан, ҳангоме ҳукмронӣ пурра ба дасти Темур гузашт, мегӯяд, «дар шаҳри Самарқанд одамони норизои ӯ зиёд буданд». Дар ин бораҳо таърихнависони дарбори ҳудаш, албатта, хомӯш буданд. Ибни Арабшоҳ ин норизоёнро «доғгарон» меномад – истилоҳест тахминан ба ҳамон маънои сарбадорон наздик. «Онҳо, – менависад Ибни Арабшоҳ, – исёнгар, ҷангара (арбадаҷӯ), таҳрибкорони нотарсе буданд... Онҳо зидди Темур буданд, ба вай бо назари душманона менигаристанд. Бо ҳама бузургӣ Темур аз онҳо метарсид. Агар Темур ба ҷое рафтани шавад, ба ҷои худ касро таъин мекард. Ҳамин ки Темур аз шаҳр дур мешуд, доғгарон дастнишондаи ӯро сарнагун мекарданд ва ё бо ӯ

якчоя зидди Темур мебаромаданд. Темур баъди бозгашт ме-
дид, ки ҳамаи корҳо аз низом баромадаанд, харобиҳо рух
додаанд, бо табъи хира, аз нав ба ислоҳи харобкориҳо ме-
пардохт, баъзеҳоро ба куштан мефармуд, баъзеҳоро бах-
шиш (тӯҳфа) медод. Баъд аз ин боз ба сафар, барои вусъати
домони давлаташ мерафт. Баробари рафтани ӯ доғгарон боз
ба доғгузориҳои худ мепардохтанд. Ин амал нӯҳ бор такрор
шуд». Таърихнавис нақлашро давом дода мегӯяд, ки Темур
фиребу найранги зиёд ба кор бурда, доғгаронро дастгир
кард ва ҳамаашонро «ба асфаласофилин фиристод».

Аз иқтибоси боло маълум мегардад, ки аҳолии
Самарқанд ҳатто дар давраҳои шӯҳрати баланди
пурдаҳшати Темури соҳибқирон ҳам, ба тарзи ҳукмронии
мустабидонаи ӯ оштинопазир буд ва ба ӯ солҳои дароз ло-
зим омад, ки барои пешгирии бетартибиҳои пойтахташ чо-
раю тадбирҳои ҷасурунае биандешад.

XVII. ХАЛҚИ ТОҶИК ЗЕРИ ЗУЛМИ АМОРАТИ БУХОРО

Давлати Темур бо сохтори усули мулкдории худ ҳеҷ вақт андаке ҳам давлати мустақилу мустаҳкам набуд ва шуда ҳам наметавонист. Мовароуннаҳр пас аз вафоти ӯ (с. 1405) зуд ба майдони муборизаҳои сулолавии авлоди наздиктарини ӯ мубаддал гардид.

Ба Шохрух, ки тахти Темурро соли 1409-ум соҳиб гардид, пас аз чанд соли мубориза бо набераи Темур – Халил Султон, ки Самарқандро дар ихтиёр дошт, муяссар шуд муддати зиёд давлатро аз суқут боздорад. Вале ба зудӣ пас аз вафоти Темур, дар вилоятҳои қисмати ғарбии империяи ӯ усмонӣҳо, ҷалоириҳо, туркманҳо ба бозгардонии заминҳои аз даст додашон шуданд. Аммо пас аз вафоти Шохрух (с.1447) устухонҳои империяи бузурги Темур рехта, ба пораҳои хурд-хурд тақсим шуд ва дар бисёр ҳолатҳо он қадар хурд буданд, ки ба дасти баъзе аз темуриён, танҳо ду-се шахр ва навоҳии тобеи он боқӣ монду халос.

Истилогарони муғул, ки назар ба сокинони эронии Мовароуннаҳру Форс дар зинаи хеле пасти пешрафти иҷтимоӣю иқтисодӣ қарор доштанд, бо мурури вақт таъсирпазири маданияти нисбатан баланде гардиданд.

Сарчашмаҳо аллақай қайд кардаанд, ки дар Мовароуннаҳр ҳангоми ҳукмронии муғулҳо «ягон хел анъана рӯи қор наомад, на дар соҳаи илми дунявӣ ва на дар соҳаи санъат». (Бартолд, «Улуғбек ва замони ӯ», 1918, с.6) Эҳтимол меравад, вобастагии саҳти Темур ва ворисонаш ба тамаддуни эронӣ аз ин ҷо бошад. Темур қонунҳои шариатро аз ҳама воло, ҷомеаи дарвешону қориёни Қуръонро беҳтар аз ҳама мешумурд ва онҳо пеши ӯ обрӯи қалон доштанд. Шохрух дар Ҳирот китобхонаи азиме кушод. Писари вай Улуғбек, ки Самарқандро идора мекард, аз нигоҳи дараҷаи маданият аз ҳамаи дигар темуриён ба қуллӣ тафовут дошт ва чун ҳомии илму адаб шӯҳрат ёфта буд, ба ибораи Мирхонди муаррих «илми Афлотуну шукӯҳи Фаридунро ба ҳам оварда буд».

Улуғбек на танҳо ҳомии олимон, балки худ ҳам олими бузурги риёзидон ва муаллифи ҷадвали ҳайат (ситорашиносӣ) буд.

Расадхонаи астрономии ӯ, ки солҳои 20-уми асри XV дар Самарқанд сохта шуд, бо пешқадамтарин дастгоҳи замонаш мучахҳаз буд ва аз бузургтарин марказҳои илми ситорашиносии Шарқ ҳисоб мешуд. Ҳатто баъд аз ним аср бузургтарин навовари илм дар Аврупо Коперник бо дастгоҳҳое кор мекард, ки назар ба асбоби расадхонаи Улуғбек дар Самарқанд, содатар буданд. Ҷадвалҳои астрономие, ки барои мураттабсозии онҳо Улуғбек солҳои зиёд ҳамроҳи ситорашиносони машҳури эронӣ заҳмат кашидааст, аввал ба забони тоҷикӣ иншо ва баъдан ба арабӣ баргардон шуда, ҳолати дақиқи беш аз ҳазор ситораи ба ҷашм намоён сабташон буд. Вазъи бисёре аз ҷирмҳои осмонӣ тавассути расадхонаи Улуғбек муайян шуда буданд. Он ҷадвалҳо, ки суханони охиринаи илми нучуми асрҳои миёна ба шумор мерафтанд ва муддатҳо чун дастури асосии омӯзиши ситораҳо дар Шарқ хизмат кардаанд, чун манбаи ягонаи шинохтани ҳолати ҷирмҳои осмонӣ дар асри XV аҳамияти ҷаҳонӣ до-ранд.

Улуғбек на танҳо илми нучумро фаро гирифта буд. Вай адабиёти тоҷику форсро ба хубӣ медонист, дар боргоҳи ӯ чандин шоир эҷод мекард, ки фарзонаашон тоҷики помирӣ – Камоли Бадахшӣ ҳисоб мешуд. Худи Улуғбек ҳам ба забони тоҷикӣ шеър менавишт ва аввалин кӯшишҳои шеъргӯӣ ба забони туркӣ низ ба замони ӯ тааллуқ мегирад, ки дар тақлиди шеърӣ тоҷику форс буд.

Аммо таъсири маданияти эронӣ, дар навбати аввал, ба доираи аёну ашрофи ҳукмрони давлати теуриён буд. Омаи васеи кӯчиён ва қасони зоидаи анъанаҳои кӯчӣ ба маданияти мардуми таҳҷоии Мовароуннаҳр бисёр ба сусти мутобиқ мешуданд ва онҳо ба Улуғбек така буда наметавонистанд. Баръакс, миёни онҳо таъсири рӯҳониёни харобкори мусулмон бештар нуфуз пайдо менамуд, ки ҳам ба сӯи Улуғбек ва ҳам ба ҷорабиниҳои ӯ нигоҳи душманона дош-танд.

Соли 1449 Улуғбек бо иғвои писараш Абдулатиф, ки гирифтори васвасаи бадастории тахту тоҷи Темур буд, кушта шуд. Баъд аз чанд рӯзи ҳалокати падараш Абдулатиф бародарашро ҳам ба қатл расонд, ки вазъи худро мустаҳкам кунад. Абдулатифи падаркушу бародаркуш ба ҳамдастии рӯҳониёни мутаассиби харобгар амал мекард, ки ғайолияти илмӣи Улуғбекро чашии дидан надоштанд. Дар шароити болоравии ҷаҳолатпарастии динӣ баробари кушта шудани Улуғбек ғайолияти расадхонаи ӯ ҳам қатъ гардид.

Ба Абдулатиф муяссар нашуд, ки самараи ҷиноятҳояшро бичашад. Баъди ним сол бо сӯйқасди ҳарбиён худаш ҳам кушта гардид. Даре нагузашта, миёни низоъҳои байнисулолавии темуриён сари тақсими мероси Улуғбек ўзбекҳои кӯчӣ бо сардорӣи хон Абдулхайр сар меҳалонад. Бо кӯмаки бевоситаи ўзбекҳо ба Абӯсаиди темурӣ муяссар шуд, ки соли 1451 Абдулло ро бишканад. Абдуллои ҷияни Улуғбек пас аз кушта шудани Абдулатиф ба сари қудрат омада, ихтиёри Самарқандро дар даст дошт. Абӯсаид Самарқандро соҳиб шуд. Сари қудрат омадани Абӯсаид ҳукмронии ҷиҳилсолаи Улуғбек – «олими сари тахт!»-ро ба ҳукмронии қариб ҷиҳилсолаи эшонӣи ҷаҳолатпарастӣи ҷоҳил Ҳоҷӣ Абдор – бадал кард, ки дар замони ҳукмронии Абӯсаид ва ворисонӣи ӯ таъсири беҳудуде дар давлати темуриёни Самарқанд дошт.

Фишору зӯроварии аҳли дину мазҳаб нақши Самарқанду Бухоро чун пуққувваттарин марказҳои тамаддуни тоҷику форс¹ якбора поин бурд. Маркази ҳаёти маданӣ дар ин рӯзгор Ҳирот мешавад. Ба он ҷо, ба боргоҳи Султон Ҳусайн Бойқароӣ темурӣ, ки соли 1469 ҳокимаш гардида буд, аз тамоми ҷаҳони эронизабонҳо шоирон, олимон, рассомон, меъмрон ва мутрибонӣи яккачин мерехтанд. Дар ҳамин ҷо

¹ Ин ҷо дар ҳамин марҳала чун мушаххассозӣи поинравии ҳаёти маданӣ дар Бухоро чанд мисраъ аз ашъори шоир ва хаттотӣи машҳури Ҳирот Миралӣ Мачнунро меорем, ки вай аз фитнаву балвои Хуросонӣи гу-рехта ба Бухоро омада буд ва ин ҷо ҳам ғунҷоиш наёфта, аз тақдирӣи бадаш менолиду меғуфт, ки «Маро ҳамаи шохонӣи олам ба дарборӣи худ хостанд, акнун хатто дар Бухоро ҳам ҷигархунӣи ҷустуҷӯи ғизоюму дарунам аз ғам оташ гирифтааст».

бо така ба комёбиҳои адабиёти оламгири тоҷику форс бузургтарин асосгузори адабиёт ва забони адабии ўзбек – Алишер Навоӣ домани эҷодиёти худро мекушояд.

Шоири донишманди бисёрҷабҳа ва соҳибистеъдод Алишер Навоӣ аз худ мероси ғании ғавқуллодае гузоштааст. Бештар аз 30 асари манзуму мансури Алишер Навоӣ маълуманд. Ҳамзамонҳо ва ҳолшиносони ӯ ба «Ҳамса»-и шоир ва 4 девони ашъораш баҳои баланд додаанд. Дар бораи бузургии асари ӯ устодаш, яке аз бузургтарин намоёндаи адабиёти тоҷику форс Ҷомӣ баҳои бениҳоят баланд додааст. Ҳидмати бузурги шоир дар навиштани рисолаи илмӣ «Муҳокиматуллуғатайн» аст, ки дар он шеърӣ ба забони ўзбекиро саҳт дастгирӣ мекунад, дар ҳоле ки он замон навиштан ба забони ғайритоҷикиро беадабӣ медонистанд.

Дар иттиҳодияҳои ўзбекон, ки Абдулхайр сарвараш буд, қасони аз сиёсати ӯ норизо низ вучуд доштанд. Як қисми зиёди кўчиёни аз Абдулхайр норизо солҳои 1465-1466 аз вай ҷудо шуда, сўи водии соҳили рӯди Ҷу ва ҷануби ҳамвориҳои Ҳафтрӯд кўч бастанд.

«Дертар, – навиштааст муаллифи нимаи аввали асри XVI Муҳаммад Ҳайдар, – миёни онҳо ҳар гуна қасони норизо ва беҳонаҳо роҳ меёфтанд. Ин вазъият ба пурқудратшавии дохилӣ (султонони) кўчиён овард. «Ҷун ҳуди султонҳо, – давом медиҳад суҳанашро Муҳаммад Ҳайдар, – ва қисми зиёди одамони атрофи онҳо гурезагони хонаю ҷои худро партофта, бе хонаву дар саргардон буданд, онҳоро қазок ё ўзбек – қазок меномиданд».

Аз вафоти Абдулхайр ҷанде гузашт ва дар аҳди набераи ӯ – Шайбониҳон иқтидори ўзбекҳо хеле баланд рафт. Шайбониҳон дорои қобилияти баланди ташкили нерӯҳои ҷангӣ буд, вай гурӯҳҳои ба ҳудаф содиқро сарварӣ карда ба сафарҳои ишғолгаронаи Хоразм, Мовароуннаҳр ва Ҳирот мебарояд, ки ин ҷоҳо дар дасти темуриён қарор доштанд. Шайбониҳон қabilaҳои ўзбекро атрофи худ ҷамъ карда, низоъҳои байни сулолаҳои темуриёро истифода бурда, онҳоро дар Осиёи Миёна барҷид ва мавқеи таъсири ўзбекҳоро дар Мовароуннаҳр бештар устувор сохт.

Шайбониҳон соли 1510 дар задухӯрди наздики Марв, бо асосгузори сулолаи сафавиёни Эрон Шоҳ Исмоил ба ҳалокат расид. Ин вазъият танҳо барои чанд вақт қабилаҳои ўзбеки кӯчиро аз устуворсозии ҳокимият дар Осиёи Миёна боздошт ва ин устуворӣ дар замони ҷияни Шайбонӣ – Убайдуллоҳон пайдо шуд.

Дар Осиёи Миёна ду давлати ўзбекӣ ташкил ёфта аз рӯи сохтори мулкӣ тақсим шуда буд – яке дар Мовароуннаҳр – пойтахташ Самарқанд, дигаре дар Хоразм – пойтахташ Урганҷ (Кӯҳна Урганҷ).

Баъзе пешрафтҳои маданият фарҳангии баъди истилои муғул ба вучуд омада ва дар замони Улуғбек ба дараҷаи баландаш расидаро, ки мо аз ин пешрафтҳо дар боло гуфта будем, муборизаи хонҳои ўзбек барои мустаҳкамшавии ҳукмронӣ дар Осиёи Миёна, якбора барбод дод. Хонҳои ўзбек ё ба ҳучумҳои ғоратгаронаи мамлакатҳои ҳамсоя, ё ба муборизаи байни худ барои кашида гирифтани кушодани заминҳои мулкӣ худашон машғул буданд. Онҳо миёни оммаи кӯчиён нисбати зироаткорон ва заҳмати деҳқонӣ тухми бадбинӣ мекоштанд. Ба мардуми кӯчӣ рӯҳониён – мусулмонони мутаассиби харобкор таъсири бештаре доштанд, ки дар онҳо рӯҳи хурофоти беҳад дағалу мавҳумотпарастро парвариш дода, зидди саҳлтарин озодии андеша бармеангехтанд ва ба душмании оштинопазир тарғиб мекарданд. Дар чунин шароит ва вобаста ба баъзе ҳолатҳои дигар, марказҳои маданияи машҳури Шарқу Ғарби Мовароуннаҳр батадрич ба манбаи маърифатбезорӣ ва ваҳшоният табдил ёфта, воҳаҳои зироаткори тоҷикнишин аз нав рӯ ба таназзул меоварданд, аҳолии тоҷикзабонро дар баъзе маҳалҳо танг карда ба ноҳияҳои кӯҳистон меронданд, ки низ яке аз сабабҳои поинравии маданият буд. Танҳо як нафар аз Шайбониён Абдуллоҳон (1583 – 1598) чун ҳокими ғамхору мураттабсози хоҷагиҳои зироаткории мамлакат машҳур шуд.

Абдуллоҳон дар Мовароуннаҳр хонҳои ўзбекро муттаҳид намуда, ба ҳукми худ даровард ва Хоразму Хуросонро ишғол кард. Ӯ барои ривочи зироаткорӣ, ҳунармандӣ ва

савдо чораҳо меандешид. Як қатор иншооти obu обёрӣ ва биноҳои меъморӣ вобастаи номи ӯянд. Биноҳои сохтааш бештар сифати динӣ доштанд.

Тахти таъсири адабиёти тоҷику форс дар замони ҳукумати Абдуллоҳон марҳалаи ташаккули адабиёти бадеии ўзбек пурзўр мегардад. Бо таъсири мутаассибони дин дар аҳди Абдуллоҳон, насри фақеҳона ҳамаро фаро гирифт. Абдуллоҳон ба адабиёти таърихӣ эътибори вижае меод. Таърихнависони дарбор ба навиштани лашкаркашиҳои ӯ машғул буданд; яке аз ҳамон навъ асарҳо баробари таълиф шуданиш якҷоя бо сари буридаи яке аз душманонаш махсус ба пойтахт фиристода шуд. Аз шоирони фарзонаи замони ӯ – Мулло Мушфиқӣ эътибори бисёр баландро соҳиб буд, ки то ҳол чун «Хоча Насриддини тоҷик» маълуми машҳур аст.

Аз вафоти Абдуллоҳон дере нагузашта ва пас аз ҳукмронии кўтоҳмуддати писари ӯ (с.1599) сулолаи марди-наи Шайбониев қатъ мегардад. Аз ҷониби аёну ашрофи ўзбек яке аз авлоди Чингизхон, ки дар Аштархон то Аштархонро ба даст овардани Ивани 4 ҳукмронӣ мекард, ба тахт бароварда шуд. Баъд аз ин Аштархониев¹ ба Бухоро кўч бастанд. Ҳамин тавр дар Бухоро сулолаи аштархонӣ (асрҳои XVII – XVIII) ба сари қудрат омад.

Ҳанўз солҳои аввали ҳукмронии Аштархониев дар хони-гари Бухоро (дар аҳди Шайбонихон Мовароуннаҳр ҳамин гуна номида мешуд ва сабабаш ин буд, ки пойтахти мамла-катро хонҳои ўзбек ба Бухоро кўчониданд) таназзули давла-ти сохтани Абдуллоҳон ба назар меояд. Хонҳои Аштархонӣ дар асри XVII танҳо қаламрави Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Бадахшон ва Балхро идора мекарданд. Давраи ҳукмронии хонҳои Аштархонӣ бо ин хотирмон аст, ки муборизаҳои байни авлоди хон ва намояндагони ашрофзо-даи ҳарбӣ як тараф ва хонигарии ҳамсояшон Ҳева – туркманҳоро қазоқҳо ва Эрон аз тарафи дигар ҳеҷ бас на-мешуд.

Хонигарии Бухоро дар асри XVII, чун дар замони Шай-

¹ Ин истилоҳ аз калимаи вайроншудаи «Астрахан» баромадааст.

бонихон, аз як қатор иттиҳодияҳои мулкии миёнаву хурд иборат буд, ки дар дасти аъёну ашрофи ўзбек қарор дошт. Боигарии заминҳои зиёди зери дасташон, ба рушди заминдорӣ мусоидат кард. Аҳолии тоҷику ўзбек ва туркманҳои хонигарии Бухоро, ки таҳти тасарруфи ашрофзодагони ўзбек қарор доштанд, андозҳои зиёд мебардохтанд. Деҳқонон аз дах як ҳиссаи ҳосили заминро месупурданд, кӯчиёни ўзбеку туркман барои хон ва артиши ӯ молу чорво медоданд. Бо гирифтани андози доимӣ қаноат накарда, хонҳои Бухоро, ҳар сари чанд вақт ва аксар пеш аз шурӯи лашкаркашиҳои онон, аз тобеони худ андози иловагӣ талаб мекарданд ва пулу моли калон мерӯёнданд.

Кашмакашҳои заминдорон хусусияти шадида доштанд. Аҳолии зироаткори мамлакат дар шароити бад зиндагӣ мекард, ўро заминдорон аз ҷаҳор сӯ истисмор менамуданд. Махсусан тамоми хароҷоти лашкаркашӣ аз ҳисоби захираи аз зироаткорон ситонида буд. Аксари задухӯрдҳои онҳо бо Хоразм дар ҳудудҳои хонигарии Бухоро ба вуқӯ мебариданд, ки дар натиҷа аҳолии осоишта қурбони ғоратгариву куштор ва ҳолӣ мондани заминҳои зироатӣ мегардид. Дарачаи бади аҳвали зироаткорону ҳунармандони тоҷикро дар он давра аз рӯи асарҳои яке аз беҳтарин шоирони тоҷик – Сайиди Насафӣ қазоват метавон кард, ки ӯ дар замони Абдулазизхон (миёнаҳои асри XVII) зиндагӣ кардааст.

Пайдои маълумот аст, ки Сайиди Насафӣ чанд гоҳ дар боргоҳи Абдулазиз шоири дарбор будааст. Ҳарчанд Абулазиз назмро дӯст медошт, вале шоҳи бераҳму дурӯя ва мутаассиб буд. Сайиди Насафӣ, чунон ки ҳудаш тасдиқ менамояд, на барои «молғундорӣ ва шӯҳрат» менавишт, вай ҳалқи ҳудро дӯст медошт ва душманони ўро бад медид. Сайиди Насафӣ аз ифтихори шоири дарбории Абдулазиз даст кашид. Вай меҳост ба ҳалқи тоҷик хидмат намояд, ки аз ҷавру зулми беҳисоби иҷтимоӣ беҳад азоб мекашид. Ҳамин ки аз хидмати дарбор берун рафтӣ худро шоири озод эҳсос намуд, дигар ӯ аз васфи амир, аҳли дарбор дур шуда ба тараннуми ҳалқ, заҳмати ҳунармандон ва зироаткорон даромад. Вай Бухороро васф мекард, ба мавзӯоти «қиматию

кахтӣ», «сармои кахратун», дар сифати хизмати харротону охангарон асар меофарид. Танҳо унвонҳои осораи ҳам аз махсусиятҳои ашъораш ҳикояти зиёд мекунанд.¹ Асари калони тамсилии машҳураш, ки қахрамонони он ҳайвонотанд, зинаҳои гуногуни тартибот ва мансабу мартабаи давраи феодалиро рӯнамо дорад. Дар баҳси ин ки кадоме аз ҳайвонот зӯртар аст, шер меғӯяд:

*Аҷдоди ман ба шери Худо даст додаанд,
Аз ҷанги ман вағарна кӣ меёфтӣ амон.
Ҳаргиз шикори дигареро нахӯрдаам,
Як раҳ ба хуни мурда наолудаам даҳон.
Дар бешае, ки мераваму мекунам қарор,
Берун зи каҳтсол шаванд аҳли он макон.
Бо ҳар кӣ бингарам ҷигараи об мешавад,
Аз мӯр камтаранд ба ҷашиам баҳодурон!*

Сухани аз ҳама волоро, ба ҳар ҳол, ғолиби баҳс – мӯрча, ки симои мардуми заҳматкаш аст, ба забон меорад:

*Дар фикри дона мӯрчае буд дар гузар,
Омад ба шери гуфт, ки «Эй Рустами замон!
Аз иттифоқи мӯрчагон ғофилӣ магар?
Варна чаро ҳақир шуморию нотагон?
Хӯроки аҳли байти ман аст аз ниточи ту,
Доим пур аст хонаам аз шербаччагон.
Тифлони ширмасти ман имрӯз шергир,
Хешони нотағони мананд аз ту комрон.*

Баъзе аз шеърҳои ӯ, ки тасвири лавҳаҳои харобасозии бераҳмона ва валангории мулканд ва аз ин аҳолии шаҳру деҳоти тоҷикони он давра азоб мекашиданд, ба кас таассуроти саҳт мегузоранд. Дар яке аз шеърҳо омада, ки тамоми олам дар назари Насафӣ деҳаи харобу валангореро мемонад,

¹ Фонди дастхатҳои Китобхонаи давлатии РСС Тоҷикистон, дастхати № 1201, саҳ.405-457.

боғеро мемонад, ки лолааш ранги хун дораду шохҳои дарахтонаш дасту панҷаҳои буридари мемонанд.

Фалак ба қомати пири ҳамида мемонад, Ҷаҳон ба деҳаи торочдида мемонад.

*Зи бас ки аҳли ҷаҳон хуни якдигар хӯрданд,
Сари сипеҳр ба нори макида мемонад.
Даруни ҷомаи рангини хеш дунёдор,
Ба кирмҳои бирешимтанида мемонад.*

Ба ҷумла ҷангҳои ишғолгарона бо ҳамсояҳои худ хонҳои Бухоро натавонистанд, ки беҳатариро яқпорчагии мамлакати худро таъмин намоянд. Дар нимаи асри XVIII, вақте ки қабилаҳои афғон бо сардории Аҳмадхон ба хоки хонигарии Бухоро зада даромаданд, ба онҳо ягон ҳел зарбаи қорӣ харбӣ дода натавонистанд. Соли 1752 Аҳмадхон вилоятҳои ҷанубӣ ва ҷанубу ғарбии рӯи Омури ишғол кард. Дертарин вилоятҳо барои ҷанд вақт баргардонда шуданд, вале баъдан ҳамон гуна дар ҳаёти Афғонистон монданд. Ин вилоятҳо, аз ҷумла Балх, ки қадимтарин маркази тамаддуни тоҷику форс ба шумор меравад, ҳамчунин Андхой, Маймана, Шибирғон, Сари Пул, Хулм, Бомӣён, ки бештари аҳолиашон тоҷиконанд,¹ акнун аз навоҳии тоҷикнишини тахти ҳукмронии Аштархонӣён – Бухоро, Самарқанд, Кеш, Ҳисор, Ғарм, Кӯлоб, Тирмиз, Ўротепа, Исфара, Хучанд ва яқҷанд ноҳияи водии Фарғона дур монданд.

Дар нимаи аввали асри XVIII низову хархашаи мулкдорони Аштархонӣ тезутундӣ гирифт. Дар ин марҳала хусусан задухӯрди байнихудии баъзе қавмҳои ўзбек бисёр шадид

¹ На танҳо дар ин навоҳии Афғонистон, балки дар Ҳирот, Ғазни, Туркистони Афғонистон низ қисми зиёди аҳолиро тоҷикон ташкил мекунанд. Аз рӯи ҳисоби оморӣ (статистика) шумораи умумии тоҷикон дар Афғонистон дар айни замон қариб ба як миллион мерасад. Ин адад ҳеле кам нишон дода шудааст. Аз рӯи ақидаи М.С. Андреев (ниг. ба мақолаи ӯ «По этнографии таджиков» дар маҷмӯаи «Таджикистан», Тошкент, 1925, саҳ. 152, тавзеҳи аввал) шумораи умумии тоҷикон дар Афғонистон ба ду миллион мерасад.

шуд. Чангҳои сахт байни қавми манғит дар Қаршӣ, Кенагас ва дар Шаҳрисабз мерафт. Нағуфта намонад, ки дар чангҳои Бухоро аз як сӯ, Ҳисору Шаҳрисабз аз дигар сӯ, ки садсолаҳо давом доштанд, зоҳиран нақши асосиро рӯбарӯистии дарунии гурӯҳҳои заминдоре мебозиданд, ки барои тақсими замин мубориза мебуданд. Аъёну ашрофи маҳаллӣ тавассути сарбозони зархарид имкони набардро бо душманони худ надоштанд, чунон ки масалан, деҳқонони асримиёнагии Аврупо ин тавр карданд, инон мачбур буданд ба лашкари халқӣ-деҳқонон таъя оваранд ва натиҷаи мубориза вобастаи ин буд, ки онҳо то кучо чангро тезу тунд мегиранд. Ба ин тариқ, оммаи деҳқонон низ ба набардҳои байниқабилавӣ кашида мешуданд, ки он пеш аз ҳама барои мардуми зироаткори хонигарӣ, ки қисми зиёди онҳо тоҷикон буданд, ҳалокатбор мегардид. Сушттавии ҳокимияти марказ, ки натиҷаи низоъҳои дохилӣ буд, боиси ба шахру ноҳияҳои зироаткори хонигарии Бухоро зада дармадани кӯчиён мешуд ва он зулму ғоратгарии нав ба навро бар сари деҳқонон—зироаткорон ва аҳолии шахрҳо меовард. Аз ин ҷанҷолҳо Самарқанд махсусан зарари зиёд дид. Сарчашмаҳо маълумот медиҳанд, ки солҳои 20-уми асри XVIII ин шаҳри қадимтарин маркази маданияти Байнаннаҳраини осӣёмиёнагӣ тамоман ҳолӣ шуд. Дар шахр ҳеч одам намонд. Ҳамин гуна соли 1740 танҳо дар аркҳои он қариб ҳазор оила истиқомат мекард.

Дар ин давра вазъияти Фарғона тамоман ранги дигар гирифта буд. Он ҷо дар натиҷаи муборизаҳои дохилии охири асри XVIII ҳукмронӣ барои як муддати кӯтоҳ ба дасти хоҷагон-авлоди сохтаи Муҳаммад-пайғамбар гузашт, ки қарибҳои соли 1710 аз ҷониби Шохрухбӣ сардори қавми ўзбекони Мин сарнагун шуда буд. Аз ҳамон айём дар Фарғона ва дар яке аз қадимтарин маркази зироаткори тоҷикон — Хучанд унсурҳои болоравии хоҷагидорӣ ба мушоҳида мерасид, ки дар натиҷаи ин Фарғона зуд ба яке аз навоҳии аз нигоҳи иқтисодиёт пурқуввати Осӣёи Миёна мубаддал гардид. Дар асри XVIII, баъд аз гузаштани муддати зиёд, дар он ҷо махсусан пиллапарварӣ бо суръат ривож ёфт. Шохрухбӣ

шаҳри «Хўканд»-ро дар ҷои деҳаи «Хўканд»-и қадимии асрҳои миёна сохта ва асосгузори сулолаи хонҳои Хўканд гардид. Вазифаҳои давлатии хонигарии Хўканд дар ибтидои асри XIX вақте ки ба қаламрави вай бекигарии алоҳидаи Фарғона шомил гашту сарҳадҳои ин хонигарӣ то ба Тошкенту Чимкенту Ўротепи пеш рафт, пурра муайян шуд.

Дар нимаҳои асри XVIII дар Бухорои аштархонӣ қавмҳои манғите, ки дар боло ном бурдем, муҳимияти махсус пайдо карданд. Яке аз намоёндагони он қавм – Муҳаммад Раҳим Атолиқ соли 1756 хон эълон гардид. Ҳамин тавр дар Бухоро ба пайдоиши охирин ҳокимони сулолаи манғитиён ибтидо гузошта шуд.

Ҳангоми азбайравии сулолаи Аштархонӣ натиҷаи ҷойивазкунии роҳҳои тиҷоратӣ возеҳу рӯшан рӯ намуд, ки замоне ба тавассути Осиёи Миёна мегузашт. Дар гузашта агар дар Балх, Самарқанд ва дигар марказҳои Байаннаҳри осиймиёнагӣ маданияти мамолики Ғарб, Ҳинд ва Чин ба ҳам омезиш меёфтанд, акнун онҳоро даштҳои бепоёни бо сокинони қабिलाҳои ҷангара аз ҷамағуна таъсири маданӣ чудо мекарданд. Дар айни замон задухӯрдҳои байниқабилавии хонҳои ўзбек бо якдигар ва бо мамлакатҳои ҳамсоя, сабаби то рафт нуфуз пайдо кардани мутаассибони дини ислом шуд, ки онҳо на танҳо рушди минбаъдаи маданияту фарҳангро таъмин намекарданд, балки ҳамон имкониятҳои истифодаи мероси ғании маданияро, ки Мовароуннаҳр аз қадим нигоҳ медошт, якбора саҳт маҳдуд мегардониданд.

Сиёсати дар боло ишорашудаи сарони хонигарии Бухоро гузаштани аҳолии кӯчии ўзбекро ба зиндагонии муқимии доимӣ мушкил мегардонид ва ба якҷоя пеш бурдани муносибатҳои маданияту фарҳангӣ байни ўзбекҳои чорводор ва зироаткорони тоҷик ва туркони пеш аз кӯчиёни ўзбек ба Осиёи Миёна омада, тарки унсурҳои ирқии кӯчии молдорӣ карда, ба зиндагии хоҷагидорӣ заминкори таҳҷой хўгирифта сангинӣ мекард¹.

¹ Муқимӣ шудани унсурҳои туркӣ дар Мовароуннаҳр, тавре ки хотир-

Дар аҳди манғитҳо таассуби динию ҷаҳонатпарастӣ дар хонигарии Бухоро бо қувваи ваҳшиёнаи маҳсус рӯ задан мегирад. Роҳбарони воломақоми хонигарӣ тахти ниқоби олиҳиматӣ, риёкорӣ ва рафтору гуноҳҳои аз ҳад зиёд фосиқонаро ҷинойтҳои саҳтро пинҳон медоштанд. Яке аз аввалин хонҳои манғит Шохмурод (1785-1800) барои омадани бетартибона ба масҷид, бори аввал пеши ҷаҳми мардум ҷазои ҷисмонӣ медод ва агар тақрор шавад, ба қатл мерасонид. Ҳамин қисмат насиби носкашу масруфӣи шароб низ мегардид. Шохмурод ҷангҳои ғоратгаронае бо Эрон мегузаронид, ки он вақт Хуросон низ тобеи Эрон буд. Вай дар аснои яке аз лашкаркашиҳои ғоратгаронааш Марвро ба замин яксон кард ва сарбанди обро дар мавзеи Мурғоб, ки ҳавзаи Марви гул-гулшукуфонро бо об таъмин менамуд, барҳам зад. Баъд аз ҳамин он мавзеъ ба шӯразори суп-сурх табдил ёфт. Барои ҳуди Бухоро замони ҳукмронии Шохмурод ҳамчун давраи хотимаёбии ҷангҳои қабилавӣ ҳисоб мешавад, ки он ба як навъ зиндашавии хоҷагидорӣ сабаб шуд.

Бо фосиқӣ, бераҳмию девсириштии таассуби динӣ набераи Шохмурод – амир Насрулло (1827-1860) маҳсусан шӯҳрат пайдо карда буд. Ӯ бародарони худро қир карда сари тахт омад. Давраи ҳукмронии ӯ бо ҷангҳои паёпайи зидди ўзбекҳои Шаҳрисабз, хонигарии Хўқанд, Хива Афғонистон ва равобинии ҷабру зулми беандоза ба мардуми тоҷикӣ ўзбеки қаламрави ҳудаш гузаштааст.

Дар замони ҷангҳоиаш бо хонигарии Хўқанд шаҳри Ўротепи ваҳшиёна харобу валангор гардонда шуда буд. Шаҳр ду дафъа аз даст ба даст гузашт. Ғолибият, аммо, насиби Насрулло шуд. Вақте ки вай, баъд аз се моҳи муҳосира Ўротепаро аз нав ба даст даровард, ҳам ба сари ўзбекҳои гарнизони Хўқанд, ки шаҳро ҳимоя мекарданд, ҳам ба сари тоҷикони он шаҳр, ки зиндагии оромона доштанд, бераҳмона зулм кард. Ҷазодиҳии саҳт ба сокинони Ўротепи нишон дод, ки бо ҷӣ душмани қаттоле саруқор доранд. Насрулло ҳанӯз бо лашкари худ ба Самарқанд нарасида, мар-

нишон кардем, кайҳо, дар замони қарахонӣҳо сураи гирифта буд.

думи Ўротепа ўзбекҳои Хўкандро ба ёрӣ даъват карда, ба гарнизоне, ки Насрулло он ҷо гузошта буд, ҳамла оварда ҳамаи сарбозонашро куштанд. Оташи ҷанг байни Бухорову Хўканд аз нав аланга гирифт. Шаҳри Ўротепа боз ба муҳосира афтод, пас аз ишғоли он Насрулло аз нав шаҳрро ваҳшиёна ба ҳоку хун оғушта кард. Дар натиҷаи ин набард бо Хўканд, Насрулло дигар шаҳрҳои тоҷикнишин, аз ҷумла Хучанд ва як қатор ноҳияҳои дигари тобеи хонигарии Хўкандро низ ба даст даровард.

Замони ҳукмронии Насрулло хонигариҳои Осиёи Миёна ба доираи манофеи сиёсии Англия ва Россия табдил ёфт. Ҳукмрони золиму мустабид Насрулло, ки ба аҳолии мамлакати худ он ҳама ҷабру ситам раво медид, дидаю дониста кӯшиш дошт, ки чун девори Чин худро аз ҳучуми мамлакати дигаре ҳимоят намояд, бо дигарон дар тамос нашавад ва бо намояндагони дипломатии Англияву Россия душманона муносибат мекард. Полковник Стоддарт, ки соли 1833 ба ҳайси дипломат бо супориш аз Англия омада буд, баъд аз ду рӯзи қабули расмӣ амир дастгир ва ба маҳбас андохта шуд. Вай дар он ҷо бо қабоҳати гӯшношунид бозпурс гардид ва пас аз ҷаҳор соли азобу шиканча якҷоя бо англиси дигар Конелли ба қатл расонда шуд. Аз рӯи гуфтаҳои Вамбери¹ кӯшишҳои ҳукумати Англия, султони турк ва машхуртарин намояндагони ҷаҳони ислом дар Макка, шоҳи Эрон ва сафири Россия барои раҳони Стоддарт ва Конелли суде надод. Ин мустабиди худбовару золими Шарқ дарку эҳсос карда натавонист, ки бо ин сиёсати нафратангез ва ба ақли солим рост намеомада мулки зери ғзаби ӯ нолонаш боиси ҳамлаи ногузирӣ хориҷиён қарор мегирад.

Тоҷу тахтро писари Насрулло Музаффар мерос гирифт, ки соли 1860 ба тахт нишаст. Соли 1866 ба Хонигарии Бухоро Россияи подшоҳӣ ҳамла овард. Маҳз ақибмондагии мамлакат, ҷӣ аз нигоҳи ҳарбию сиёсӣ ва ҷӣ хоҷагӣ, бекора будани амир Музаффар чун сарфармондеҳи лашкар дар

¹ Г. Вамбери. История Бухары или Трансоксании. Тарҷумаи русии Павловский, СПб, с. 1873, сах. 59.

хамин муҳориба маълум шуд, бартарию афзалияти артиши Россия бо силоҳу ташкилӣ музаффарияти онро таъмин намуд ва тақдири ҷангро ҳал кард. Пас аз ҷандин бор шикасти саҳт хӯрдан, амир Музаффар соли 1868 бо Россияи подшоҳӣ шартнома имзо ва тобеияти вассалии ҳукумати подшоҳиро қабул кард. Ҳамин гуна муносибат бо хонигарии Хӯқанд низ сурат гирифт. Шаҳрҳои Ёротепа, Ҷизах (Дизак), Ҳавзаи Зарафшон бо шаҳрҳои Самарқанд, Каттақурғон ба ҳайати Россия ҳамроҳ шуданд. Аз ҳисоби заминҳои ба Россия додаи хонигарии Бухоро, вилояти Самарқанд ташкил шуд. Дар охири қор кентҳои (волостҳои) Панҷакент, Киштут, Офтоббаро, Моғиёну Фороб, Масҷох, Фалғар ва Искандарқӯл, ки он замон дар ҳайати Самарқанд қарор доштанд, ба ҳайати Тоҷикистон даромаданд.

Ҳамон вақт ба ҳайати вилояти Самарқанд инчунин тамоми музофоти Хучанд, ки аз вилояти пештар ташкилёфтаи Сирдарё ҷудо шуда буд, дохил гардид. Қисми зиёди заминҳои масқунии тоҷикон дар ҳайати хонигарии Бухоро боқӣ монда буд. Қаламрави бештари аҳолияш тоҷики Помир дар ҳайати Афғонистон қарор дошт. Соли 1895 Россия ва Англия байни худ шартнома ба имзо расонда, сарҳадҳои Афғонистону Россияро дар Помир аз ҳам ҷудо карданд. Мувофиқи он шартнома ноҳияҳои масқунии тоҷикони қаламрави Бухороро, ки дар соҳили чапи Панҷ воқеъ буданд, ба ихтиёри Афғонистон гузоштанд, ҷои онҳо навоҳии Рӯшону Шуғнону як қисми Ваҳон, ки қаблан дар ҳайати Афғонистон қарор доштанд, ба ҳайати Бухоро ҳамроҳ карда шуданд. Қисмати боқимондаи Ваҳон, ки дар болооби рӯди Помир ва Панҷ воқеанд (Ваҳонрӯд) дар ҳоки Афғонистон бимонд.

Осиёи Миёна ба мавзеи мустамликаву истисмори ҳукумати подшоҳии Россия мубаддал гардид. Торумори хонигарии Хива ва аморати Бухоро кофӣ буд, ки ҳукумати подшоҳии Рус тамоми ҳоки ин хонигарихоро пурра ба тасарруфи худ дарорад. Агар ин қорро накард, ба хоҳири муносибатҳои байналхалқии ҳукумати подшоҳӣ буд. Ҳукумати подшоҳӣ ҷиҳати пардапӯшии сиёсати истилога-

ронаи худ дар Осиёи Миёна эълон намуд, ки дар хонигарии Бухоро ва муносибат бо ҳокимияти давлатӣ ҳеҷ гуна дигаргуние ба амал наомадааст ва амири Бухоро ханӯз ҳам мисли пештара ҳукмрони олии мамлакат аст.

Ҳукумати Русия амирро ба тобеияти (вассалии) худ дароварда, ҳатто сарҳадҳои хонигариро васеъ гардонид, ин аз ҳисоби бекигарихое буд, ки то ишғоли ҳукумати подшоҳи Осиёи Миёнаро аз тобеияти аморати Бухоро тамоман озод буданд.

Бекигарихои шарқӣ аз қисмати ҳамвориҳои хонигарии Бухоро, бо кӯхҳои сарбафалак ҷудо гардида буданд. Набудани рохҳои дурусти раво, убур аз кӯху ағбаҳои касногузар, ки монеаҳои табиӣ ҳисоб мешуданд ва ҳисси озодипарастии тоҷикони кӯхистон, ба он оварда буданд, ки тамоми саъю ҳаракати ба тасарруфдарории аморати Бухоро бе натиҷа мемонд. Яке аз пураҳамияттарин марказҳои чунин мардонагиҳои тоҷикони кӯхистон алайҳи хонигарии Бухоро бекигарии Ҳисор ба шумор мерафт, ки қаламрави он имрӯз пурра ба тобеияти Тоҷикистон гузаштааст.

Агарчӣ таслимсозии бекигарихои кӯхистон барои ҳокимони аморати Бухоро муяссар намегардид, вале барои дастаҳои ҳарбии ҳукумати подшоҳи вазифаи начандон мушкул буд. Моҳи августи соли 1870 қисмҳои ҳарбӣ тахти фармондеҳии генерал Абрамов шаҳрҳои Китоб, Шаҳрисабз ва Қарширо ишғол намуд ва эълон ҳам дошт, ки ин шаҳрҳо ба ихтиёри амири Бухоро вогузор мешаванд. Ҳамон гуна бо фармони ҳукумати подшоҳи тавассути дастаҳои лашкари амири Бухоро, каме пештар аз он Ҳисору Кӯлоб, ҳамчунин Қаротегин, ки як вақт дар ҳайати хонигарии Хӯқанд қарор дошт, забт ва ба ихтиёри Бухоро дода шуда буданд.

Ҳукумати аморати Бухоро дар вилоятҳои навтобеъ зуд тартиботи худро қорӣ кардан гирифт. Сарбозони амалдорони амир сӯи Бухорои Шарқӣ рехтанд, аввалин коре, ки анҷом доданд, ҷамъоварии андоз, бочу хироч ва бар сари мардум воридсозии ҳаргуна зӯрӣ ва зулму тааддӣ буд.

Мавҷи норизогиҳои мардум ҷавоб ба тадбирҳои андешидаи аморати Бухоро ҳисоб мешуд. Тоҷикон гоҳ ин ҷо, гоҳе

ҷои дигар ба шӯриш бархоста, ба амалдорони амиру андозситонҳо (амлокдорон) дармеафтоданд.

Ҳукумати аморат бо тақия ба лашкари ҳукумати подшоҳӣ ба ҷазодиҳии оммавии шӯришгарон даст зад ва сарварони шӯришро маҳкум ба қатл кард. Ҳеҷ гуна террору куштор иродаи озодипарастии тоҷикони кӯҳистонро шикаста наметавонист ва ҳукумати амир даҳсолаҳо бодикқат дар кӯшиши орому осудасозии онҳо буд.

XVIII. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСОРАТИ ДУТАРАФАИ АМОРАТ ВА ПОДШОҲИ РУС. ШҶҶРИШИ ВОСЕЪ

Хонигарии Бухорои тобеи Ҳукумати подшоҳӣ мамалака-те буд, ки дар он муносибатҳои феодалӣ ҳукм меронд. Муносибати асосии истехсолии ин хонигарӣ — захиати зироаткорӣ, чорводорӣ ва майдаҳунармандӣ буд, ки аз ҷониби аъёну ашроф ва заминдорон бо така ба рӯҳониёни олии исломӣ, истисмор мешуд.

Аҳолии бештари хонигариро деҳқонон ташкил медоданд. Онҳо дар асл крепостнойҳои амиру амалдорони вай ва заминдорони калоне буданд, ки қариб тамоми заминҳои хонигарӣ дар ихтиёри онҳо қарор дошт.

Заминҳои хонигарии Бухоро ба се навъи асосӣ тақсим мешуданд: давлатӣ, шахсӣ ва вақф, ки охиринаш ба ихтиёри муассисоти динӣ тааллуқ мегирифт.

Қисми зиёди заминҳои давлатӣ дар дасти деҳқонон қарор дошт ва чунон буд, ки гӯё қариб ба истифодаи якумрии онҳо ичора дода шудаанд. Деҳқонон ба давлат аз рӯи Ҷоида (рента) андоз месупурданд, ки аз 6 як ҳиссаи ҳосили бадастомадаро ташкил медод.

Заминҳои давлатӣ сарчашмаи асосие буданд, ки аз ҳисоби он захираи заминҳои заминдорони хусусӣ, ки мулк ё амлок меномиданд, заминҳои шахсии аъёну ашроф ва қисман қишри дигари аҳолии миёнаҳоли маҳаллӣ пур карда мешуд.

Заминҳои амлоқӣ чун инъоми хон ба пайдо омаданд. Амлоки аз ин ҳисоб гирифта пурра ба моликияти шахсии дорандаи он мубаддал мегардид.

Байни унсурҳои истисмории хонигарӣ, ғайр аз ҳуди амир ва ашрофони заминдор ҷои намоёнро рӯҳониёни мутаассиб соҳиб буданд, ки ба нафъи онҳо аз истифодаи заминҳои ба ном вақф(масҷидҳо), биноҳои тижоратӣ, ҳаммом, қорвонсаройҳо, бозорҳо ва ғайра ба сифати иҷорапулӣ ме-даромаданд.

Заминҳои вақф аз рӯи соҳат ҷои дуҷумро мегирифтанд. Аз қишткуори чунин замин деҳқонҳо аз 5 ду ҳиссаи ҳосилро

мегирифтанд. Заминҳои мулкӣ шахсӣ дар муқоиса бо захираи заминҳои амиру рӯхониён, ҳамагӣ 15-20 фоизро ташкил медоданд. Қисми хеле ночизи ин заминҳои мулкӣ хусусӣ дар ихтиёри деҳқонон буду халос. Тафовути миёни деҳқони мулкӣ ё замини хусусӣ, ки як порча замин дошт ва деҳқонҳои иҷоракор, бояд гуфт ки, тамоман рамзӣ буд. Қисми зиёди даромади ҳам ину ҳам онҳо деҳқонони захиракаш, асосан ба пардохти дахҳо навъи андоз, ки аморати Бухоро дошт, сарф мегардид. Ба зами ин рӯи андозситонҳо ҳеҷ гуна назорат вучуд надошт, ягон ҳел ҳисобу китоби пардохт бурда намешуд. Бекҳо ва дигар амалдорон як қисми андозро ба ҳазина супурда, дигар ҳама гуна андозро аз деҳқонон ба нафъи худ мерӯёнданд. Азбаски меъёри андозҳо беҳад духӯра буданду мардум пурра дар ихтиёри амалдорони амир қарор доштанд, чунин тартибот ҷавру зулм ва сӯистифодаю ҷиноят тавлид менамуд. Вай барои аз аҳоли ду-се баробар зиёд ситондани андози ба ҳазинаи амир дароянда, роҳ мекушод. Дар ноҳияҳои шарқии хониғарии Бухоро, ки оммаи зиёди аҳолиро тоҷикон ташкил медоданд, истисмори деҳқонон махсусияти бисёр вазнин гирифта буд.

Дар хониғарӣ бандагии аз ҳад зиёд асоратовар ҷой дошт. Дар китобҳои махсус ин ҳама асирон, қарздорони беинтизом, ҳамчунин бақиядорон ном ба ном сабт мешуданд. Ин гуна «гуноҳкорон» боз ҳам бештар буданд. Деҳқони номаш дар китоби асирон сабтшуда ҳамаи ҳуқуқҳоиашро аз даст медод, ҳатто ҳуқуқи озодона аз ҷое ба ҷое рафтаниро ҳам гум мекард. Номҳои махсус тавассути қорчиён дар бозорҳои эълон мешуд. Баъд аз он ҳар касе метавонист ҳуқуқ дошта бошад, ки қарзи дар китоб сабт шудаи ӯро бипардозад ва ё ба ӯ ҳада бигирад, ки онро кам-кам мепардозад ва чунин кас соҳиби ӯ мегардид.

Дар банди чунин асорат афтодан зиндагии пурдаҳшарест. Онҳо вазифадор буданд кори аз ҳама вазнинро иҷро кунанд. Гоҳе онҳоро ба ҷои барзагов ба кашидани сипор, ё ароба маҷбур менамуданд. Чунин банда дар баҳои хизмати пурмашаққаташ як пора зағора (нони орди маккаӣ) ва анда-

ке шуллаи ҷуворӣ мегирифт ва дар оғили ҳайвоноти хонагӣ ё дар ҳавои сарди тоқатшикани берун хуфтухез мекард.

Соҳиби чунин деҳқони банда метавонист ўро ҳар гуна чазо бидиҳад. Барои нуқсони коре ё ки гоҳе бо хоҳиши худ хўчаин, бе ҳеҷ гуна баҳона ўро то мурданаши лату кўб мекард, ки анҷоми аксараш марг буд. Ба пой чунин бандагон кунда баста, занҷир мезаданд.

Дар Бухоро ғайр аз чунин асорат, қоидаву қонуни (институти) бандадорие вучуд дошт. Одатан инсонҳои дар набард асир афтодаро ба бандагӣ маҳкум мекарданд, аз ин рӯ теъдоди бандагон аз ҳисоби асирони ҳарбӣ хеле зиёд буданд, бахусус дар аснои зада даромадани қabilaҳои гуногун ба вилоятҳои ҳамсояи Эрон. То замони Осиёи Миёнаро забт кардани Россия байни ғуломон русҳо низ хеле зиёд буданд.¹

Ҳарчанд ки амирони Бухоро аз деҳқонон андози зиёд мегирифтанд, вале чораю тадбире ҷиҳати пешбурди хоҷагиҳои зироаткорӣ намеандешиданд. Бухоро мамлакати кишукораи обӣ ба шумор мерафт, хурсандии зироаткорон аксар вобастаи диққати ҷиддӣ додани давлат ба сохтмони иншооти обёрӣ буд. Гуфтаҳои К.Маркс ба Бухоро ҳам пурра рост меояд, ки оид ба зироаткорӣ дар мамлакатҳои Осиёи Баҳс мекунад: «Ҳосил вобастаи ҳукуматдорони оқил ва ё нодон аст, чунон ки дар Аврупо ба обу ҳавои хубу бад».²

Дар хониғарии Бухоро ҳокимоне, ки воқеан ғами иншооти обиро бихӯранд, хеле кам буданд. Аз рӯзи Бухороро ба тасарруф даровардани ҳукумати подшоҳӣ амирон ба ин соҳаи хоҷагидорӣ мардум тамомаи аҳамият намедоданд.

Хониғарии Бухоро ба як ҳокимияти мустабиде мубаддал гардид, амир ҳуқуқи ҳамин гуна ҷабру зулму ба ҳамаи бекҳои ба вилоятҳои алоҳидаи таъин кардаш низ дода буд. Бек метавонист ҳар фуқарои хониғарии Бухороро бо амру фармони худ барои як умр маҳбус намояд. Ба маҳбусон дар

¹ Аз миёнаҳои асри 16 то Осиёи Миёнаро ишғол кардани Ҳукумати Россия, яке аз вазифаҳои асосии сафирони рус дар Бухорову Хива ҳамона озод намудани асирони рус ҳисоб мешуд.

² К. Маркс. Избранные произведения. ч.2, 1940, сах.520

он чо ҳеч хӯроке дода намешуд, аз ҳисоби хайри одамон ва кути лоямути овардаи ҳешовандон рӯз ба сар мебурданд.

Шароити даҳшатбори маҳбасҳои Бухоро қаҳру ғазаби тамоми олами мутамаддинро барангехта буд. Яке аз тадқиқотчиёни руси хонигарихи Бухоро дар вақташ навишта буд, ҳар касе агар ягон вақт аҳволи маҳбасҳои Бухоро дида бошад, онро бидуни тарсу ларз ба ёд оварда наметавонад. «Рӯшанӣ тамоман вучуд надорад, ҳавояш бӯгин, ҳашароти беҳисоби зараррасон, аз хусусияти хоси маҳбасҳо ба шумор меравад ва агар ба ин илова карда шавад, ки ба пой маҳбус кундаи чӯбини вазнине мебанданд ва зиёда аз инҳо ба гарданаш завлона(занҷир) андохта дар танаи девор баста мемонанд, даҳшат барои ҳама ғажмо мегардад, ки намуди маҳбас дар ниҳоди ҳар аврупоӣ чӣ даҳшате бедор месозад.

Рӯзҳои бозор дар хонигарии Бухоро ҷазодиҳии умумии «чинояткорон» сурат мегирифт, ки онҳоро дар пеши назари мардуми бозор чӯб мезаданд. Ҳамон рӯз дар майдонҳо касони ба марг маҳкумшударо қатл мекарданд. Қатл тавассути доркашӣ анҷом мегирифт, вале маҳкумшударо пеш аз он ки ба дор бикашанд, хекиртакашро мебуриданду баъд ба дор мекашиданд». Лавҳаи ин гуна қатли ҳайвонвори инсон таассуроти даҳшатборе мебахшад.

Бухоро яке аз мамлакатҳои аз ҳама ақибмондаи Шарқи мусулмонӣ буд. Барои мисол, тарзи табобат дар Бухорои асри XIX ба тарзу дастури табobati асри XI давом мекард. «Бо равияи маҳдуди дур аз таҷрибаи зиндагӣ илм дар Бухоро бо усули мутаассибонаи дини мусулмонӣ –дар як дастури ба аморати Бухоро баҳшида меҳонем – ҳама барҳам зада шуд, мактабҳои олии (мадраса)-ро ба муассисае табдил доданд, ки оҳиста-оҳиста аз илми ҳақиқӣ алоқаи худро канданд ва ҳар гуна алоқаи ба илми ҳақиқии Аврупои Ғарбӣ доштаро инкор намуданд.»¹ Мадрасаҳо танҳо дар Бухорои пойтахти хонигарӣ ва дар шаҳрҳои Қаршӣ, Ҳисор ва Шаҳрисабз ғаёл буданд.

¹ Ҳамон ҷо.

Дар мадрасаҳо Қуръон, тафсири ҳоша ва қонун (шариат), ки он ҳам дар асоси Қуръон сурат мегирифт, дарс дода мешуд. Онҳо ба талабаҳо бо маълумоти кайҳо кӯхнашудаи бо ҳаёт ва ҳастӣ номувофиқ ва нолозим аз илми тиб, чуғрофия ва таърих дарс медоданд. Дар он мактабҳо, ки замоне ҳазорҳо хонанда (муҳассилин) доштанд, акнун тахмин сад талаба таҳсил мекард. Аз солҳои 50-уми асри XIX сар карда, шумори хонандаҳои мактабҳои ибтидоӣ низ тамоми кам гардид. Он ҷо низ ҳамон Қуръони ба забони ғайр навишта яъне, арабии ба мардум номафҳум, дарс дода мешуд. Ҳукумати Бухоро барои соҳаи маорифи халқ як танга ҳам пул сарф намекард. Муассисаҳои мактабӣ ва музди таҳсил аз ҳисоби хайру эҳсонӣ хусусӣ таъмин мегардид. Теъдоди муҳассилин дар мактабҳо нисбати теъдоди аҳолии мамлакат хеле кам, он ҳам аз ҳисоби аъён ашроф, хизматчиён ва одамони сарватманд буданд, аксарияти мардуми қаламрави Бухоро қариб, ки бесавод буд.¹ Вазъи тоҷикон, ки дар хониғарии Бухоро бисёр вазнин буд, роҳ ёфтан ба даргоҳи ин ё он мактаб, ғайри имкон буд ва ҷи тавре ки манбаи номбурдаи боло гувоҳи медиҳад, «байни онҳо касе, ки хонда тавонад, ба назар намерасид, бошад ҳам хеле кам».²

Ҳукумати подшоҳӣ таъсири худро дар хониғарии Бухоро устувор намуда, ба тартиботе ки он ҷо вуҷуд дошт, хеле кам аҳамият медод. Вай танҳо манфиатдор буд, ки ҷи гуна аз ҳисоби меҳнати пуразоби тоҷикон, ўзбекҳо, туркманҳо ва дигар зореон, чорводорон, хунармандон, даромади аз ҳад зиёди тоҷирон, хўҷаиҳои корхонаҳои саноатии Россияро таъмин намояд. Ҳукумати Россия хониғарии Бухоро ба бозори худ табдил дода, онро ба бозори ҷаҳонии мубодилаи молу ашё мекашид, вале чораю тадбире намеандешид, ки истисморро камтар ё ақаллан шакли истисмори феодалиро маҳдудтар созад. Ҳукумати подшоҳӣ талаб ва тақозо дошт, ки усули ғуломдориро бекор созад, фуруши ғуломон, бахусус усулҳои ваҳшиёнаи куштори ҷинояткоронро бас карда,

¹ Лагофет, «Страна бесправия», сах. 91.

² Ҳамон ҷо, сах. 92.

ақаллан, дар маҳбас нигоҳ доштани онҳоро ҷорӣ намояд. Аммо барои амали чораю тадбирҳо кореро анҷом намедод. Хонигарии Бухоро, мисли пештара, чун манбаи ваҳшоният ва ҷаҳолати асримиёнагӣ боқӣ мемонд. Ва ҳол он ки одамони пешқадами Россияи онвақта ба муқобили тартиботи ҳуқуқфармои хонигарии Бухоро бо эътироз баромад мекарданд.

Дар хонигарии Бухоро шакли вазнинтарини истисмор ҳуқуқрон буд, зеро зироаткорон ва ҳунармандони ин ҷо бояд бо заҳмати вазнини худ на танҳо барои аҳли савдо ва корхонаҳои саноати Россия маҳсулоти фаровон ва ғойдаи зиёд меоварданд, балки боз барои амир, аъёнӯ ашрофи хонигарӣ, барои амалдорон – заминдорони калон, судхӯрҳо ва дигар аҳли дину тақвои беҳисоби мусулмон нозу неъмат, ҳосили фаровон мерӯёниданд.

Истисмори дутарафаи шоҳи Рус ва амир дар хонигарии Бухоро ба дӯши на танҳо тоҷикон, балки ба дӯши ўзбекони заҳматкаш низ бори вазнини буд. Қисми зиёди ўзбекҳои қабिलाҳои кӯчии маскуншудаи пеш паҳлӯи тоҷикон заҳмат кашида, малакаи маданияти кишти заминро заҳмати ҳосилрӯёниро омӯхта буданд. Онҳо ҳам бо тоҷикон зироаткорӣ карда, яққоя истисмори саҳти феодалонро аз сар меғузарониданд. Муборизаи яққояи зидди зулму истисмор дар давоми асрҳо ин ду халқро бо ҳам дӯст ва бародар меғардонид, ки ин дӯстию бародарӣ пас аз ғалабаи Инқилоби Кабири Сӯсиёлисии Октябр боз ҳам қавӣ шуд ва гул-гул шукуфт. Аз ин муборизаи яққояи зироаткорони тоҷику ўзбек зидди зулми иҷтимоию миллии вазнин, ки дӯстии анъанавии онҳоро қавӣ меғардонд, чандин шӯриши нимаи дуҷуми асри XIX дар ҳудудҳои Осиёи Миёна далолат мекунанд.

Мисол гирем, моҳи майи соли 1875 ҳаракати ҷиддие дар Ёротепа рӯй дод. Ҳазорҳо тоҷикон аз супурдани андозаи вазнини барояшон боршуда рӯ тофта, намояндагони молиётгундорро ба зада нест кардан даромаданд. Ин шӯриш, ки қисми аҳолии ўзбекзабони Ёротепа низ дар он ширкат варзиданд, бераҳмона паҳш карда шуд.

Яке аз роҳбарони шӯриши Ёротепи Тӯхтамишбек аз таъкибот гурехта, бо дастаи начандон калони шӯришгарон, сарҳади хонигарии Хӯқандро убур кард. Дар деҳаи Андорак тоҷикони аз сарҳад гузаштаре ӯзбекҳои Хӯқанд дастгирӣ мекарданд. Нерӯи шӯришгарон ҳамарӯза афзун мегардид. Вассали ҳукумати подшоҳӣ – хони Хӯқанд Худоёр ба зудӣ тадбире андешид, ки шӯришро пахш намояд ва дар нимаҳои моҳи июни соли 1875 вай бо нерӯи чандин баробар зиёд шӯришгаронро торумор кард.

Шӯриши ҳамон сол дар Хӯқанд аз ҷониби деҳқонони ӯзбек сар задаро, ки Мулло Исҳоқ бо номи Пулодхон ва Абдурахмони Офтобачӣ раҳбарӣ мекарданд, дар навбати худ тоҷикони Хучанд дастгирӣ намуданд. Дар ин шӯриш якҷоя бо ӯзбекҳо деҳқонони тоҷики тамоми қишлоқҳои атрофи Хучанд иштирок доштанд. Шахрро аз ҷаҳор тараф шӯришгарон печида буданд ва танҳо нерӯи азими барои пахши шӯриш фиристодаи подшоҳи рус лашкаргоҳи Хучандро аз ҳалокати ногузир раҳо дод.

Шӯриши солҳои 1875-1876 Хӯқанд миёни тоҷикони сокини ноҳияҳои кӯхистони хонигарии Бухоро ҳамовозии оммавӣ ёфта буд. Бевосита баъди шӯриши Хӯқанд, ҳаракатҳо дар Ҳисор, Қаротегин, Кӯлоб, Дарвоз бо хусусиятҳои ҳаяҷоновари худ фарқ мекарданд. Бетартибӣ, ки соли 1877 дар бекигарии Дарвоз рух доду ба он ҷо бисёре аз иштирокдорони шӯриши Хӯқанд роҳ ёфтанд, ҳосияти барҷастаи исроркорона дошт ва он танҳо баъд аз як сол (1878), пас аз қатлиҳои саҳти аҳолии маҳаллӣ аз тарафи амири Бухоро пахш карда шуд.

Вазъи дар боло ба қалам додаи зулми тоқатфарсои иҷтимоӣ, ки ба дӯши меҳнаткашони хонигарии Бухоро бори гароне буд, дар байни мардум норозигии тунду тезе ба амал овард. Дар эҷоди шифоҳии мардуми тоҷик сурудаҳои ғамангези зиёде ҳастанд, ки қаҳру ғазаби оммаро нисбати истисмори душманони синфӣ худ фош менамоянд:

*Аз хона баромадам бозӣ-бозӣ,
Баста бурданд маро сағони қозӣ.*

*Рӯған боша пилтакамоне созӣ,
Бар синаи душманони худ андозӣ.*

Шароити номусоиду муттасил деҳқонони тоҷикро ба шӯришҳои нав ба нави зидди истисморгарон даъват мекард. Дар байни он шӯришҳо барҷастатаринаш шӯриши соли 1885 дар бекигарии Балҷувони хонигарии Бухоро буд.

Восеи сарвари ин шӯриш аз оилаи деҳқонони ноҳияи Ховалинг буд ва дам ба дам бо аҳолии навоҳии ҳамсоя рӯ ба рӯ мешуд. Ҷувозгаре буд хушахлоку ҳамомезу меҳрубон, ҳамдарди бечораю ғарибон, ки дар шахру деҳоти хонигарӣ зиёд буданд. Аз ин рӯ одамон, бахусус деҳқонони атроф, дӯсташ медоштанд.

Вале Восеъ на танҳо ғамхори дардмандон буд, балки нисбати истисморгарони халқи тоҷик қаҳру ғазаби беандоза дошт. Вай дар дил орзуе мепарварид, ки мардумро зидди истисморгарон ба по хезонад ва онҳоро аз рӯи замин чун хасу хошок рӯфта партояд.

Соли 1885-ум дар навоҳии Балҷувону Кӯлоб ҳосил фаровон шуда буд. Аммо як сол пеш ҳосил чунон кам буд, ки ҳатто амалдорони амир ҳарчанд хостанд, аз мардум чизе ҷамъ оварда наметавонистанд. Аз ин рӯ, соли 1885 вақте ки ҳосили заминро мебардоштанд, онҳо аз мардум талаб карданд, ки андозро барои соли гузашта низ бипардозанд. Ин маънои онро дошт, ки деҳқонон бояд тамоми ҳосили ба даст овардаи худро ба амиру амалдорони амир бидиҳанд. Бо зақотгирон – андозчинон бархӯрдҳо сар задан гирифт. Дар ана ҳамин шароити тезутунд ба ҷимояи деҳқонон, ки одамони амир ба танг оварда будандашон, Восеъ сар бардошт.

Бо роҳбарии ӯ деҳқонон ба амлоқдори Ховалинг ҳамла оварданд, онҳо бойҳои калон ва намояндагони рӯҳониёнро дошта кӯфтанд, молу мулкашонро кашида гирифтанд ва байни мардум тақсим намуданд. Шӯришгарон Ховалингро ба даст гирифта, амалдорони амирро аз он ҷо пеш карданд. Восеъ даъват меандозад, ки дар деҳоти Балҷувону бекии Кӯлоб зидди ҷавру зулми думравони амир, дар ҳама ҷо ба по хезанд. Суруди халқӣ дар бораи Восеъ гуфта мешуд:

*Восеъ рафт сӯи Даштак,
Бар фақирон дод калтак,
Чамъ шудан неши Талхак.
Восеъ рафт Торикдара,
Мекунад мира пора,
Мир тарсид, задаш наъра.*

Таҳти роҳбарии Восеъ садҳо ва ҳазорҳо деҳқонон дар қалъаи беки Балҷувон гирд омаданд. Деҳқонон ба умеди костани андози вазнин ва барои бо роҳи осоишта фаҳмондани он одамони худро ба ҳузури бек равон карданд.

Фиристодагони халқ ба қалъа даромаданд. Аз ақиби онҳо дарвозаи қалъа шараққос пӯшида шуд. Баъди чанде дарвоза аз нав боз гардид, аммо аз он ҷо намояндагон не, балки муллоҳо берун омаданд, ки онҳоро бек фиристода буд, то ба деҳқонони рӯзи чоршанбе башӯромада муроҷиат намуда, онҳоро аз роҳи пеш гирифтаашон бозгардонанд. Онҳо насихатҳо гуфта, ба адолати бек халқро сари бовар кашида шуда хоҳиш намуданд, ки пароканда шаванд, хона ба хона бираванд. Деҳқонон ба умед интизорӣ мекашиданд, ки намояндаҳошон бозмегарданд, вале беҳуда. Аз ин рӯ, инҳо низ пас нагаштанд, баръакс то рафт ба дарвоза наздиктар чамъ шудан гирифтанд. Аз дарун ногаҳон сарбозони бек ба ҳучум гузаштанд.

Беки Балҷувон бо ҳамин меҳост, ки шӯришгаронро якбора тарсонда, корро анҷом диҳад. Вале ӯ дар тахминаш хато карда буд. Деҳқонон бо фармоиши Восеъ дар як дам сарбозони бекро торумор карда, ба қалъа зада даромаданд. Қалъаро муҳосира намуданд. Ва бек ба зӯр ҷон ба халосӣ бурд.

Шӯришгарон қалъаро ба даст гирифта, намояндаҳои худро, ки баъди латуқӯб ба зиндон андохта будандашон, озод намуданд. Онҳо тамоми силоҳи қалъаро гирифта, байни худ тақсим карданд.

Хабари ғалабаи шӯришгарон дар тамоми деҳаҳои Балҷувон паҳн гардид. Деҳқонон ба зудӣ сари ҷазои амалдорони амиру бойҳо ништастанд.

Восеъ қалъаи беки Балчувонро ишғол кард, вале барои вуъати домони ноҳияҳои шӯришгарон амале анҷом надод. Бахусус вай метавонист бар зидди ҷабру зулми амир мардуми бекигарии ҳамсоя – Ҳисорро ба по хезонад. Айни вақт беки Балчувон гурехта ба Кангурт, ки ҳамагӣ 20 км. масофа буд, расида, зуд ба бекигарии Ҳисору Кӯлоб савораҳои худро фиристод ва кӯмак хост. Боз, дар атрофи худ ҳар қадар қуввае, ки метавонист тақияш бошад, ҷамъ овард, ки зидди деҳқонони шӯришгар ба қор андозад: сарбозони ҳамроҳи ҳудаш гурехта, амалдорони маҳаллӣ, аҳли савдо, аҳли дин ва ҳатто ҷинойткоронро, ки ба сифати дастаҳои босмаҷӣ дар қаламрави хониғарии Кӯлоб ва атрофаш ғоратгарӣ доштанд, ғун оварда Восеъро аз диҷ берун партофт. Восеъ аз ноҳияи Балчувон тарафи Кангурт рафт ва дар он ҷо қарор гирифт. Вай бо деҳқонони гирди ӯ ҷамъшудаи Кангурт ва Қизил Мазор, ба задухӯрди нав омодагӣ гирифт.

Дар мубориза бо беки Балчувон, ки нерӯи мусаллаҳи зиёд ғун карда буд, Восеъ бори дигар ғалабаи ҷиддӣ ба даст оварда, Балчувонро мегирад. Бек дубора мачбур шуд, ки саросема фирор намояд, аммо ин дафъа ба сӯи кӯхистони Қизил-Мазор. Шӯришгарон ғайр аз Балчувон дар дасти худ Кангурту Ховалингро нигоҳ медоштанд, онҳоро деҳқонони Тутқавул ва Қизил-Мазор дастгирӣ мекарданд.

Ин вақт ба ёрии беки Балчувон сарбозон аз Ҳисор расиданд. Нерӯҳои Ҳисору Балчувон ба муқобили шӯришгарон дар атрофи Кангурт ҷамъ омаданд. Восеъ мачбур аз Кангурту Балчувон баромад ва дар деҳаи баландкӯҳи Сари Пул, ки дар шимолу шарқи Ховалинг воқеъ аст, омодаи зарба ба душманаш шуд. Марҳалаи ҳамлаи саҳт ба шӯришгарон ва паҳши бераҳмонаи онҳо фаро мерасад.

Восеи дар кӯҳҳо паноҳида боз ҷандин бор ба сарбозон, амалдорон ва беки Балчувон, ки барои ба даст овардани сардори қаҳрамони шӯришгарон аз ҳеҷ гуна воситаи мавҷуда рӯ наметофт, ҳамла мекунад. Дӯстон, ҳамнабardonи Восеъ яке паси дигар ба дасти душманони малъунӣ шӯришгарон афтоданд. Дар ҳар қадам хатари марг ба ҳуди Восеъ таҳдид мекард. Ӯ муддати зиёде тавонист

паноҳ бубарад, вале танҳо ба сабаби хиёнат беки Балчувон қаҳрамони халқро дастгир кард.

Пеш аз он ки ба қатлаш супоранд, ўро бо дасти бастаю занҷир бар гардан, деҳа ба деҳа бурда, ба мардум намоиш медоданд. Ўро ба бозорҳои Душанбе ва Ҳисор андохтанд, то деҳқонон фаҳманд ва ба сарварашон ҳаргиз умед набанданд. Восеъро дар хонигарии Бухоро бо ҳамон усули ваҳшиёнаи одӣ ба қатл расониданд. Ўро ба Бухоро бурданд, дар ҳузури амир ба гулӯи ӯ ханҷар зада, баъд ҷасадашро ба дор овехтанд.

Ҳалокати сарвари шӯриш азму иродаи деҳқонони тоҷикро нашикаст. Ишғоли Қалъаи Балчувон дар соли 1885-ум онҳоро бовар бахшид, ки мубориза бар зидди зулму истисмори амир ноумедкунанда нест. Соли дигараш (1886) дар Балчувон боз мардум шӯриш кард. Барои пахши ин даргирӣ ҳам қувваи зиёд ба қор бурданд. Баъди пахши шӯриш якҷанд деҳаро оташ заданд. Сардорони шӯришро даст гирифта, мисли Восеъ ба Бухоро, барои ҷазодиҳии амир фиристоданд. Ҳамаи онҳо ба қатл расонда шуданд.

Ҷунбишҳои нави халқӣ дар бекигарии Балчувону Кӯлоб солҳои 1887-1888 боз ҳам васеътар доман кушод. Маводи агенти сиёсии Россия дар Бухоро дар хусуси шӯриши Восеъ ҳикоят мекунанд, ки тирамоҳи соли 1888-ум миёни ҳукумати ҳарбии амирӣ дар Ховалинг ва аҳолии мусаллаҳи ноҳияи Кӯлоб «даргирии сахте» шуд. Аз ҳар ду ҷониб ҳалокшудагон ва маҷрӯҳон бисёр буданд.¹

Шӯриши соли 1888-уми Ховалинг дар зодгоҳи Восеъ, сеюмин ҳаракати саҳти деҳқонон дар як муддати на чандон дарози таърихӣ дар он ноҳия буд. Пас аз шикасти шӯриши соли 1885 меҳнаткашони хонигарии Балчувону Кӯлоб дам

¹ Дар ин бора нигаред ба мақолаи Д.Фанян ва Н. Прохоров. «Документы восстание Восе». Ком.Таджикистана, аз 15 март с.1941, № 112. Вай аввалин маълумоте буд дар бораи шӯриши соли 1885, ки тавассути ахбори ҷосусони ҳукумати подшоҳӣ оид ба рафтори аҳоли ва вазъи мубориза ва феълӣ атвори онҳо дар қаламрави хонигарии Бухоро, ҳамчунин номаи фиристода ба губернатори Фарғона, аз 4 октябри с. 1888 ба роҳбарони олимақом, рӯшан шудааст.

ба дам барои никоргирӣ аз душманону золимон даст ба мубориза мезаданд.

Аз рӯзгори шӯриши Восеъ моро даҳсолаҳо чудо месозанд, вале симои қаҳрамони асосии он дар хотири тоҷикон нақш бастааст ва дар суруду таронаҳои зиёди халқӣ тараннум гардидааст. Ин сурудаҳо аз таронаҳои дӯстдоштаи халқӣ тоҷик ҳисоб мешаванд, ки кӯшиши зиндагии озоду бехтару бехтари озоишта дар хунашон ҳаргиз пас наменишаст.

Ин орзуву омор, махсусан бехтарин сурудаҳо дар бораи шоҳини озод, ки бо дигар сурудҳои дар драмаи мусикии бахшида ба Восеъ ба оҳанг даромадааст, бисёр рӯшан акс ёфта:

*Исён кун имрӯз, эй марди деҳқон,
Зидди асорат, зидди амирон!
Дар ҷӯш о чун баҳри кабире,
Шӯрида бархез монанди тӯфон!
То кай машаққат дар қисмати мост?
То чанд роҳат дар коми боён?
Бадтар зи марг аст ин зиндагонӣ,
Дунё ба моён – гӯр асту зиндон!
Ин гӯру зиндон вайрон намоем,
То рӯз бинем монанди инсон!*¹

Ин гуна ҳаракатҳо дар Ҳисор ва дигар бекигарӣҳо минбаъд ҳам, то солҳои 90-уми асри XIX, ҳукумати Бухороро бисёр ноором месохтанд. «Бедодгарӣҳои идороти ҳукуматӣ ҳадду канор надоштанд, аз ин сабаб, даргириҳо ба таври доимӣ сар мезаданд»², ки аксар танҳо ба ҳамдастии ҳукумати подшоҳии рус ва қувваҳои ҳарбии он паҳш карда мешуданд.

Соли 1901 дар бекии Қўрғонтепа шӯрише ба амал омад.

¹ Аз М. Турсунзода. Куллийёт, ҷ.2. нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1971, с.250 оварда шуд (тарҷ.).

² Д. Н. Лагофет. Бухарское ханство под русским протекторатом. сах. 262.

Воқеаҳои соли 1905-и Россия «чун хамиртуриш батадрич аҳолиро ба шӯр меоварад» қайд меёбад аз ҷониби ҳокимияти маҳаллӣ соли 1907.

«Аҳолии ҳамеша мутеъ ва ҷабру зулмдида, ким-чи хел сарам – дилам, амру фармони вазифадорони Бухороро иҷро мекарданд, аммо ҳодисаҳои хурд-хурди дарафтодан ба андозчинон қариб ки хусусияти силсилавӣ гирифта буданд».¹ Д.Н.Лагофет ҳислату ҳӯи деҳқонони онрӯзаро чунин тасвир мекунад. «Тахминҳо оид ба сар задани даргириҳо гӯё дар ҳаво овезон буданд, овозаҳо аз ким-кучоҳо ба худ бӯи номуайяни гирифта мерасиданд: «Инро ба мо хабар медоданд, – мегуфт сарчашмае – аз бисёр одамон ҳар гуна ахбори тозае мешунавем, ки дар Бекии Ҳисор бетартибӣ шудааст, гӯё он ҷо амалдореро задаанду кӯфтаанд ва боз аз кучое хабар меоварданд, ки дар Деҳнав зақотчино шапида куштаанд. Норизоии ҳомӯшона аз бекҳо ва амалдорони онҳо, бо арзи шикоятӣ беҳисоб мерехтанд ва ниҳоят ба ҳулоса меомаданд, эҳтимоли сар задани шӯриш дар фалон вақт, дар фалон хонигарино ба забон меоварданд».

Ҳангоми ҷашнгирии Наврӯзи соли нав бесарусомониҳо дар як қатор деҳаҳои хонигарии Ҳисору Кӯлоб, инчунин бо ташаббуси муҳассилини мадрасаҳо дар шаҳрҳои Кӯлоб, Қарши ва Шаҳрисабз аланга заданд. Таҳсилгарони мадрасаҳо дар даст калтак ба кӯчаҳо мебаромаданд ва мардуми зиёд ба онҳо ҳамраъӣ мешуданд. Дар Кӯлоб бек аз ӯҳдаи пахши даргирии муҳассилин набаромада, дар қалъа пинҳон шуд. Кӯшиши бо ёрии сарбоз онҳоро пахш кардан ҳосиле набахшид. Худи ҳамон рӯзҳо дар як қатор деҳаҳои тоҷикнишини бекии гуногун амалдорони Бухороро кӯфтанд, ки барои ҷамъоварии андоз ва бочу хироҷ омада буданд. Қаҳру ғазабӣ аҳоли ба дараҷае боло хест, ки беки Кӯлоб маҷбур шуд, барои кӯмак ба фармондеҳи қисмҳои ҳарбии сарҳадбонони дахлдори Русия муроҷиат намояд. Мавҷи ҷунбишҳо вақте ором шуд, ки овозаи ба ёрии бек омадани қисмҳои ҳарбии сарҳадбон паҳн гардид.

¹ Ниг. Лагофет, ҳамон ҷо, с. 264.

Ҳамаи ин шӯриши номуташаккилонаи тасодуфан сарзанандаи тоҷикон зидди зулми амирон тақдири муштараке доштанд – шикаст, зеро онҳо шӯришҳои деҳқононе ба шумор мерафтанд, ки аз роҳбарии пролетарӣ бебаҳра буданд. «Шӯришҳои деҳқонон,– таълим меод рафиқ Сталин,– фақат дар ҳамон ҳолат ба комёбӣ мерасонад, ки бо ҳаракатҳои коргарон омезиш пайдо наояд ва коргарон ба рафти шӯриш роҳбарӣ кунанд. Танҳо шӯришҳои якҷоя таҳти роҳбарии синфи коргар ба мақсад мерасонад».¹

Вале чунин шароит дар аморати Бухорои тасвиршудаи онрӯза, вуҷуд надошт.

¹ Сталин. Сӯҳбат бо нависандаи немис Эмил Людвич. «Партиздат», 1933, саҳ. 9.

ХІХ ТАЛОШ БАРОИ ҲОКИМИЯТИ ШЌРАВИ ДАР ТОЧИКИСТОН

Чанге ки ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба роҳ андохт, чанги ғайриодилона ва ишғолгарона буд. Вай ба сари халқҳои ин мамлакати кушод, аз ҷумла барои халқи тоҷик, ки баҳри озодӣ ва истиқлолияти худ мардонавор мубориза мебурд, ҷабру ҷафоҳои зиёд овард. Россияи асри ХІХ, зотан, мамлакате буд, ки акнун ба роҳи капиталистӣ дохил мегардид, аммо дар ин марҳила хонигарихои Осиёи Миёна «дар зинаҳои аз ҳама поини ваҳшиёнаи феодалӣ қарор доштанд».¹ Россия нисбат ба мамлакатҳои пешрафтаи Аврупо дар соҳаҳои ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ, фарҳангӣ ва хоҷагӣ ҳеле қафо монда буд, вале назар ба аморати Бухоро, ба дараҷаи нисбатан ҳеле баланди маданияу хоҷагӣ қарор дошт.

Ба ин тариқ, аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ғасб гардидани Осиёи Миёна на танҳо маънои зӯран ба ҳаёти империяи подшоҳӣ чун мустамлика ҳамроҳ карданро дошт, балки маънои ба маданияти ҳеле пешқадами «миллати бузурги рус, миллати Плеханов ва Ленин, Белинский ва Чернышевский, Пушкин ва Толстой, Глинка ва Чайковский, Горкий ва Чехов, Сеченов ва Павлов, Репин ва Суриков, Суворов ва Кутузов пайвастанро низ дошт».²

Ба Россия ҳамроҳ шудани хонигарихои Осиёи Миёна аз ҷаҳони берун кандашавии яқасраи онҳоро аз байн бурд. Агар то ишғоли хонигарии Осиёи Миёна аз ҷониби ҳукумати подшоҳӣ ин мамлакат кам дастрас бошад, пас аз ишғол қолаб тамоман ба сурати дигар даромад. Агар солҳои 1881-1888 нахустин роҳи оҳан аз соҳили Каспий то Самарқанд оварда шуд, давомаш соли 1899 то ба Тошкент

¹ Инро Карл Маркс (ниг. ба К. Маркс ва Ф. Энгелс. Сочинения, IX с. 374) нисбати Туркияи Султонии асри ХІХ, муайян кардааст, ки бо асоси яқранги худ метавонад ба Осиёи Миёнаи асри ХІХ, низ нисбат дода шавад.

² И.Сталин. О Великой Отечественной войне Советского Союза», Москва, 1943, сах. 34.

расид. Оид ба аҳамияти ин роҳ барои ҳукумати подшоҳӣ В.И.Ленин гуфтааст: «Роҳи оҳани сохилҳои Каспий барои капитали Осиёи Миёна кушода шуд».¹ Бо сохтани роҳи оҳани Тошкент (1900-1905) расидан аз Петербург то Тошкент акнун ҳамагӣ 4 ½ шабонарӯз буд. Роҳи оҳан баъдан то Бухоро давом ёфт. Роҳҳои оҳан хароҷоти сармоядорони русро барои интиқоли маводи хом ва молу ашёи тайёр хеле кам кард, пешрафти пахтакориро тезонид ва бозорҳои Осиёи Миёнаро барои сармоядорони Россия васеъ гардонид.

Беҳтарин одамони хонигарии Бухоро мекӯшиданд аз имкониятҳои навиёда харҷониба истифода баранд, ки ба он барқароршавии алоқа бо Россия роҳ кушод. Аз ишғоли Россия Осиёи Миёнаро дере нагузашта нависандаи маъруфи асри XIX-и тоҷик Аҳмади Қалла, ки яке аз бузургтарин хирадмандони Бухоро дар се асри охир буд ва ба таъбири устод С. Айнӣ чун ситораи сахарӣ дар осмони тираи Бухоро тобид, аз сафари Петербург бо орзуе баргашт, ки дар пойтахти хонигарӣ ҳам театр кушода шавад, беҳастагӣ тарғиб мекард, ки забони русӣ ва дигар забонҳои хориҷиро омӯзанд. Нависандаи дигари тоҷики асри XIX Сайид Аҳмади Аҷзӣ, бо вучуди зиддиятҳои диндорони иртиқой, дар як қатор асарҳои худ ва фаъолияти омӯзгорияш ғояҳои демократиро тарғиб мекард, ки ин баъд аз сафарҳои ба Россия ва омӯзиши классикони рус ҳосил шуда буд. Ӯ забони русиро хуб медонист, хеле хуб тарғиб менамуд, ки тоҷикон ба осори гаронбаҳои халқи бузурги рус ва маданияти хеле пешрафтаи он роҳ пайдо намоянд. Зеро дар он вақт мактабҳои русӣ, қатъи назар аз бисёр камбудихояш, назар ба мактабҳои кӯҳнаи хонигарии Бухоро, ки моҳиятан тухми ҷаҳолатпарастӣ мекошт, ба дараҷаи хеле баланди таълиму тарбия расида буд. Сайид Аҳмади Аҷзӣ тарғиб менамуд, ки мусулмонони моро лозим аст, то дар мактабҳои русӣ таълим бигиранд.

Бо чандин сабаб пешрафти сохти сармоядорӣ дар Осиёи Миёна баъди ишғоли Россия ба худ як шакли шармоваре

¹ Ленин, асарҳо, ҷ.IV, сах. 165.

мегирифт. Вале бо ин ҳама вай зуҳур карда буд. Масалан, дар хонигарии Бухоро заводи тозагари пахта пайдо шуд, ки боиси ба вучуд омадани саноати маҳаллӣ гардид. Ин дар навбати худ боиси пайдоиши нахустин кадрҳои пролетари тоҷику ўзбек ҳам шуд. Таъсири русҳо дар пешрафти хоҷагии деҳот низ эҳсос мешуд. Масалан, танҳо зери таъсири русҳо дар мо кишти картошка ба роҳ монда шуд. Дар замони русҳо истифодаи подос ва ривочи парвариши ғўсфандони маҳинпашми аз Қафқози шимолӣ ба Осиёи Миёна оварда, ба роҳ афтод. Чунин метобад, ки танҳо дар замони русҳо ғўсфандпарварӣ домони калон кушод.

Ба Россия ҳамроҳ карда шудани хонигарии Осиёи Миёнаро чун воқеаи дорои аҳамияти мусбат бояд ба ҳисоб гирифт, махсусан дар бобати ба нестӣ расондани муносибатҳои нохуши феодалӣ ва ҷангҳои беҳисобе, ки хонҳо байни худашон доштанд. Аз он ҳама тохтутозҳо танҳо зироаткор – аҳолии одӣ азият мекашид, ҳангоми ҷангу ҷидолҳо тамоми хароҷот ба дўши деҳқонон меафтод.

Далели мусбати дигари ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна барҳамхӯрии ғуломдорӣ дар шаҳру навоҳии тобеи бевоситаи генерал губернатори Туркистон буд.

Дар қаламраве, ки Генерал – губернатори Туркистон бевосита раҳбарӣ мекард, вазниниҳои сангини ба дўши мардумони навоҳии Осиёи Миёна гузоштаро кам карда нишон додан ғалати нораво мебуд. Онҳо ҳам аз ҷониби мустамликадорон ва ҳам аз ҷониби феодалҳо-заминдорони калон бераҳмона истисмор мешуданд. Дар Генерал-губернатории Туркистон усулҳои истисмор бо тамоми рангу тобишҳояш вучуд дошт: муносибати ҳайвонтабиатонаи амалдорон нисбат ба меҳнаткашон, аз ҳад гузаштани ришвахӯрӣ, дар баъзе мавридҳо талаву торочи молу мулки ғуқаро, замин ва ҷарогоҳҳои онҳоро кашада гирифтани мустамликадорон, нафрат доштану бовар накардан ба онҳо¹ аз ҷумлаи инҳо

¹ Нигаред ба нутқи узви Думаи давлатӣ Мансуров дар маҷлиси дарҳои пӯшидаи Думаи давлатӣ аз 15 декабри соли 1916 роҷеъ ба масъалаҳои бетартибӣ дар Туркистон.

буданд. Вале бо боварии комил таъкид намудан лозим аст, ки барои меҳнаткашони хонигарии Бухоро тобеи Ҳукумати подшоҳӣ будан камтар фалокатбор буд, ки зери зулми амири Бухоро. Мисоли барҷастаи онро дар Помир баъди ба хонигарии Бухоро ҳамроҳ карда шуданаш мебинем.

Ба ҳайати аморат дохил шудани ин вилоятҳо барои ду мақсад буд: а) зуд маъмурони аморатро ба ҷамъоварии андоз фиристандан, б) тоҷикони Помирро ба тартиботе омешиш додан, ки дар ҳамаи бекигарииҳои дигари хонигарии Бухоро ҷорӣ буд. Дар деҳаи Зинг (Вахон) амалдорони аз амир расида (воқеа соли 1903 рӯй дода буд) ғайр аз пардохтани андозе, ки дертар амалдорони ҳукумати подшоҳӣ онро барои мардум миёншикан ва иҷронашаванда шумурданд, боз аз мардум талаб мекарданд, ки барои кайфу сафояшон духтару писари зебо ҳозир намојанд. Аҳолии ба ҳашм омадаи деҳа муттафиқона ба ҳулосае омадаанд, ки намојандагони амирро мекушанд ва худ ба Афғонистон фирор мекушанд. Дар задухӯрди байни андозчинон ва мардуми деҳаи Зинг сарҳадбонҳои ҳарбии руси Лангар маҷбур ба даҳлат мешаванд. Тафтишоти баъдтар гузарондаи амалдори дипломатии генерал губернатори Туркистон чунин вазъи аҷибро ошкор намудааст.

Пеш аз ҳама, амалдори дипломатии номбурда, ки наҷандон дилсӯзӣ ба мардуми Вахон дошт, воқеаи деҳаи Зингро «чун таркишу ҳашми халқӣ бар зидди усулҳои амали аморати Бухоро» арзёбӣ карда буд. Вай закоти ҷамъ овардаи намојандагони аморатро «ғайриодилона» шумурда илова намурад: «дар мавриди дашноми одоби халқӣ бояд гуфт, ки созиш миёни одати решадори амалдорони Бухоро, ки бечазо дар ғӯшаҳои боқимондаи хонигарӣ таҷриба мешавад ва мафкураи тоҷикони кӯҳистони тарзи зиндагии рӯзгори падаршоҳиро нигоҳдоранда ва ба фосиқии ҷинсӣ бо танаффӯри саҳт назоратгар ба душворӣ метавон ҷашмдор буд.

Амалдори дипломатии Генерал-губернатори Туркистон ҳамчунин иттилоъ медиҳад, ки тоҷикони Вахон муддати 8 соли охир ҳамасола ба сардори дастаҳои Помир ва сардори дидбонии Лангар муроҷиат мекушанд, ки онҳоро ба Россия

хамроҳ созанд. «Агар талаби мо қонеъ гардонда нашавад, акнун ба ҷид изҳор мекунам онҳо, мо ба Ваҳони Афғонистон кӯч мебандем». Қарорашон чунон қатъӣ буда, ки то аз боло омадани амалдори дипломатии Генерал губернатори Туркистон онҳо байни буттазорон пинҳон шуданд ва қисме аз онҳо дар соҳили афғон зиндагӣ карданд.

«Ман бовари комил дорам ки, — меғӯяд амалдори муҳаққиқ, — агар ваҳониҳо ба ихтиёри ҳукумати Бухоро вогузор шаванд, яқсара кӯч мебандад... Вале, ғайр аз ин, мутаассифона, барои ин андеша асоси пурра ҳаст, ки қисми ҷануби Шуғнон низ аз ақиби Ваҳон ба по меҳезад ва муайян кардан душвор, ки дар кадом вусъати ҷуғрофӣ он миқдор аҳолии тоҷик зиндагӣ ихтиёр хоҳад кард? Вақте ман ба Хоруғ расидам, назди ман издиҳоме бештар аз 200 тан ҳозир шуданд, ки аксарияти онҳо сокинони Шохдараву Ғунд буданд ва дар аризаашон омада, ки онҳо меҳоҳанд ба Россия ҳамроҳ шаванд ва бухороиёро ҷашми дидан надоранд».¹

Шароити миёнаи асри XIX —и Осиёи Миёнаро арзёбӣ карда, ниҳоят он вазъиятро низ ба ҳисоб бояд гирифт, ки ин мамлакати домонаш васеъ на танҳо барангезандаи шавқи ишғолгарии Россияи подшоҳӣ буд, балки давлатҳои дигари империалистиро низ ҷашми тамаъ кушода шуд. Даромадан ба ҳайати ҳар кадоме аз онҳо дар оянда имконияти муттаҳидии меҳнаткашони Тоҷикистонро бо кӯшишҳои халқи бузурги рус бар зидди ҳокимияти подшоҳӣ, бар зидди зулми иҷтимоӣ ва милли аз байн мебард. Дар ин ҳолат барои онҳо имконнопазир мегардид, ки аз дастовардҳои Инқилоби Кабири Сусеълистии Октябр ва аз кӯмакҳои халқи бузурги рус истифода бурда, марҳалаи пуразоби рушди сармоядориро истисно карда, ба сотсиализм қадам бимонанд.

Яке аз бузурғтарин дастовардҳои Инқилоби Бузурги Сусеълистии Октябр он буд, ки вай «бо як зарба занҷирҳои ис-

¹ ЦАУ, д. Политического Агентства в Бухаре, арх. № 309, ҷарҳаҳои 193-197.

тисмори миллиро барканд, муносибатҳои кӯҳнаи байни халқҳоро чапа кард, адовати қаблии миллиро гусехт, заминҳои ҳамкориҳои халқҳоро озода кард ва барои бенавоёнӣ (пролетариати) рус бовари дигар миллатҳои бародарро ба даст овард».¹

Ба хотири мустақамии сохти шӯравӣ аз ҷониби Комиссари Халқ оид ба миллатҳо рафиқ Сталин навишта шудани «Декларатсияи ҳуқуқи халқҳои Россия», ки 15 ноябри соли 1917 бо имзоҳои Ленин ва Сталин ба ҷоп расид, нақши бениҳоят муҳим бозид. Вай бо рӯшанбаёнӣ ва дақиқии барҷаста қоидаҳои асосии сиёсати миллии болшевиконаро эълон дошт: баробарӣ ва мустақилияти халқҳои Россия; ҳуқуқи халқҳои Россия барои худмуайянсозии озодона, ҳатто ки то ба ҷудошавӣ ва ташкили давлати мустақил; бе-кор кардани ҳама гуна имтиёз ва маҳдудияти миллию рӯҳонӣ, ривочи озодонаи миллият ва гурӯҳҳои қавмӣ, ки маскунӣ Россияанд. Моҳи январӣ соли 1918 дар «Декларатсияи ҳуқуқи меҳнаткашон ва халқи истисморшаванда»-и Анҷумани сеюми Умумироссиягии Шӯроҳо қабулкарда ва қарори махсуси Анҷуман аз рӯи маърузаи рафиқ Сталин «Дар бораи идораҳои федералии Ҷумҳурияти Россия» асосҳои ояндаи Конститутсияи Иттифоқи Давлати Шӯравӣ – иттифоқи бародаронаи дар асоси федералӣ озодона мутаҳидшавандаи ҷумҳуриҳои шӯравии Россияро гузоштанд. Ҳардуи ин ҳуҷжат ташкил ёфтани Ҷумҳурии Россияро дар асоси иттиҳоди озодона ва иттифоқи ихтиёрии халқҳои Россия, чун федератсияи ҷумҳуриҳои миллии шӯравӣ, эълон доштанд. «Мо на ба тарзи ҷудоиандозии қонуни бераҳмонаи Рими Қадим, балки бо роҳи муттаҳидсозии тамоми халқҳо бо занҷирҳои гусехтанашавандаи мановфеи зиндаву тафаккури синфӣ ҳукмронӣ мекунем»² – гуфт Ленин дар Анҷумани III Шӯроҳо.

Бо ёрии халқи бузурги рус, бо кӯмаки Артиши Сурхи

¹ Сталин. Марксизм и национально – колониальный вопрос. Москва, 1934, сах. 105.

² Ленин. Асарҳо, ҷилди XXII сах. 224.

Коргару Дехкон меҳнаткашони вилоятҳои дурдасти собик империяи подшоҳӣ ҳукуматро ба дасти худ дароварданд. Соли 1918 бо пешниҳоди Ленин ва Сталин, Туркистон ҳам Ҷумҳурии Соҳибхитӣи Шӯравии Сотсиалистӣ эълон гардид ва ба ҳайати РСФСР³ дохил карда шуд. Қатори РСФСР ҷумҳуриҳои Украина, Белорус, Озарбойҷон, Арманистон, Гурҷистон ташкил ёфтанд.

Барқарории Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҳудудҳои тобеи ҳукумати подшоҳии рус ва ташкили Ҷумҳурии соҳибхитӣи Шӯравии Сотсиалистиро ҳукумати амири Бухоро тамоман душманона истиқбол намуд. Бо Ҳокимияти Шӯравӣ ба таври рӯякӣ муносибат карда, худро чун риоядори қонун нишон дода Сайид амир Олимхон – охирин амири Бухоро – рӯз то рӯз бештар ба ҳама душманони шӯравӣ меҳмондориро ривочу раванқ меод. Бухоро маркази унсурҳои бегонае шуд, ки дар он нақшаҳои ҳама гуна ифвоғариҳои зидди шӯравӣ матраҳ мегардид. Соли 1918 пӯлиси амир ҳамаи онҳоеро, ки нисбати болшевикон андаке хусни тавачҷӯх доштанд, дастгир ва ба обхонаву зиндонҳои зеризаминии даҳшатбори амири Бухоро андохтанд, болои ин зиндонҳо тавилаи аспҳои амир буд ва тамоми ифлосихояш ба сари зиндониён мерехт.

Ҷаллодони амири Бухоро ҳамчунон зиёд ба хунрезӣ машғул буданд, ки ҳатто асабҳои одатишон тоб оварда наметавонишанд. «Шариатпаноҳони олиҳиммат»-и донотарош маҷбур буданд, ки усулҳои нави қатлро фикр карда бароянд: акнун одамони дастгиршудаи амирро ба таври пеш хекиртақбурӣ намекарданд. Ба тирезаи баланди регҳона – яке аз маҳбасҳои Бухоро ғарғарае сохта буданд. Одами «ба қатли оӣ» маҳкумшударо (аз рӯи шариати нав онҳоро чунин меномиданд) бо фармони амир ба ҳамон зиндон меандохтанд ва ба гарданааш ресмони рӯғанзада андохта, як нӯги онро аз ғарғара гузаронда, нӯги дигарашро ба берун мепар-

³ Ҷумҳурии соҳибхитӣи Шӯравии сотсиалистии Туркистон аз вилоёти Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Ҳафтрӯд, назди Каспий ва Амударё ташкил ёфта буд.

тофтанд. Чаллодон аз як нӯги ресмон дошта мекашиданд. Маълум мешавад, ки хуни ғавворзадаи мақтул дигар ба вичдони чаллодон асар намекунад ва ниҳоят мақтул башараи чаллодро надида чон медодааст... «Дар ин рӯзҳо мегӯяд С.Айнӣ, ки он вақт «Дохунда»-и худро менавишт, «обхона» мисли пештара зиндони якумраи маҳбусон набуд; баръакс, ҳар касе ки рӯзона он ҷо меафтод, бегоҳӣ, аллакай, ба регхонааш мебурданд ва арғамчин ба гарданааш меандохтанду бӯғи мекарданд. Кам касоне буданд, ки он ҷо ду-се рӯз зинда нигоҳ дошта шаванд».¹

Мувофиқи фармони махсуси амир, каси ба болшевикон хусни тавачҷӯх доштаре ҳатто як тика нон надода, ба ҷазоҳои саҳтарини ҷисмонӣ ва шиканҷаи ҳайвонона месупурданд. Бо ин усул, қариб якуним ҳазор одами гумонӣ ва воқеан зидди амир барчида шуд. Ғайр аз ин, чунонки дар шаҳрҳо шакл ёфта буд, дар тамоми хоки хониғарӣ низ 1600 гавандаи дини дигар ба ҳалокат расонда шуд.

Қатлу куштори зидди тарафдорони болшевиконро давом дода, ҳукумати амирӣ бошито ба муборизаи ҳарбии зидди Ҳокимияти Шӯравӣ омодагӣ мегирифт, сафи артишро нав мекард, аз хориҷи мамлакат силоҳ меҳарид, сарбозони синну солашон калонро ҷавоб дода, сафҳои лашкарашро аз ҳисоби сарбозони ҷавон пур месохт.

Соли 1919 дар натиҷаи аз байн бурдани ҷабҳаи Оренбург ва муттаҳидсозии Осиёи Миёна бо Федерасияи Россия мувофиқи тадбирҳои муҳиму муносиби Ленин ва Сталин, минбаъд устуворсозии Ҳукумати Шӯравӣ дар Осиёи Миёна ба амал меояд. Аз Москва ба Тошкент ҳайати махсусе оид ба корҳои Туркистон омад. Ҳамсафони вафодори Ленин ва Сталин – М.В.Фрунзе, В.В. Куйбишев, Л.М. Каганович дар Осиёи Миёна дар пайи иҷрои вазифаҳои Ленин ба ҳайати оид ба корҳои Туркистон супурда ба шиддат кор бурданд. Он вазифаҳоро Ленин чунин мушаххас нишон дода буд: «Худмаъиянсозии халқҳои Туркистон ва барҳамзании ҳаргуна нобаробарии миллӣ ва имтиёзи як гурӯҳи миллӣ аз

¹ С.Айнӣ. Дохунда. Москва-Тошкент, 1933, с.138.

ҳисоби гурӯҳи дигар – асоси тамоми сиёсати Ҳукумати Шӯравии Россияро ташкил мекунад ва чун роҳнамои роҳбарии тамоми сохтори идории он хизмат хоҳад кард ва танҳо бо чунин фаъолият аз сари ҳокимияти сангини давоми бисёрсолаҳо сохтаи ҳукумати подшоҳӣ ва нобоварии оммаи заҳматкаши маҳаллии Туркистон ба коргару деҳқони Россия метавон гузашт».¹

Мустаҳкамсозии Ҳокимияти Шӯравӣ дар Осиёи Миёна унсурҳои ханӯз саркӯб нашудаи зидди инқилобро ба қаҳру ғазаби девонаворе меовард. Амир ба сӯи Россияи Шӯравӣ то рафт бештар густохона менигарист. Сарҳадшиканӣ ва хучум ба хизматчиёни Шӯравӣ ба мушоҳида мерасид, зидди тадбири шӯроҳо ҷиҳати барпоии доду гирифти молу ашё байни Бухоро ва Ҷумҳурии Шӯравӣ коршиканиҳо ҳалал ворид мешуд. Тобистони соли 1920-ум амир лашкаре иборат аз 8-10 ҳазор сарбози бо силоҳи замонавӣ як андоза мусаллаҳ ва оmodаро ташкил дод. Ғайр аз ин, ӯ чандин даҳҳазора дар дастаҳои бекҳо – лашкари халқии гирдомада дошт, ки ҳарчанд бо силоҳҳои нав мусаллаҳ буданд, вале таълими ҳарбӣ надида буданд. Ҳамин тавр, амир қувваи зиёде барои мубориза муқобили Ҷумҳурии Шӯравӣ ҷамъ овард.

Аммо, на танҳо қувваҳои зидди инқилоб меафзуданд. Ягон навъи ҷазо пеши роҳи рушди завқии инқилобиро дар Бухорои амирӣ гирифта натавонист, зеро тоқатнопазирии ҳолат ва истифодаи ваҳшиёнаи деҳқонон солҳои 1918 – 1919 махсусан ба авҷи аъло расид ва аз як сӯй тадбирҳои ҷангии амир, аз сӯи дигар дар Бухорои амирӣ тадбирҳои фаъолонаи Ҳукумати Шӯравӣ, ки манфиатҳои оммаи васеи Осиёи Миёнаро тарафдор буд, сабаб мешуд. Ин дигаргунӣ дар мафкураи меҳнаткашон бо заҳмати коммунистони Бухоро даст дода буд. Соли 1918 бисёр одамон аз зулми амир ва ба дор кашида шуданашон тарсида, дар Самарқанд, Тошкент ва Бухоро рӯ ба гурез оварданд. Дарёфта буданд, ки танҳо ҳизби коммунист халқро ба ғалаба оварда аз ҷавру

¹ Ленин, Сочинение, ҷ. XXIV, сах. 811.

зулми амири Бухоро халос карда метавонад, бисёрии онҳо ба сафи ҳизб шомил шуда, Ҳизби Коммунистии Бухороро ташкил доданд. Коммунистон ташкилоти худро дар Самарқанд, Когон, Чорчӯй ташкил дода, ба Бухоро омаданд. Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунисти Бухоро тахти роҳнамоии Ҳизби Коммунисти (болшевикон)-и Россия ба ҳаракатҳои инқилобии зидди амир роҳбарӣ намуда, ҳамаи онҳоеро, ки аз зулми амир норозӣ буданд, зидди зулму асо-рати амир бархезониданд. Ва агар дар аввали моҳи августи соли 1920 ғаёлияти амири Бухоро ва қувваҳои чамъ овар-даи ӯ аз ҳисоби нерӯҳои тундравони хориҷӣ ба дараҷаи аз ҳама баландаш расида буд, дар ин вақт ташкилотҳои ҷавони инқилобии Бухоро ҳам бекор нанишастанд. Ҳизби комму-нист миёни оммаи меҳнаткашон ва сарбозони амир тарғиботи пурзӯре мебуданд.

5 августи соли 1920-ум намояндагони босмачиён ва рӯҳониёни Фарғона бо мақсади хушёр кардани амир ба Бу-хоро омаданд, ки муборизаро зидди Россияи Шӯравӣ, баҳри «ҳифзи ислом» ҳарчӣ зудтар сар кунад. Амири Бухоро бо майли тамом босмачиёни Фарғонаро тарафдорӣ кард. Барои омодабош зидди Шӯроҳо бархоста ба рӯҳониёни ислом дас-тур дод, ки байни аҳоли тарғиботи пурзӯр бурда, ҳамаро ба «ғазо»-и зидди «куффор» барангезанд.

Ташкилотҳои коммунистии хонигарии Бухоро, ки кор-манди корозмудаи махфӣи болшевикон, ташкилотҳои бомаҳорат М.В.Фрунзе идора мекард, пешакӣ аз ҳаракати зиддиинқилобии амир болоро огоҳ месозад. 16 августи соли 1920-ум дар Чорчӯй Анҷумани (қурултоӣ) Ҳизби комму-нистии Бухоро даъват мешавад, ки вай оид ба шурӯи шӯриши инқилобии меҳнаткашони хонигарии Бухоро бар зидди бедодгарии амир занги хушёрӣ мезанад. Охири ав-густи соли 1920, дар ҷавоби даъвати Анҷуман оид ба шурӯи муборизаи яроқнок бо амир, меҳнаткашони Бухоро муттафиқона парчами шӯришро баланд мебардоранд. Ҳаракат хусусияти дӯстона ва муташаккилона дошт. Куми-таи инқилобии дар рафти шӯриш ташкилёфта, ба мубориза қуваҳои нав ба навро ҷалб менамуд, аз байни деҳқонони

заҳматкаш иттифокчиён пайдо мекард. Шӯришгарон аз номи халқи Бухоро ба пролетариати рус ва Артиши Сурх муроҷиат ва хоҳиш менамоянд, ки дар муборизаи онҳо барои барҳам задани ҳукумати амирӣ кӯмак расонанд.

Пролетариати рус ва Артиши Сурх ба халқи ситамкашида дасти дӯстӣ дароз карданд. М.В. Фрунзе дар фармони худ ба лашкари ҷабҳаи Туркистон менависад:

«Дар баъзе ҷойҳои Бухоро ҳаракати инқилобӣ сар зад. Соати набарди ҳалқунандаи омаҳои меҳнаткашони ҷабрида ва ба бандагӣ маҳкумшудаи Бухоро бо ҳукумати хунхори амиру бекҳо фаро расид. Полки навзоди Артиши Сурхи Бухоро барои ёрии халқи худ ба роҳ баромад. Полкҳои сурхи коргару деҳқони Россия вазифадоранд дар паҳлӯи онҳо бошанд. Ба ҳамаи қувваҳои мусаллаҳи мо фармон медиҳам, ки дар ин соатҳои ҳалқунанда ба ёрии халқи Бухоро биширобанд.

Сарбозони Артиши сурх, фармондеҳон, комиссарҳо, ҷашми тамоми Россияи Шӯравӣ ба шумо дӯхта ва аз ҳар кадоми шумо интизор аст, ки вазифаи инқилобии худро адо намоед. Барои манофеи меҳнаткашони Бухоро ва Россия ба пеш! Зинда бод халқи бедоршудаи Бухоро ва Ҷумҳурии навзоди Бухорои Шӯравӣ».¹

Вазифаи аз ҳама муҳим ишғоли Бухорои Кӯҳна – қароргоҳи амир ба ҳисоб мерафт, ки инон қисмҳои асосии ҳарбии худро ҳамон ҷо бурданд. Ба иҷрои ин вазифа сарбозони қисмҳои туркистонӣ бо сарвари роҳбари варзида М.В.Фрунзе камар бастанд. Амалиёти ҷангӣ зидди қалъа 30 август шурӯъ гардид.

Озмоишҳои аввали ба даст овардани деворҳои поҳсагини қалъа бефоида анҷом гирифтанд. Танҳо вақте тири тӯпҳои вазнин аз масофаи наздик ба қор дароварда шуданд, сӯрохсозии вурудгоҳи дарвозаи Қаршии Бухоро даст дод. Аскарҳои сурх муқобилияти сахти лашкари амирро фӯрӯ нишонда, ба шаҳр даромад ва бо кӯмаки шӯришгарони шаҳр

¹ М.В.Фрунзе. На фронте гражданской войны. Сборник документов. Москва, 1941, саҳ. 325-326.

ва дехаҳои атроф артиши боқимондаи амирро аз Бухоро ронданд.

2 сентябри соли 1920 сарфармондеҳи лашкари чабҳаи Туркистон рафиқ Фрунзе дар барқияи худ ба номи В.И.Ленин навишт:

«Қалъаи қадими Бухоро имрӯз бо ҳучум ва амали якҷояи бухориёни сурх ва қисмҳои мо ба даст омад. Охириин тақягоҳи Бухорои ҷаҳолатпараст ва иртиҷоихоҳ фуру рафт. Байрақи сурхи ғалаба дар Регистон парафшонӣ дорад...»¹

Меҳнаткашони хонигарии Бухоро бо рӯҳияи баланд хабарӣ аз байн рафтани ҳукумати амириро истиқбол наму-данд. 14 сентябри соли 1920 якумин Анҷумани Умумибухорой барпо гардид, ки вай ташкили Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Бухороро эълон дошт ва органҳои қонунгузор ва иҷроия – Кумитаи иҷроия ва Шӯрои Нозиро-ни Халқи онро таъсис дод.

Эълони Ҷумҳурии Халқӣ, на сотсиалистӣ, вобастаи ша-роите буд, ки Бухоро бояд марҳилаи зарурии рушди дохи-лиро дар раҳи сотсиализм тай мекард.²

Ҳукумати Бухорои Шӯравии дар натиҷаи табaddулот ташкил шуда, баробарҳукукии пурраи миллатҳоро эълон дошт ва ба дигаргунсозиҳои инқилобии зарурӣ даст зад. Вай андозу бочу хирочи беҳисобро, ки хонигарии аморати Бу-хоро ва дастаи амалдори он ғундошта мегирифтанд, бекор кард, ҳамчунин декрет оид ба замин ва мардумро ба ҷоп

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 330.

² Дар Анҷумани X Шӯрои умумироссиявии Шӯроҳо 26 декабри с. 1922 доир ба масъалаи муттаҳидсозии ҷумҳуриҳои сотсиалистӣ рафиқ Ста-лин гуфт: «Ҷаҳор ҷумҳурӣ муттаҳид мешаванд: РСФСР ҳамчун таш-килётҳои федералии том, ҷумҳурии назди Қафқоз низ ҳамчун ташки-лётҳои том, Украина ва Белорус. Ду ҷумҳурии соҳибхитӣ Шӯравӣ – Хоразм ва Бухоро, ки сотсиалистӣ нестанд, вале республикаи халқии Шӯравианд, муваққатан берун аз ҷорҷубаи ин иттиҳодия қарор доранд, танҳо сирф барои он ки ин ҷумҳуриҳо ҳоло сотсиалистӣ нестанд. Рафиқон, ман бовар дорам ва шумо ҳам бовар доред, ки ин ҷумҳуриҳо бо пешрафти дохилии худ ба сӯи сотсиализм, ҳамчунин ба сафи ҷумҳуриҳои давлати сотсиалистии акнун ташкилшаванда, меда-роянд». (Сталин. Марксизм и национально-колониальный вопрос. По-литиздат, 1934, саҳ. 93).

дод. Мувофиқи ин декрет тамоми замин, об, бешазорон ва боигариҳои табиӣ чун боигарии мардумӣ эълон шуд.

Меҳнаткашони Бухоро соли 1920 ҳокимияти хонигарии Бухороро барҳам зада, бар сари истисморгарони худ ғалабаи барҷаста ба даст оварданд. Вале ин ғалаба ҳанӯз ғалабаи пурра набуд.

Як рӯз пеш аз таслими Бухорои Кӯҳна амир Сайид Олимхон ба тарафи Қаршӣ фирор кард. Як қисми Аскарӣ Сурх ўро таъкиб намуда, ба лашкари амир чандин зарба зад. Ҳаракатҳои дастаҳои якчандҳазораи амир барои гирифтани пеши роҳи таъкибгарон бефоида буданд. Дар мураккабтарин шароит, ҳатто вақте аскарони сурх дар ихотаи дастаҳои аз ҷиҳати адад бисёр калон ҳам ки афтоданд, аз вазъият роҳи раҳо ёфта, ба душман зарбаҳои ҳалокатбор заданд. Амири Бухоро ба умеди ҳалосӣ аз зарбаҳо то рафт ба дарунтари Бухорои Шарқӣ мегурехт. Амир Олимхон ба ҳулосае омад, ки дар водии Ҳисор қувваҳои мусаллаҳашро ҷамъ ва ба Аскарӣ Сурхи таъкибгар ҳамла намояд, аз ин рӯ, деҳаи Душанберо, ки баъдан пойтахти Тоҷикистон гардид, қароргоҳ интиҳоб кард.

Дар ин вақт як қисми Аскарӣ Сурх аз ақибгоҳи худ канда шуда, маҷбури ба таъхирандозии таъкиботи Сайид Олимхон гардид. Бо истифода аз ин амир дар Душанбе мақом зада, зуд аз пайи зидди Артиши Сурх ба ҷамъоварии лашкар ва ташкили қўшунҳои мусаллаҳе шуд. Бо ин мақсад вай бо сардорони дастаҳои босмачии Бухорои Шарқӣ ба гуфтугў даромад. Вай сардори яке аз калонтарин дастаҳои босмачиён – аспдузд ва каллабур Иброҳимбекро «сарфармондеҳи лашкари ислом» таъин ва тамоми гуноҳҳои пешинаи ўро афв намуд. Дар Бухорои Шарқӣ байни мардуми тоҷик тарғиботи белаҷомонаи думравони амир бар зидди Ҳукумати Шўравӣ ва болшевикон авҷ гирифт. Аммо наздиқрасии қисмҳои Артиши Сурх амирро маҷбур кард, ки ба тарафи Кўлоб гурезад ва баъдан маҷбури тамоман тарки хоки Тоҷикистонро гуфтани фирор ба хориҷ гардид.

Аз он сўи сарҳад Олимхон мекўшид ба ҳаракати дастаҳои босмачиён роҳбарӣ намояд. Чанде ҳамчун даст-

нишондаи наздики ӯ Бухорои Шарқиро Иброҳимбеки ном-
бурда, идора мекард. Вале дере нагузашта, дар Бухорои
Шарқӣ авантуристи гузарои байналхалқӣ, собиқ
сарфармондеҳи Артиши Туркия дар замони ҷанги
империалистӣ Анварпошшо шахсияти марказии босмачиё-
ни он марзу бум шуд.

Анварпошшо бо ҷанде аз гурӯҳҳои интервентҳо, махсу-
сан бо империалистони Олмон алоқа карда, ба силоҳи ито-
аткори онҳо мубаддал шуд ва баҳори соли 1921 ба Бухоро
роҳ ёфта ба ҳамзабонӣ бо унсурҳои маҳаллии
зиддиинқилобӣ миллатгароӣ буржуазӣ – ҳизби
ҷавонбухориён – ҷадидҳо даромад. Ин душманони ашаддӣ
халқ он вақт либоси шӯравӣ пӯшида, худро тарафдорони
тадбирҳои андешидаи Ҳизби Коммунист дар Осиёи Миёна
вонамуда, ба сафи Ҳукумати Ҷумҳурии Халқии Бухоро шо-
мил шуда буданд. Бо сӯистифода аз мансабҳои худ, ба Ан-
варпошшо бисёр кӯмак мекарданд. Бо кӯмаки онҳо Анвар-
пошшо ба Бухорои Шарқӣ роҳ ёфт ва бо амир Сайид Олим-
хони дар Афғонистон қароргоҳзада алоқа барқарор намуд.
Амир ӯро сарвари кулли дастаҳои босмачиёни ҷаррори Бу-
хорои Шарқӣ таъин намуд.

Анварпошшо дар Бухорои Шарқӣ ба шиддат қор мебард.
Дастаҳои ифротқору ғоратгари ӯ он ҷо қароргоҳ доштанд ва
онҳо ҷасурона ҳучуми ихотагаронро зада гардонида, худ
Душанберо ба ихота мегиранд, ки як қисми хурди Артиши
Сурх, муваққатан маҷбури тарки шаҳр шуда, ифротӣро
шикофида тарафи Бойсун мефароянд.

Дастаҳои босмачиён дар Бухорои Шарқӣ баъзе музаффа-
рият ҳам доштанд, вале ин устувор набуд. Артиши Сурх аз
нав сафҳои худро мустаҳкам намуда, ба сафҳои босмачиён
зарбаҳои марговар мезад. Моҳи августи соли 1922 таҳти да-
стирии фаъолони меҳнаткашони Бухорои Шарқӣ Артиши
Сурх лашкари беҳисоби дастаҳои ғоратгари босмачиёнро,
ки дар Ҳисор, Балҷувон ва Кӯлоб қароргоҳ доштанд, аз байн
бурд ва сардорони онҳо аз ҷумла Иброҳимбекро якҷоя бо
наздиконаш маҷбури гузеш ба сӯи кӯҳистон кард. Аммо
тақдири Анварпошшо – ин ҷосуси гузарои империализми

олмониро яке аз дастаҳои таъқибгари Артиши Сурх аз байн бурд.

Моҳи сентябри соли 1924 нахустин Анҷумани Шӯроии Бухорои Шарқиро дар рӯзи чаҳорсолагии барҳамхӯрии аморати Бухоро кушоданд.

Вай эълон кард, ки вазифаи асосии Артиши Сурх ва ҳамаи мардуми тоҷик пурра нобудсозии боқимондаҳои ханӯз яроқ аз даст нагузоштаи босмачиён аст. Анҷуман бо рӯхбаландии бузург гузашта, вазифаҳои асосии Ҳукумати Шӯравии Тоҷикистонро қайд кард. Он эълон намуд: вазифаи марказии Анҷуман гувоҳӣ медиҳад, ки Артиши Сурхи қорғару деҳқон бо дастаҳои ихтиёрии мардуми тоҷику ўзбек ба ҳам омада, аз ўҳдаи иҷрои «нақши Ҳимоятгари Ҳукумати халқии Шӯроии Бухоро пурра баромада тавонистанд» ва дар қори барқарорсозии хоҷагиҳои деҳқонӣ ёрию кӯмаки зиёд карданд. Анҷуман ба Шӯроӣ ҳарбии Инқилобии ҷабҳаи Туркистон ва дар симои он ба иттифоқии бовафо ва ёрдамчии халқи тоҷик – Артиши Сурх табрикнома фиристода гуфт, ки ба сабаби мубориза ва ғалабаҳои ӯ халқи тоҷик ҳам, мисли ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, озодии худро ба даст овард, имконият пайдо намуд, ки хоҷагиҳо ва сохтмонҳои дар натиҷаи ҷанги шаҳрвандӣ хароб гардидаро барқарор намояд ва ҳокимияти пурра халқиро мустаҳкам созанд.¹

Дар ин муддат меҳнаткашони Ҷумҳурии Шӯравии Халқии Бухоро дар ҷангҳои саҳт барои мустаҳкамсозии ҳокимияти Шӯравӣ як марҳилаи пешрафти худро ба сӯи сотсиализм тай кард ва Ҷумҳурии Шӯравии Халқии Бухоро ба Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистӣ мубаддал гардид. Ин марҳалаи барои меҳнаткашони Бухоро бисёр муҳим, дар рӯзгоре рост омад, ки Ҳизби Коммунист оид ба сарҳадмуайянсозии давлатҳои Осиёи Миёна тадбирҳо пиёда мекард.

Мувофиқи қарорҳои ҳизбӣ, Кумитаи марказии иҷроияи Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сотсиалистӣ чунин қарор

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 58.

кард: Ҷумҳурии Соҳибхитиёри Шӯравии Сотсиалистии Туркистон ба Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Ўзбекистон табдил дода шавад ва дар таркибаш ўзбекҳои Туркистон, Бухоро ва Хоразм дароянд; Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Туркменистон ташкил шуда дар таркибаш туркманҳои Хоразм, Бухоро ва Туркистон дароянд; Вилояти Соҳибхитиёри Қирғизистон ташкил шуда дар таркибаш қирғизҳои Ҳафтрӯд ва вилояти Фарғона дароянд. Ба ҳаёти Ҷумҳурии Худмухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон, ки дар ҳаёти Ҷумҳурии РСС Ўзбекистон қарор дошт, дар асоси тақсимбандии миллию давлатии Осиёи Миёна тоҷикони Бухорои Шарқӣ, як қисми вилоятҳои Фарғонаву Самарқанд, ҳамчунин аҳолии Помир, дохил шуда буданд.¹

Ба муносибати ташкил ёфтани Ҷумҳурии Худмухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон аз 15 март соли 1925-ум рафиқ Сталин, ки тақсимбандии миллию давлатии ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна бевосита таҳти раҳбарии ӯ сурат гирифт, ба халқи тоҷик бо чунин табрикот муроҷиат намуда буд:

«Салом ба Тоҷикистон – Ҷумҳурии нави Шӯравии меҳнаткашон дар дарвозаи Ҳиндустон! Дар қори ба ҷумҳурии намунавӣ табдил додани ҷумҳурияшон миёни мамлакатҳои Шарқ ба ҳамаи меҳнаткашони Тоҷикистон муваффақиятҳои баланду беназир хоҳонам.

Тоҷикон таърихи ғани доранд; истеъдоди ташкилӣ ва сиёсии онҳо дар гузашта барои ҳеҷ кас пӯшида нест.

Заҳматкашони Тоҷикистон! Фарҳанги мамлақати хешро боло баред, хоҷагиҳои онро рушд диҳед, барои рӯзгордории заҳматкашони шаҳру деҳот кӯмак расонед, бехтарин фарзандони ватани худро гирди худ муттаҳид

¹ Соли 1929, мувофиқи қарори Анҷумани 11 Шӯроҳои Ҷумҳурии Худмухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон аз 28 апрели соли 1929 ва Президиуми Кумитаи иҷроияи Шӯроҳои Ҷумҳурии РСС Ўзбекистон аз 25 майи соли 1929 аз ҳаёти РСС Ўзбекистон ҳавзаи Хучанд ҷудо ва ба ҳаёти Ҷумҳурии Худмухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон ҳамроҳ гардонда шуд.

созед ва ба тамоми Шарқ нишон диҳед, ки Шумо сазовортарин авлоди гузаштагони худ ҳастед, ки дирафши озодиро дар даст саҳт доштаанд.

Зинда бод Тоҷикистони Шӯравӣ!»

Тақсимбандии миллию давлатии Осиёи Миёна, ташкил ёфтани Ҷумҳурии Худмухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар ҳаёти халқи тоҷик воқеаи муҳими таърихӣ буд. Тоҷикон дар тӯли таърихи бисёрасра ва пурғановати худ, ба истиснои аҳди Сомониён, мавқеи мутеона доштае дар ҳайати миллатҳо ва давлатдориҳои ба худашон тамом бегона буданд.

Тақсимбандии миллию давлатии аз ҷониби Ҳукумати Шӯравӣ ва ҳизби болшевикон дар Осиёи Миёна гузаронида, барои нахустин бор дар тӯли таърихи дуру дарози халқи тоҷик шароити аз ҳама мусоид ба вучуд овард, ки фарҳанг ва хоҷагидорӣ худро дар доираи миллию баробарии Давлати Шӯравии Сотсиалистӣ, бо истифода аз кӯмакҳои халқи кабири рус ва дигар халқҳои Иттиҳоди Шӯравӣ пеш бубарад.

XX. ТАЛОШИ ТОЧИКИСТОН БАРОИ ДАСТОВАРДҲОИ СОХТМОНИ СОТСИАЛИСТӢ

Баъд аз воқеаҳои болоӣ, дар давраи тайёрии заҳматкашони Тоҷикистон ба Анҷумани якуми Муассисони Умумитоҷикии Шӯроҳо дар хоҷагидорӣ ва барқарорсозии харобиҳои босмачиён ба муваффақиятҳои бузурги ҳаёти комёб шуданд ва бо кӯмаки Артиши Сурх дар нест кардани босмачиёни боқимонда муборизаи қатъӣ оғоз намуданд.

Босмачиён ба хоҷагии халқи Тоҷикистон зарари хеле чиддӣ расонда буданд. Рафтору кирдорҳои нисбати халқ равонидани кӯрбошиву босмачиёнро бо сухан гуфтан амри муҳол аст. Онҳо чӣ қадар бераҳмона молу амвол, хӯрокворӣ, ҳайвоноти хурду калон, пулу маблағи деҳқононро ба зӯрӣ кашида мегиританд ва ҳамаи онҳоро барои харидани аслиҳа аз хориҷа ва таъмини аҳли дарбори амир сарф мекарданд.

Давоми солҳои 1922 – 1924 танҳо дар тумани (уезди) Балчувон аз ҷониби босмачиён 4 ҳазор асп, қариб 15 ҳазор сар гов, қариб 75 ҳазор сар бузу ғӯсфанди халқ ба ғорат бурда шуданд. Дар тумани Балчувон босмачиён беш аз 1900 одами бегуноҳро ба қатл расонида, 1013 танро маҷрӯҳ гардонида буданд, ки 698 нафари онҳо маъҷуб монданд. Босмачиён 1894 хонаро вайрон карда оташ заданд.

Оқибатҳои ғоратгарии босмачиён дар Қалъаи Лабиоб, Обигарм, Чиргатол, Ҳоит, Тавилдара ва дигар туманҳо низ дар ҳамин ҷоя буд. Босмачиён аз Қалъаи Лабиоб 770 асп, 2000 моли резаро ба ғорат бурда, 779 касро ба ҳалокат расонда буданд.

Ин рақамҳо ҳанӯз тасаввури пурраи талафоти азимро, ки босмачиён дар Тоҷикистон ворид намуданд, намедиханд. Аввали соли 1925 майдони заминҳои лалмӣ назар ба солҳои ҷанги ҷаҳонии якум ба андозаи 72,1 Ҷоиз кам шуд, майдони умумии кишт – 73 Ҷоиз; саршумори ҳайвоноти гуногун – 60,3 Ҷоиз, саршумори аспҳо – 78 Ҷоиз коста гашт.¹ Кишти пунбадона 80% кам гардид.

¹ Д. Фанян. «К истории Советского строительства в Таджикистане», сах. 18-19.

Оммаи заҳматкаши Тоҷикистон фаҳмиданд, ки босмачиёни зидди инқилоб чӣ ниятҳои разилона доранд, акнун фаёлона ба Артиши Сурх кӯмак мекарданд, ки боқимондаҳои дастаҳои босмачиро то охир барҳам зананд.

«Дехқонон таҳти роҳбарии ҳизб ва давлат,— навишта аст дар бораи он марҳила С. Айний,— бо ёрии Аскарони Сурх кӯҳҳо, водиҳо ва ҳамвориҳоро ишғол карданд. Оммаи ба ғазаб омада аз Шолিপоя то Файзобод, аз Ҳисор то Ромит ва аз Дехнав то Шеробод босмачиёнро мекофтанд».² Ба босмачиён чунон зарбаҳо заданд, ки онҳо дигар ҳеҷ гоҳ сар бардошта натавонистанд.

Бо муборизаи фидокоронаи худ зидди босмачиён Армияи Сурх барои ояндаи пурсаодати халқи тоҷик ба миннатдорӣ ва муҳаббати бепоени меҳнаткашони Тоҷикистон сазовор гардид, ки дар ин бора мурочиатномаи вай аз номи халқи тоҷик ба Корпуси тирандози рақами 13-и рухсатирав аз 4 октябри соли 1925 далолати рӯшан медиҳад:

«Акнун, ки шумо тарки мамлакати қадам ба қадам гашта, озодӣ овардaro мекунед, — гуфта шуда буд дар мурочиатнома, — метавонед аз он ҳама дастовардҳои бузургатон сарбаланд бошед. Шумо ин ҷо аз худ деҳаҳои эҳёшуда, киштзорҳои сабзу хуррам, аҳолии рӯхан қудратёфтaro монда меравед. Шумо ба вай имкони аз нав ба киштукори худ машғул шудан ва бо ин гулшукуфти дӯстии онҳоро бо халқҳои дигари Иттифок додед».

Нахустин Анҷумани Муассисони Шӯроҳои Ҷумҳурии Худмухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон аввали моҳи декабри соли 1926 кушода шуд. Дар он баёноти (декларатсия) ташкил ёфтани Ҷумҳурии Худмухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон ва дохил шудани он аз тариқи Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Ўзбекистон ба Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ бо рӯҳбаландии бузург қабул гардид. Анҷуман миллии шудани замин, об, ғановати кишри замин ва ҷангалоти Тоҷикистонро эълон намуда, қарорҳоро дар бораи хизмати ҳатмии ҳарбӣ дар сафи Арти-

² С.Айний. Дохунда, саҳ. 255.

ши Сурх, таълими умумии ҳамагониро барои ҳамаи шахрвандони Ҷумҳурии Худмухтори Шӯравии Сотсиалистӣ тасдиқ кард. Анчуман дар бораи озодии занон баёнот қабул намуд ва ба ҳукумати навинтиҳоб супориш дод, ки лоиҳаи Сарконуни (Конститутсияи) Ҷумҳурии Худмухтори Шӯравии Сотсиалистиро мураттаб созад.

Ин тадбирҳо ва даъвати рафиқ Сталин оид ба боло бурдани фарҳанги мамлакат ва пешбурди хоҷагиҳояш, халқи тоҷикро ба меҳнати фидокорона ва шифобахшии дарду доғҳои аз босмачиён расида рӯҳбаланд кард.

Меҳнаткашони Тоҷикистон усули пурмашаққати пешрафти сармоядориро як сӯ гузошта, бо ёрии харҷонибаи халқи бузурги рус, тахти роҳбарии ҳизби Ленину Сталин зуд дар ҳамаи соҳаи ҳаёти сиёсӣ, маданӣ ва хоҷагӣ муваффақиятҳои калон ба даст овард. Соли 1929 Тоҷикистони Шӯравӣ якҷоя бо дигар ҷумҳуриҳо ба қорҳои таҷҳизонидани хоҷагии қишлоқи сотсиалистӣ ва аз байн бурдани муштзӯрон чун синф гузашт ва усули қори дастҷамъиро пурра қабул кард.

Ин тадбирҳо рӯҳбаландии бузург ба халқ оварда, ҳамаи душманони халқи тоҷикро ба қаҳру ғазаби девонавор кашида буд. Унсурҳои зидди инқилобии берун аз хоки мамлакат қарор доштаву атрофи собиқ амири Бухоро Сайид Олимхон гирд омада, кӯшиши ба даст овардани мавқеи пештараи аз даст додашон ва бо ин ният ҳаракати дубора зиндасозии босмачигарӣ мекунанд.

Аввалҳои соли 1929 дар он сӯи сарҳад якҷанд даста ташкил шуд, ки аз рӯи нақшаҳои Сайид Олимхон ин дастаҳо барои ба роҳ андохтани мавҷи нави ҳаракати марказонидаи босмачигарӣ ба Тоҷикистон меомаданд. Моҳи феввали ҳамон сол аз ҷониби собиқ амир маҷлиси машваратии сарони гурӯҳҳои босмачиёни хориҷа даъват карда шуд, ки он ҷо нақшаи ҳамлаи мусаллаҳонаро ба хоки Шӯравӣ кашиданд ва муроҷиатномаи махсус барои аҳолии Тоҷикистон қабул намуданд. Дар муроҷиатнома мақсад ва барномаи иғвоандозии нави босмачиён сабт шуда буд. Дар он гуфта мешуд, ки коммунистон ва кормандони Шӯравиро яксара

нест карда, заминҳои аз унсурҳои истисморгарон гирифтaro ба соҳибони пештараашон бар мегардонанд, занонро каниз месозанд, мактабҳои навро баста, муаллимонро ба ҳалокат мерасонанд, сохти Шӯравиро барҳам дода, аморатро барпо мекунанд.

Дастаҳои босмачӣ, ки сари онҳо беки собиқи Қаротегин Фузайл Махсум қарор дошт, моҳи апрели соли 1929 ба Дарвоз, ба ноҳияи Ванҷ, ба соҳили чапи Вахш зада даромаданд. Қисмҳои Аскарӣ Сурх хабардор шуда, ҳуди ҳамон соат онҳоро дар соҳили чапи Вахш ва Ванҷ торумор гардониданд, зиндамондаи даста ба хориҷа фирор кард. Танҳо дастаи ҳуди Фузайл Махсумро муяссар шуд, ки ба ноҳияи Ғарм дарояд.

11 апрел босмачиёни Фузайл Махсум ба Қалъаи Хумб расида, ба шаҳр ҳамла оварда, бар сари одамони шӯравӣ чун даранда дарафтоданд. Мардумро ба вартаи рӯди Панҷ фузроварда, лучу урён гардонда, бо шамшер зада ба рӯд мепартофтанд. Авбошон бинои кумитаи иҷроия ва мактабро ба даст оварда, ҳамаи ҳуҷҷатҳои ташкилотҳои шӯравӣ ва хизбиरो оташ заданд. 16 апрел Фузайл Махсум Тавилдараро ба даст оварда, духтаракони шӯравии фаранҷӣ партофтaro дор кашид, 29 апрел дастаҳои Фузайл Махсум ба Ҳоит роҳ ёфта аз он ҷо ба тарафи Ғарм ҳаракат кард.

Фузайл Махсум ва ҳуҷаинонаш аз он сӯи сарҳад умед баста буданд, ки баробари дар ҳудудҳои Тоҷикистон даромадани дастаҳои фиристодаашон, сафи онҳо аз ҳисоби аҳолии маҳаллӣ пур мегардад. Аммо ҳақиқати зиндагӣ он душманони решагиرو хеле ноумед ва ғазаболуд кард.

Аҳолии ноҳияҳое, ки Фузайл Махсум даромада буд, ҳамроҳӣ ба босмачиёни ўро тамои рад карданд ва агар чанде зиёд шуд, билкулл аз ҳисоби унсурҳои бой буду бас. Ҳукумати Шӯравӣ барои халқи Тоҷикистони азиз дўсту бародар ва халқи худӣ шуда буд. Ҳуди ҳамин боиси бешарафона несту нобудшавии дастаҳои мочароҷӯи Фузайл Махсум гардид.

Дастаҳои Фузайл Махсум то даме пешравӣ дошт, ки ба мардуми бечораю бесилоҳ дармеафтoд ва онҳо наметавони-

станд ба садҳо каллабури саропо мусаллаҳ бо мубориза ҷавоб диҳанд. Ва инак, дар яке аз дараҳои сари роҳ ба гурӯҳи одамони мусаллаҳи шӯравӣ дарафтоданд, ки ба муқобили яғмогарон аз Ғарм фиристода шуда буданд: се корманди НКВД, се корманди шӯро ва 12 муаллим.

Инҳо ҳамагӣ 18 тан, вале ҳар яке онҳо қаҳрамон буданд. Давоми як шабонарӯз онҳо рӯ ба рӯи марг бо дастаҳои чандин қарат аз ҳудашон зиёди босмаҷӣ ҷангиданд. Ҳамаи онҳо дар ин ҷанг қаҳрамонона ҳалок шуданд, вале то аз Сталинобод расидани як гурӯҳи қувваҳои мусаллаҳи ҳавоӣ ва ду гурӯҳи аскарони савора ҳаракати душманро боздоштанд. Дар сафи душман то 700 нафар босмаҷӣ буд, аммо теъдоди сарбозони шӯравӣ ба садупанҷоҳ тан ҳам намерасид. Бо вучуди ин босмаҷиёнро аз Ғарм дур андохтанд. Онҳо кӯшиши зарбазанӣ ба сарбозони шӯравиро дар ноҳияи Қалъаи Лабиоб карданд. Ҳарду тараф ҷангкунон, аммо 60 танро талаф дода, ба сарҳад наздик мешуданд. Аз рӯд танҳо 12 танро муяссар шуд, ки гузарад ва Фузайл Махсум ҳам дар он саф қарор дошт.

Пешрафти босуръати хоҷагиву маданияи халқи тоҷик, муваффақиятҳои қотеона дар роҳи мустақамиву ривози давлатдорӣ миллию шӯравӣ дере нагузашта имконият ба вучуд оварданд, ки Ҷумҳурии Худмухтори Шӯравии Сотсиалистӣ ба Ҷумҳурии Иттифокӣ мубаддал гардад. Дар ин бора Қарори дахлдори Президиуми Кумитаи Иҷроияи Марказии Иттиҳоди Шӯравӣ аз 12 июни соли 1929 бароварда шуд.

16 октябри соли 1929 дар Душанбе Анҷумани III-и Фавқуллодаи Умумитоҷикии Шӯроҳо бо рӯҳбаландии бузург дар бораи ташкили Ҷумҳурии Иттифоқии Шӯравии Сотсиалистӣ баёнот (декларатсия) қабул намуд.

Анҷумани III-и Фавқуллодаи Умумитоҷикии Шӯроҳо дар қарорҳои тадбирҳои амалии пешрафти минбаъдаи хоҷагӣ ва маданияи Тоҷикистонро муайян сохт. Аз рӯи пешниҳоди меҳнаткашон қарор қабул карданд, ки номи шаҳри Душанбе ба номи Сталин— Сталинобод гардонида шавад. Анҷуман дар барқияи яқдилона ба номи рафиқ Сталин қабулшуда аз

номи тамоми халқи тоҷик дӯсти бениҳоят арчманди худ, муаллим ва доҳии Ҳизби Коммунисти Умумииттифоқро, ки таҳти раҳбарии вай оммаи меҳнаткаши Тоҷикистон дар ҷангҳои саҳт ба муқобили аксулинқилобиён ғалаба ба даст оварда, дар гӯшаи дури Шарқи Иттиҳоди Шӯравӣ бомуваффақият ба сохтмони хочагидории сотсиалистӣ пардохта буд, гарму ҷӯшон табрик намуд.

«Барои дастбурдҳоямон,– таъкид шуда буд дар барқия,– мо пеш аз ҳама аз Ҳизби Коммунист миннатдорем. Маҳз вай, Ҳизби инқилобии Ленин, ба мо имконият фароҳам овард, ки имрӯз дар Анҷумани худ оид ба дигаргунсозиҳои Тоҷикистон дар ҳаёти Иттифоқи Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистӣ қарорҳои муҳими таърихӣ қабул намоем.

Мо хушёрона ва бо итминони комил ба марҳилаи нави сохтмони сотсиалистӣ дохил мешавем, зеро медонем, ки Ҳизби Коммунист дар оянда низ муваффақиятҳои кушоиши роҳи моро таъмин намуда, ба сӯи ғалабаи қатъии коммунизм мебарад».¹

Анҷуман рафиқ Сталисро бовар мекунонд, ки меҳнаткашони Тоҷикистон минбаъд ҳам ливои Ленину Сталисро маҳкам дар даст нигоҳ дошта, Тоҷикистонро ба такягоҳи вайроннашавандаи сотсиализм дар сарҳадҳои Шарқи Иттиҳоди Шӯравӣ табдил медиҳанд.

Меҳнаткашони Тоҷикистон душманони халқро фош ва бераҳмона решакан карда, таҳти роҳбарии Ҳизби Коммунист ва доҳии он рафиқ Сталин, баъди Анҷумани III Фавқулоддаи Умумитоҷикии Шӯроҳо барои комёбиҳои нав ба нав дар ҳамаи ҷабҳаҳои сохтмони сотсиалистӣ муборизаи қотеона мебаранд.

Ҳучуми оғозидаи сотсиализм дар тамоми ҷабҳа, тадбирҳои ҷун синф барҳам додани муштзӯрон, дар асоси муттаҳидсозии саросарӣ дар Тоҷикистон, талоши якҷоя ба муқобили боқимондаҳои синфи истисморгар идома ёфт. Сайид Олимхон ва саркардагони дастаҳои босмачии атрофи

¹ Д.Фанян. К истории советского строительства в Таджикистане. сах. 148.

ӯ гирд омада, бо миллатгароёни буржуазӣ ва душманони халқ тамос гирифта, вазифаю мансабҳои намоёнро дар дастгоҳҳои шӯравиро ҳизбии Тоҷикистон соҳиб шуда, қарор медиҳанд, ки аз нав ба ҳудудҳои Тоҷикистон зада дароянд. Аввалҳои соли 1931 ҳамаи унсурони аксулинкилоб, ки дар он сӯи сарҳад лона гузошта буданд, барои ба роҳ андохтани мочарои пурхатари босмачигарӣ сафарбар гардиданд. Сардори таъсисдиҳандагони дастаҳои нави босмачиён душмани ашаддии Ҳукумати Шӯравӣ ва меҳнаткашони Тоҷикистон – ин бор Иброҳимбек буд. Рӯзҳои аввали моҳи апрели соли 1931 дастаҳои босмачиён бо сардории ӯ иборат аз 2000 ҳарбикор сарҳадро гузашта, ба ҳоки Тоҷикистон даромаданд. Мақсаду вазифаҳои мочарочӯёнаи дастаҳои босмачӣ ин дафъа хеле кушод буд. Баъди убури сарҳад Иброҳимбек дар яке аз машваратҳои хосаи ҳудуд ба сардорони дастаҳои ғоратгараш нақшае пешниҳод кард, ки дар он на танҳо ишғоли ноҳияҳои Ҷануби Тоҷикистон, ҳатто ҳавзаҳои Сурхондарё ва Қашқадарёи Ўзбекистон пешбинӣ шуда буд. Дар нақшаи Иброҳимбек ҳатто ишғоли Бухоро шомил буд. Аммо ҳамаи ин нақшаҳо, нақшаҳои рӯи рег кашидае буданд. Инро нахустбархӯрди нерӯҳои дастаҳои дорони на кам аз 600 нафараи босмачиён, бо гурӯҳи тўпчиён, ки қамъ аз 50 сарбоз ва пулемёт иборат буданд, нишон дод. Сарбозони Шӯравиро босмачиён аз чаҳор сӯ печонда гирифтанд. Онҳо мардонавор мечангиданд ва барояшон муяссар шуд, ки ҳалқаи босмачиёнро раҳна карда, бо талафи ҳамагӣ 8 сарбоз аз муҳосираи душман бароянд. Иброҳимбек баъди бархӯрд бо қисмҳои Армияи Сурхи аз ҷониби сарфармондеҳон вазифадор шуда, ки дастаҳои босмачиёнро муҳосира ва нобуд созанд, маҷбур қароргоҳи амалиёти ҳудуд дар навоҳии Кӯлоб-Кангурт-Туткавул гузаронд. Вале ин роҳ аз ҷониби Артиши Сурх тамом бурида шуда буд. Иброҳимбек аз зарбаҳои Артиши Сурх тарсида ба водии лақай рӯ меоварад ва умед мебандад, ки дар байни аҳолии маҳаллии он ҷо тақягоҳе пайдо мекунад. Аммо ин умедаш ҳам барбод рафт. Дехқонон на танҳо ба дастаҳои вай ҳамроҳ нашуданд, балки ҳудудшон ғаёлона ба ёрии Артиши Сурх бархостанд. Ар-

тиши Сурх ба ҳимояи ҳукумати Шӯравии азиз синасипаркунон истод. Дар ҳар чое хатари пайдоиши дастаи босмачӣ ба вучуд меомад, деҳқонони бо гурӯҳҳои «калтақдорони сурх»-и таҳти роҳбарии ташкилотҳои ҳизбӣ ташкилғфта силоҳ дар даст, дастовардҳои Давлати Шӯравӣ – дастовардҳои худро ҳимоят мекарданд.

Иброҳимбек дид, ки зери пояш оташ сар додаанд, сӯи кӯҳҳои Боботов бо ҳаёле рӯ овард, ки он ҷо худро нисбатан озод ҳис мекунад. Воқеан, шумораи сарбозони қисмҳои Артиши Сурх, ки аз байн бурдани дастаҳои Иброҳимбекро ба ўҳда доштанд, чандон зиёд набуданд, бинобар ин онҳо кулли роҳҳои ҳаракати ўро то ағба зерини назорати худ гирифта наметавонистанд. Вале дар он ҷо ҳам Иброҳимбекро ноумедии бениҳоят саҳт интизор буд. Ба ёрии Артиши Сурх теъдоди зиёди калтақдорони сурх омаданд, ки сарбозони шӯравӣ тамоми масоҳати Боботовро таҳти назорати худ гиранд. Иброҳимбек чун дарандаи ба таъқиб афтада, акнун аз як навоҳии кӯҳистон ба дигараш гурехта, дар ягон ҷо роҳи ҳалосӣ пайдо карда натавонист.

Дастаҳои ў, ки байни Кӯлобу Қўрғонтепа ва Кӯлобу Боботов амал мекарданд, пароканда гардида, асир меафтаданд ва ҳудаш бо ӣигитҳои иборат аз чанд даҳнафара, ҳаракати дубораи он сӯи сарҳадгузарӣ дошт. Ҳангоми аз рӯди Кофарниҳон гузаштани ў дастаи калтақдорони сурх бо сардории колхозчӣ Муқим Султон ўро дастгир намуд.

Чамъбасти мубориза бо дастаҳои Иброҳимбек моҳи июли соли 1931 дар Иҷлосияи (Сессияи) Кумитаи иҷроияи марказии РСС Тоҷикистон ба охир расид. Иҷлосия ба номи рафиқ Ворошилов барқия қабул кард, ки дар он гуфта мешуд:

«Иҷлосия қайд мекунад, ки Артиши Сурх ва қисмҳои ҷавони миллии вай, яқоя бо тамоми меҳнаткашони Тоҷикистон фидокорона ба муқобили дастаҳои босмачӣ мубориза бурда, зуд ва тамоман нест кардани дастаҳои зиддиинқилобиро таъмин намуд.

Мо шуморо бовар мекунонем, ки бо роҳбарии ҳизб минбаъд ҳам барои дастовардҳои сохтмони сотсиалистӣ, ки гавари беҳтарини қудрати мудофиавии Иттиҳоди Шӯравӣ ба

ҳисоб мераванд, нерӯҳои Артиши Сурху қисмҳои миллии онро мустаҳкам месозем, ҳамеша барои зарбаи марговар задан ба душман омода мешавем, сарҳади Иттифоқи Шӯравиро дар Шарқ хушёрона посбонӣ мекунем».¹

Торумори дастаҳои Иброҳимбек шаҳодати он буд, ки босмачигарӣ дар Тоҷикистон хотима ёфт. Дар моҳҳои апрел-июни соли 1931-ум ба вай чунон зарбаҳо заданд, ки дигар ҳеч гоҳ ба худ омаданаш имкон надошт. Гурезаҳои зиддиинқилобӣ дар хориҷа дигар ба Тоҷикистон умед намебастанд, зеро аз байн бурдани синфи истисморгар ва комёбиҳои рӯзафзуни сохтмони сотсиалистӣ теша ба решаҳои иҷтимоии ҳаракати босмачигарӣ зада буд.

Дар як муддати нисбатан кӯтоҳи панҷсолаҳои Сталинӣ дар ҷумхурии як қатор корхонаҳои саноатӣ сохта шуданд, аз ҷумла чунин корхонаҳои бузурги Комбинати шохӣбофӣи Ленинобод, фабрикаи пилакашии Сталинобод, комбинати консерва, комбинати гӯшт, заводи механикӣи нон, комбинати пахтаву коғаз, заводи ҷӯбу тахтаи Гулпишта, заводи семент. Дар Тоҷикистон саноати коркарди пахта ба роҳ монда шуда, дахҳо корхонаҳои саноати хӯроки умумӣ ба кор даромад. Дар мамлакате, ки то дирӯз ҳатто равшани лампа (карасин) зеби хонадон ба ҳисоб мерафту танҳо хонаҳои сарватмандонро рӯшан мекард, дахҳо истгоҳи барқӣ ба кор дароварда шуданд, ки соле садҳо ҳазор киловатт-соат нерӯи барқ ҳосил мекарданд.

Солҳои ҳокимияти Шӯравӣ дар Тоҷикистон саноати нафт бо номи («Нефтобод»), кони ангишти «Шӯроб» ба кор даромаданду рӯзафзун нафту ангишт медоданд. Корҳои зиёд оид ба кофта баровардани бойтарин маъдани кӯҳии ҷумхурии сар шуд. Дар асоси чунин пешравии бузурги саноатӣ кадрҳои миллии пролетарӣ ба суръати баланд меафзуданд. Соли 1914-ум дар соҳати Тоҷикистони ҳозира ҳамааш шуда 200 коргар буд. Ҳоло дар корхонаҳои саноатии Тоҷикистон теъдоди коргарон ба дахҳо ҳазор расидаанд. Ҳамин тавр Тоҷикистони пешини мулки мероси калони

¹ «Коммунист Таджикистана», 1931, № 172, аз 31 июл.

(вотчинаи) амири Бухоро ва мамлакати зердасти ҳукумати подшоҳии рус дар муддати кӯтоҳ ба мамлакати соҳиби саноати пешқадам мубаддал гардид.

Таҳти кӯмакҳои бародаронаи халқи бузурги рус Тоҷикистон барои бартарафсозии ақибмондагии соҳаи зироаткории асилаш қадамҳои баҳодуруна гузошт. Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар соҳаи зироати Тоҷикистон сохти дастачамъӣ (колхоз) ба вучуд омад, ки дар он қариб ҳамаи деҳқонони гирду пеш шомил мешуданд ва якҷоя (дар хоҷагиҳои давлатӣ) қариб 100 фоизи тамоми заминҳои қорамро дар ихтиёри худ доштанд. Дар ин муддат соҳаи зироаткории Тоҷикистон бо техникаи наватарин ҷиҳозонида шуда буд. Ҳазорҳо трактор дар пайи шудгори заминҳои хоҷагиҳо буданд; дар саҳроҳои зироаткорӣ комбайнҳо, мошинҳои хирманкӯбии мураккаб ва дигар навъи мошинҳои хоҷагии деҳот пайдо шуданд. Бо усули бобой якҷоя бо меҳнаткашони Ёзбекистон ҳамчунин иншооти мустаҳками обёрӣ сохта мешуданд, ба мисли Канали калони Фарғонаи ба номи Сталин, канали калони Ҳисори ба номи Молотов, ки сохтмони онҳо дар солҳои ҷанг ба анҷом расиданд.

Дар Тоҷикистон ба хусус хоҷагиҳои пахтакорӣ ривоч ёфт, ки асоси ҳубии зиндагонии колхозчиён шуд. Соли 1941 дар ноҳияҳои пешқадами ҷумҳурӣ аксарияти колхозҳо миллионер буданд. Майдонҳои пахта сол то сол пайваста кушод ва сол то сол миқдори пахтаи тайёри Тоҷикистон зиёдтар мегардид. Тоҷикистон дар Иттифок аз ҷиҳати ҳосили баланд ва миқдори пахтаи навъҳои мисрӣ ба ҷои аввал баромада буд. Хоҷагиҳои ғаллакори мамлакат ба комёбиҳои барҷаста ноил мешуданд. Ҳатто дар Помир, ки ҳамеша норасоии нонро эҳсос мекард ва мардум қисми зиёди солро ба ҳосили тут ва мавизи он мегузаронданд, солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ, бо вучуди шароит ва иқлими номусоидаш, базаи махсуси хӯроквории худашон ташкил дода шуд, ки то андозае талаботи мардуми Вилояти Худмуктори Кӯҳистони Бадахшонро бо маҳсулоти соҳаи зироат таъмин менамуд. Ҳамин тавр дар Тоҷикистоне, ки замоне истисмори сангини

бою феодалӣ ҳукмронаш буд, акнун соҳаи зироаткории сотсиалистии беҳабари истисмори одам аз тарафи одам, устувор мешуд.

Солҳои ҳокимияти Шӯравӣ роҳҳои бисёре сохта ба истифода дода шуданд, ба мисли роҳи бузурги Помир – Ўш – Хоруғ, роҳи калони Помир ба номи Сталин, ки 557 километр тӯл дошт ва дар бисёре аз навоҳию деҳоти душворрас ба бериҳагӣ хотима бахшид. Соли 1941 дар муддати чоруним моҳ роҳи Сталинобод – Ўротепа сохта шуд, ки дар сохтмони он 24000 кас иштирок дошт. Акнун нақши бузургро роҳҳои ҳавоӣ мебозиданд. Хатти ҳаракати ҳавопаймоии Тоҷикистон аз нигоҳи шумора дар Иттиҳоди Шӯравӣ яке аз ҷойҳои аввалро мегирад ва Сталинободро бо дуртарин ноҳияҳо мепайвандад.

Муваффақиятҳои Тоҷикистон махсусан дар соҳаи маданияти шаклан милливу мазмунав сотсиалистӣ хеле мароқоваранд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ қисми зиёди аҳолии Тоҷикистон саводнок гардид. Дар мактабҳои ибтидоӣ, миёнаи нопурра ва миёнаи РСС Тоҷикистон бештар аз 300 ҳазор фарзанди халқ меҳонанд, дар 6 мактаби олии ва техникуми он – 3,755 нафар донишҷӯ таҳсилро давом медиҳанд. Адади наشري ҳамаҷузъи рӯзномаю маҷаллаҳои ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ ноҳиявӣ садҳо ҳазор нусхара ташкил медиҳанд, асарҳои Марксу Энгелс, Ленину Сталин ба забони тоҷикӣ тарҷума ва ҷоп мешаванд. Бисёр асарҳои Л.Толстой, Пушкин, Гогол, Лермонтов, Горкий ва дигар классикони русу аврупоӣ ғарбӣ ба забони тоҷикӣ гардонидаву ҷоп шудаанд. Нашриёти давлатии Тоҷикистон мактабу маорифи халқро ҳар сол торафт бештар ба забони тоҷикӣ таъмини китобу дастурҳои таълимӣ мекунад. Даҳаи адабиёт ва санъате, ки моҳи апрели соли 1941 дар Москва баргузор шуд, нишон дод, ки меҳнаткашони Тоҷикистон солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ба ҷӣ қомеъҳои барҷастае ноил гардидаанд, махсусан дар соҳаи адабиёт ва санъат. Ҳамон сол дар шаҳри Сталинобод дари бинои аз ҷиҳати сохт беҳамтои Опера ва балети Тоҷикистон кушода шуд.

Ин қомеъҳои беназири халқи тоҷик дар соҳаи

хочагидорӣ ва маданияти сохтмон, пеш аз ҳама натиҷаи дӯстии сталинии халқхост, ки асоси онҳо рӯзҳои даргири Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр, рӯзҳои Инқилоби Шӯравӣ дар Бухоро ва рӯзҳое, ки меҳнаткашони Тоҷикистон бо ёрии Артиши Сурхи қаҳрамон босмачиёну кӯрбошиёно торумор мекарданд, гузошта шуда буданд. Инҳо натиҷаи ёрии бародарона ба халқи тоҷик аз ҷониби халқи рус, аз ҷониби халқҳои дигари Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сотсиалистӣ, натиҷаи ғамхориву ёрии ҳамарӯзаи Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунисти Умумииттифок, Ҳукумати Шӯравӣ ва рафиқ Сталин ба халқи тоҷик буд.

XXI. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР СОЛҲОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНИИ ИТТИҲОДИ ШҶРАВИЙ. ЗАҲМАТ ДАР АҚИБГОҲ

Халқи тоҷик пеш аз инқилоб дар вазъи саҳти истисмори миллии мустамликавӣ қарор дошт ва хатари воқеии батомом маҳв гардиданаш рӯ ба рӯ буд. Ҳамаи ин таҳдидро Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр аз байн бурд.

Тоҷикон бори нахуст дар оилаи халқҳои бародари Умумииттифок, дар тӯли таърихи бисёрасраи худ, ки пур аз муборизаҳои шадид бо истилогарони аҷнабию асоратгар аст, барои ҳаёти босаодату хушнудона ҳукуқи комил пайдо намуданд ва аз нури офтоби Конститутсияи Сталиний имкон ёфтанд, ки хоҷагидорию маданияти худро дар чаҳорҷӯбаи истиклолият, иҷтимоию яқрангии давлати сотсиалистӣ тараққӣ диҳанд. Халқи тоҷик бо кӯмаки ҳамарӯзаи ҷониби халқи бузурги рус ва дигар халқҳои умумииттифок, дар як муддати кӯтоҳ ба он қадар комёбиҳо дар соҳаҳои давлатӣ, хоҷагидорӣ ва маданӣ расид, ки дар боло бисёр мухтасар таснифаш намудем.

Душмани қаттол ва макқори саросар мусаллаҳ – душмани тамоми инсонияти озодихоҳи олам – Гитлер меҳост, ки оилаи бародаронаи халқҳои Иттиҳоди Шӯравиеро барбод диҳад, ки дар қатори онҳо халқи тоҷик ҳам бахту саодати худро дарёфта буд, тамоми дастовардҳои беназирашро, ки халқи Тоҷикистон ба шарофати инқилоб ва муборизаҳои минбаъдааш баҳри комёбиҳои сохтмони сотсиализм рӯнда буд, зери хатар гузорад.

«Душман қаттол ва бераҳм аст, – гуфт рафиқ Сталин, – вай назди худ мақсад гузоштааст, ки замини моро гирифта, ҳосили бо арақи ҷабин рӯндаи ғаллаи мо, нафти бо меҳнати пурмашаққат ба даст овардаи моро ғасб намояд. Вай назди худ мақсад гузоштааст, ки ҳукмронии заминдоронро барқарор созад, эҳёи ҳукумати подшоҳӣ, нест кардани маданияти миллий ва давлатдорӣ миллии рус, латиш, эстонӣ, ўзбек, тотор, молдован, гурҷистонӣ, арману озар ва дигар халқҳои Иттиҳоди

Шӯравиро хароб созад, ҳамаро олмонӣ гардонад, онҳоро ба ғуломи князҳову баронҳои немисӣ мубаддал гардонад. Ба ин тариқ, суҳан дар бораи зиндагӣ ва марг, ҳастӣ ё нестии Давлати Шӯравӣ, ҳаёт ва мамоти халқҳои Иттиҳоди Шӯравӣ меравад, дар бораи он меравад, ки халқи Шӯравӣ озод бошад ё набошад ва ба ғуломони онҳо мубаддал шавад ё нашавад. Зарур аст, ки халқи Шӯравӣ инро бифаҳмад ва ҳаргиз бепарво набошад, тамоми қудраташро равонаи он созад, ки худро бозсозӣ кунад ва ба услуби ҳарбӣ дароварад ва ба душман ҳеч амон надиҳад».¹

Дар ҷавоби даъвати дохӣ бо рӯҳбаландии бузурги ватанпарварона фарзандони озодиҳо халқи тоҷик – набераҳои Кова, авлодони Спитамон, Муқаннаъ, Темурмалик, Маҳмуди Тороби – сарбадорони Самарқанд, ба сафҳои Артиши Сурх рафтанд, ки силоҳ дар даст зидди урдуи Гитлер ба ҷанг дароянд, озодӣ ва истиқлолияти Ватани худро ҳимоя намоянд.

Коргарон, колхозчиён ва зиёиёни Тоҷикистон ба даъвати рафиқ Сталин бо рӯҳбаландии бузурги ватандӯстона ҷавоб доданд, тамоми фаъолияташонро ба корҳои ҳарбӣ мувофиқ карда қарор доданд, ба душмани ғаддор зарбаҳо зада, дастовардҳои инқилобро муҳофиза намоянд. Бо рӯҳияи баланди ватанхоӣ корҳоро дар хоҷагиҳо, хоҷагиҳои давлатӣ, дар заводи фабрика ҳамаро ба нафъи ҷабҳаву вазифаҳои ташкили шикасти душмани қаттол мувофиқ бигардонанд.

Коргарони Тоҷикистон барои ҳарчӣ бештар ба ҷабҳа фиристодани маҳсулоти корхонаҳои саноатӣ мекӯшиданд, баробари эълони ҷанг зуд, тамоми вазифаҳоро ба вазъи ҷабҳа мувофиқ гардониди, кори муттафיקонаро тезониданд. Саноати ҷумҳурӣ ва дорои аҳамияти иттифоқӣ дар нимаи дууми соли 1941, бо вучуди душвориҳои вобастаи шароити замони ҷанг, истеҳсоли маҳсулотро хеле афзун гардонид ва нақшаҳои соли 1941 барзиёд иҷро шуд ва он назар ба соли

¹ Сталин. О Великой отечественной войне Советского Союза. Изд. 3-е, Москва, с. 12-13.

1940-ум 14 фоиз зиёдтар буд. Баъзе соҳаҳои саноат аз 30 то 50 фоиз бештар маҳсулот доданд. Соли 1941-ум саноати истеҳсолии тобеи маҳаллии ноҳиявию вилоятӣ қадами бузург ба пеш партофт.

Барои ба халқ ва ҷабҳа маҳсулоти бештари зироат додан соли 1941 колхозчиёни Тоҷикистон бо рӯҳбаландии барҷаста сари кор гирифта ба пешравиҳои басо муфиди истеҳсоли ноил гардиданд, назар ба як соли пеш – 33 рӯз пештар нақшаи ба давлат супурдани пахтаро иҷро карда, ба давлат 1000 тонна пахтаи маҳиннахи навъи мисрӣ ва амрикоиро изофа ба нақша доданд. Садҳо бригада ва гурӯҳҳои (звеноҳо) колхозчиён барои ҳосили соли ҳарбии маҳсулот муборизаро авҷ дода, ӯҳдадорҳои худро низ бомуваффақият иҷро намуданд. Колхозчиёни вилояти Ленинобод ҳосилнокии пахтаро ба андозаи 23 фоиз боло бурданд. Ҳосили ҳар гектари пахтаи навъи амрикоиро колхозчиёни вилояти Сталинобод ба як сентнер боло бурданд.

Соли 1941 меҳнаткашони Тоҷикистон дар бобати пешрафти чорводорӣ ба муваффақияти калон ноил шуданд. Барои он ки ба ҷабҳа бештар маҳсулоти чорво бифиристанд, хоҷагӣҳо нақшаи афзоиши чорворо аз рӯи ҳайвоноти калони шохдор 108,3 фоиз, аз ҷумла модгов 137,3 фоиз, барзагов ба 143,2 фоиз ба иҷро расонданд. Онҳо дар бобати парвариши моли хурд – бузу гӯсфанд ба муваффақиятҳои назаррас ноил гардиданд, ки нақша 104,7 фоиз иҷро шуд. Дар натиҷаи муборизаи фидокоронаи колхозчиёни Тоҷикистон саршумори гӯсфанду буз соли 1941 хеле афзуд; саршумори гов – 21,4 фоиз, асп – 5 фоиз, гӯсфанду буз – 25,4 фоиз, хук – 30 фоиз зиёд гардид.

Дар ҷамъбасти соли 1941 кишоварзони Тоҷикистон маҳсулоти давлатиро ба ҷабҳа ва мамлакат аз нигоҳи ғалла, гӯшт ва ғайра, ҳамчунин маҳсулоти саноатӣ, назар ба соли 1940-ум хеле зиёд супурданд.

Колхозчиёни РСС Тоҷикистон, баробари анҷоми корҳои зироату чорводорӣ як қатор корҳои сохтмониро низ ба поён бурданд, ки дорои аҳамияти калону бас муҳими халқиву хоҷагидорӣ буданд – ин ҷо қисмати тоҷикистони Канали

калони Ҳисор, роҳи Сталинобод-Ўротепа ва ғайра дар назар аст. Дар ин сохтмонҳо 55 ҳазор кас иштирок доштанд.

Мамлакати Шӯравӣ соли нави 1942-юмро дар вазъияте истикбол кард, ки Артиши Сурхи ба сабаби ногаҳонӣ ва ғайричашидошт ба хоки мо зада даромадани фашистони олмонӣ моҳҳои аввали чанг ба ақибнишинӣ маҷбур шуда, акнун ҳудаш дар қисмҳои асосии ҷабҳаи азим ба ҳуҷум даромада буд.

Қувваҳои нави ҳаёти изофа шуда, бо одаму техника таъмин гардида, ба ихтиёри худ артиши дивизияҳои захиравии навро гирифта, вай дар як муддати кӯтоҳ ба фашистони олмонӣ паси ҳам дар Ростови Лаби Дон ва Тихвин, дар Қрим ва Москва зарбаҳои марговар мезад.

Дар он рӯзҳо рафиқ Сталин мегуфт, ки бо муваффақиятҳои ба даст оварда хотирчамъ шудан кӯтоҳандешии нобахшиданист ва таъкид менамуд, ки дар пеш мушкилот зиёданд, зеро душман ҳанӯз маҳв нашудааст, зиёда аз он, торумор нашудааст, мӯҳри ғалабаро бикӯбанд. Зарур аст, ки саноати мо, бахусус саноати ҳарбӣ, бо нерӯи дучанд кор бикунанд. Зарур аст, ки ҳар рӯз ҷабҳаи мо «Аз ин рӯ,— тақозо мекард рафиқ Сталин,— зарур аст, ки дар мамлакати мо ягон дақиқа ҳам таҳияи захираҳо сушт накарда, ба ҷабҳа кӯмак бирасонем. Зарур аст, ки қисмҳои нав ба нави ҳарбӣ сафарбари ҷабҳа шаванд ва ба пешонаи душмани ваҳшӣ мӯҳри ғалабаро бикӯбанд. Зарур аст, ки саноати мо, бахусус саноати ҳарбӣ, бо нерӯи дучанд кор бикунанд. Зарур аст, ки ҳар рӯз ҷабҳаи мо бештару бештар танк, ҳавопаймо, тӯп, миномёт, пулемёт, милтиқ, автомат ва тир ба даст орад».¹

«Дастовардҳо хотирчамъатон накунад, майдонҳои киштро васеъ намоед, заминҳои нави бекорхобидаро кушоед, то дар соли 1942 боз ҳам бештар пахта, ғалла, сабзавот бикоред,— менавиштанд дар навбати худ чанговарон аз ҷабҳа ба меҳнаткашони Тоҷикистон.— Дар хоҷагикҳон саршумори чорворо афзун гардонед,

¹ И. Сталин. О великой отечественной войне Советского Союза, с. 51.

хазор сар аспи зотиरो барои Артиши Сурх тайёр намоед, миқдори канданиҳои ғоиданоки камёби қўрғошим, сурб, нафт, ангиштро, ки барои саноати ҳарбии мо заруранд, афзун созад, бештар пойафзол бароред, либос дўзад, консерв истеҳсол бикунед. Барои Артиши Сурх захираҳои нав таҳия созад. Дарсҳои ҳарбиرو устувор омӯzed».

Дар ҷавоб ба талаботи ҷабҳа коргарон, колхозчиён, на-
мояндагони зиёии Тоҷикистони Шӯравӣ бо ҷидду ҷаҳди та-
мом корро тарзе ба роҳ монда буданд, ки ўҳдадорихоро на
танҳо иҷро, балки барзиёд иҷро намоянд.

Колхозчиёни Тоҷикистон соли 1942 бо рӯҳияи ниҳоят
баланд ба киштукори баҳорӣ шурӯъ карданд. Онҳо барои ба
мамлакат бештар расондани нон ба кишти ғалла ва ҳосили
баланди дархости Сталиний камар бастанд.

Соли 1942 ҳисоби миёнаи ғалладона дар ҷумҳурӣ ба 1,3
сентнерӣ аз ҳар гектар афзуд ва миқдори умумии ғаллаи ба
даст оварда 1.344.000 сентнерро ташкил дод. Назар ба соли
пештара ҷумҳурӣ нақшаи кишти тирамоҳиро барзиёд иҷро
карда буд. Охири декабри соли 1942 кишти тирамоҳӣ назар
ба соли 1941-ум 12 ғоиз афзун гардид.

16 декабри соли 1942 дар натиҷаи меҳнати фидокоронаи
колхозчиён, Тоҷикистон назар ба соли гузашта 20 рӯз пеш-
тар нақшаи кишти тирамоҳиро анҷом дод ва назар ба
тирамоҳи соли 1941-ум 107.000 гектар зиёдтар ғалла кишт.

Колхозҳои Тоҷикистон соли 1942 барои афзудани сар-
шумори чорво ғамхории махсус зоҳир намуданд, дар аф-
зоиши вазни чорвои ҷамъиятӣ ба муваффақиятҳои беназир
ноил шуданд. Соли 1939 танҳо 62 ғоизи хоҷагиҳои
Тоҷикистон фермаҳои чорвопарварӣ доштанд. Соли 1942
аксарияти колхозҳои ҷумҳурӣ фермаҳои чорводорӣ ташкил
дода, онҳоро то ҳади ақал таъмини чорво намуданд.

Аввали моҳи октябри соли 1942 садҳо хоҷагӣ аз ўҳдаи
иҷрои нақшаи афзоиши чорвои ҷамъиятӣ баромаданд ва
ҷиҳати зимистонгузаронии он омодагии хуб гирифтанд.

Дар ҷумҳурӣ то 1 декабри соли 1942 нақшаи афзоиши
саршумори чорво яклухт ба иҷро расид, аз ҷумла чорвои

калони шохдор 106,3 фоиз, гӯсфанду буз – 106,4 фоиз, асп – 108,3 фоиз шуд.

Ичрои пеш аз мӯҳлати ӯҳдадориҳои давлатӣ дар рӯзҳои Чанги бузурги Ватанӣ барои аксари колхозҳо ва колхозчиёни Тоҷикистон қонуни таъхирнопазир шуда буд. Онҳо чиҳати тезонидани торумори душман ҷидду ҷаҳд намуда, нақшаи ба давлат супурдани ғалларо назар ба соли 1941 22 рӯз пештар иҷро намуданд. Нақшаи ба давлат супурдани гӯшт ва дигар ӯҳдадориҳо назар ба солҳои пеш 55 рӯз пештар ба иҷро расонда шуд.

Барои он ки ҳар чӣ бештар абрешим тайёр карда ба парашютчиёну ҳавопаймоёни Армияи Сурхи Ватан фиристанд, соли 1942 дахҳо ва садҳо пиллапарварони Тоҷикистон ҳосили рекордӣ ба даст оварданд. Нақшаи пилласупорино ҷумҳурӣ ба 102 фоиз расонид.

Бо афзоиши ҳосили зироат ва саршумори чорво соли 1942 назар ба соли 1941 даромади колхозҳо ва колхозчиён низ афзун гардид. Онҳо соли 1942-ум танҳо аз ҳисоби пиллапарварӣ 16 миллион сӯм даромад ба даст оварданд.

Соли 1942 ғалабаи калон дар ҷабҳаи заҳмати ақибгоҳ низ даст дод ва он пурра ба анҷом расидани Канали Калони Ҳисор буд, ки меҳнаткашони Тоҷикистон 12 сентябри ҳамон сол ҷашнаш гирифтанд.

Аҳамияти барҷастаи Канали Калони Ҳисорро барои меҳнаткашони Тоҷикистону Ўзбекистон танҳо ҳамин далељу рақамҳо кифояти сидқ мекунанд, ки вай дар водии Ҳисори Тоҷикистон 12000 гектар ва дар водии Сурхондарёи Ўзбекистон – 25.000 гектар заминро обёр месозад. Тӯли умумии канал 49 километр, ҳаҷми корҳои дар канал анҷом ёфта 2.140 ҳазор метри мукааб буд. Сар-сари роҳи оби канал 30 иншооти гидротехникӣ – дарвозаҳои банду бастии об, ғулбаҳо (акведук), кӯпрукҳо, дюкерҳо ва дарвозаи асосии обгирӣ аз рӯди Душанбе сохта шуда буданд. Ғайр аз ин 6.828 метри мукааб бетонкорӣ, 2.315 метри мукааб оҳану бетон ва 20.000 метри мукааб сангчид анҷом дода шуда буданд.

Дар сохтмони канал то 30.000 колхозчиёни вилояти Ста-

линобод иштирок доштанд. Онҳо шабу рӯз нагуфта, бо ҳама ҳастӣ меҳнат мекарданд, супоришхояшонро ду-се баробар зиёд ба иҷро мерасонданд.

Ин сохтмони нави азими халқӣ натиҷаи заҳмати меҳнаткашони ду ҷумҳурии бародар – Тоҷикистону Ёзбекистон маҳсуб мешуд. Дар рафти каналкобии якҷояву фидокорона дӯстии анъанавии ду халқи бародар боз ҳам бештар мустаҳкам ва қавӣ гардид.

Соли 1942 барои он ки торумори тӯдаҳои ваҳшии гитлерӣ зудтар анҷом гирад, коргарони муассисаҳои саноатии Тоҷикистон қувваю ғайрати худро дарёғ надошта, устуворона меҳнат мекарданд. Аксарияти корхонаҳои ҷумҳурӣ ҳамаи корхоро мувофиқи замони ҷанг ба роҳ монда, супоришҳои истеҳсолиро барзиёд иҷро мекарданд, истеҳсоли маҳсулот хеле зиёд гардид. Кормандони маъдани Мосриф нақшаи солонаи худро ду моҳ пеш ба иҷро расонда буд. Заводи консерваи Қистакӯз 1 декабр нақшаи солонаашро 129 фоиз иҷро намуд, заводи кашкоббарории Сталинобод нақшаашро 174 фоиз иҷро кард. Комбинати консерви Ленинобод, Комбинати пахтаву коғази Сталинобод, Комбинати гӯшти Сталинобод ва дигар корхонаҳо нақшаҳои солонаро бомуваффақият иҷро карданд. То 10 декабри соли 1942-юм 18 муассисаҳои Иттифоқию ҷумҳурӣ нақшаҳои солонаи худро барзиёд иҷро намуданд, ба давлат ва ба ҷабҳа ба маблағи бештар аз 4,5 миллион сӯм маҳсулоти иловагӣ фиристоданд.

Давраи ҷанг дар корхонаҳои ҷумҳурӣ теъдоди занон хеле зиёд шуданд. Занон, модарон ва хоҳарони мардҳое, ки ба ҷабҳа рафта буданд, касбҳои мураккабро бомуваффақият азхуд намуда, тамоми қуввату ғайратро ба кор мебарданд, ки ба ҷабҳа ва Артиши Сурх ёрӣ расонанд, то ҳарчи зудтар душмани ғаддорро торумор созанд. Дар фабрикаҳои дӯзандагӣ ва шоҳибобӣ, дар заводҳои ҷарм ва пахтадозакунӣ, дар роҳҳои оҳану МТС-ҳо, дар ҳама ҷо занон касбҳои мардҳоро азхуд мекарданд: механикҳо, ронандагони трактор, кафшергарони барқ, устоҳои мотор, рехтагарону ронандагони локомотивҳо занон буданд.

Соли 1942 меҳнаткашони Тоҷикистон ҳамаи супоришҳои замониҷангии ҳизбро бомуваффақият иҷро карданд. Ин гуна супоришҳо дар миқёси умумииттифоқ иборат буданд: «гузаронидани корхонаҳои саноатии ҳам ҳарбӣ ва ҳам граждани ба ҷойҳои дигар, ба навоҳии Шарқии мамлакати мо кӯчондани мутахассисон ва таҷҳизоти корхонаҳо, таъмини коргарон бо ҷойҳои нав ва кушодани заминҳои кишт ва афзунсозии майдонҳои кишти тирамоҳӣ дар Шарқ, ниҳоят, куллан беҳтарсозии қору ғайолияти корхонаҳои мо, ки барои ҷабҳа кор мекунанд ва мустаҳкамсозии интизоми меҳнат дар ақибгоҳ, ҷӣ дар заводҳо ва ҷӣ дар колхозу совхозҳо».¹

Ҳамин тавр, супоришҳои ҳизбро меҳнаткашони Тоҷикистон соли 1942-ум ҳам устуворона иҷро карданд, вале тобистони ҳамон сол вазъи ҷабҳа ба сӯи бад тағйироти ҷиддӣ дид. Аз кушода нашудани ҷабҳаи дувум дар Аврупо немисҳо ва тарафдорони онҳо сӯиштифода карда тамоми нерӯҳои захиравии худро ҷамъ намуда, ба ҷабҳаи Украинии мо партофтанд ва онро раҳна карданд, агарчи талафоти зиёд доданд, вале тавонистанд, ки ба сӯи ҷануб пеш раванд ва Сталинград, Черноморск, соҳилҳои Грозный ва сарҳадҳои Қафқозро зери хатар қарор диҳанд.

Коргарону колхозчиён, зиёиёни Шӯравии Тоҷикистон мефаҳмиданд, ки рафти ҷанг қисмати Давлати Шӯравиро ҳал хоҳад кард, аз ин рӯ тамоми мушкilotи мавҷударо сарбаладона бартараф мекарданд. Мушкilot дар он буд, ки қувваи коргарӣ коста, деҳқонони саҳроҳо низ аксар ба ҷабҳа рафта буданд. Воситаҳои ҷуфтрони намерасиданд, миқдори мошини дигар воситаҳои нақлиёт рӯ ба коҳиш оварда буданд.

Соли 1943 ҷӣ дар соҳаи зироат ва ҷӣ дар соҳаи саноат боз соли пешравию комёбиҳо гардид.

Соли 1943 масъалаи ҷумҳуриро бо нони худ таъмин намудан ҳал шуд. Дар нимсолаи аввал, аллакай ҷумҳури нақшаҳои ривочи соҳаи ҷорвои ҷамъиятиро барзиёд иҷро кард.

¹ И.Сталин. О великой отечественной войне Советского Союза, с. 72.

Чорвои калони шохдор – 102.9 фоиз, бузу гӯсфанд – 111 фоиз, хук–105 фоиз афзуданд. Нақшаҳои нимсолаи расондани гӯшт дар соли 1943 пеш аз мӯҳлат – 117 фоиз, супурдани гӯшт ба захираи Аскарӣ Сурх – 123 фоиз иҷро гардиданд.

Барои иҷрои нақшаҳои истеҳсолии соли 1943 коргарони саноати давлатии ҷумҳуриявӣ бо рағбати зиёду меҳнати фидокорона мубориза бурданд. Корхонаҳои зерин нақшаҳои солонаи истеҳсолиро пеш аз мӯҳлат ба 102,2 фоиз расонданд: «Наркомпишепром», «Наркоммассомолпром» (101.1 фоиз), «Наркомлегпром» (101,7 фоиз), Наркомместпром (104,4 фоиз) «Тоҷикпромсовет» (107.8 фоиз), «Тоҷиккоопинсоюз» (140,0 фоиз). Соли 1943 саноати ангишти нафт низ нақшаҳои истеҳсолии солонро иҷро кард. Нақшаи саноати тобеи ноҳиявӣ вилоятӣ 112 фоиз пеш аз мӯҳлат (то 1 декабр) иҷро гардид.

Соли 1943 кормандони саноати хӯрокворӣ бо рӯҳбаландии махсуси ватанпарварона кор карданд. Солҳои 1942-1943 се заводи рағған – дар Кировобод, Шаҳритус ва Фархор ба кор дароварда шуданд. Заводҳои нав, ки ба кор даромаданд, миқдори пунбадонаи коркардиро то ба 20.000 тонна дар як сол афзуданд. Дар ин муддат корхонаҳои (цехҳои) нави консерву шарбати помидор (томат) дар заводи консервии шаҳри Конибодом, томат – дар шаҳри Исфара ба кор андохта шуданд. Инчунин сохтмони банду бастии асосии заводи кишмиш дар шаҳри Ўротепа омода гардид. Сеҳи шишабарории назди Комбинати консерви Ленинобод ба кор даромад, ки дар натиҷа саноати консервбарории Тоҷикистон то як андоза бо зарфҳои шишагини худӣ таъмин гардид. Умуман, иқтидори саноати консерв ба 3.2 миллион банкаи шартӣ ва 500 тонна шарбати помидор афзуд. Истеҳсоли консервҳои гӯшт ва гӯшту сабзавот назар ба соли 1941-ум 2 баробар афзуд.

Баъзе корхонаҳои Тоҷикистон намунаҳои беҳтарини роҳи ҳалли болшевиконаи вазифаҳои дар пешистодаи ҳудро пешниҳод карданд. Кормандони Кони Чорукдарони кӯҳи Қара Мазор, ба мусобиқаи сотсиалистии Умумииттифоқӣ ҳамроҳ шуда, миқдори истеҳсоли фулузотро рӯз то рӯз, моҳ

то моҳ меафзуданд. Коргарони кони Чорукдарон назар ба соли 1943 истехсоли контсентратро дар моҳи июн – 4.5 баробар, моҳи июл – 6 баробар зиёд намуданд ва дар мусобиқаи сотсиалистии Умумииттифокӣ ҷои сеюмро гирифтанд. Истехсоли консентрат назар ба моҳи январ моҳҳои август ва сентябр – 10 баробар зиёд шуд. Барои нишондодҳои олиашон дар моҳи август Байрақи Сурхи Сайёри ВЦСПС ва «Кони бехтарини фулузоти рангаи СССР», («Наркомсветметал») супурда шуд. Ба корхона мукофоти дараҷаи аввалро доданд. Ҷомеаи коргарони кон ба мусобиқаи пеш аз октябрӣ ҳамроҳ шуда, ўҳдадор гардиданд, ки нақшаи солонаи истехсоли фулузотро дар арафаи ҷашни XXVI-солагии Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр ба иҷро расонанд.

Аз ҷониби ВЦСПС ва «Наркомат»-и Иттифок барои муваффақиятҳои барҷастаи истехсолиашон дигар корхонаҳои Тоҷикистон низ қадр карда шуданд. Муддати чандин моҳи солҳои 1942 ва 1943-юм Комбинати ғушти Сталинобод дар қатори ғолибони Мусобиқаи сотсиалистии Умумииттифокӣ буд ва чандин бор мукофоти дуумро ба даст овард. Солҳои 1942-1943 барои комёбиҳои меҳнатӣ як қатор коргарони соҳаи саноати хӯроквории Тоҷикистон низ бо ордену медалҳо тақдир шуданд. Дахҳо пешқадами истехсолоти РСС Тоҷикистон Нишони аълочии Наркомати Иттифок гирифтанд.

Меҳнаткашони Тоҷикистон, ки бо дастони мўъҷизаофари худ Канали Калони Фарғона, Канали Калони Ҳисор, Роҳи Калони Помир, дахҳо ҷўйбору роҳҳои дорои аҳамияти маҳаллиро сохта буданд, соли 1943 бо ташаббуси нави ватанпарварона пеш баромаданд. Онҳо сохтмони боз як роҳи дорои аҳамияти муҳими хоҷагии халқро шурўъ ва қисми зиёди онро ба иҷро расонданд.

Ҳамчунин соли 1943 бо қувваи колхозчиён ва дигар меҳнаткашони атрофи пойтахти ҷумҳурӣ сохтмони нерўгоҳи барқию обии Варзоби пойин шурўъ шуд, ки барои қонеъсозии талаботи рўзафзуни халқу хоҷагиҳои пойтахт бисёр зарур буд.

Мехру муҳаббати беандозаи халқи тоҷик ба мамлакати сотсиалистии худ, қаҳру ғазаби беандоза нисбат ба фашистони олмонии истилогар, аз аввалин рӯзҳои сар задани ҷанг таҷассуми худро дар тадбирҳои гуногуни ҷамъатарафа кӯмак расонидан ба ҷабҳа пайдо мекарданд. Инак, чанд далелу бурҳон, ки он ҳам соҳат ва ҳам шароити кори ватандӯстонаи беназир ва рӯҳбаландии заҳматкашонро нишон медиҳад.

Аз рӯзҳои аввали Ҷанги бузурги Ватанӣ коргарон, колхозчиён ва зиёиёни Тоҷикистони Шӯравӣ ҳар чӣ метавонистанд барои таъмини либоси гарми қаҳрамонони майдони ҷанг ва сарбозони Артиши Сурх мекушиданд. Аз рӯи далелҳои моҳи январи соли 1944 меҳнаткашони Тоҷикистон барои Аскарони Сурх садҳо ҳазор либоси гарми гуногун фиристонданд, аз ҷумла 11.533 ҷуфт мӯзаи намадӣ (валенка), 7.350 пӯстинча, 3.512 камзӯлчаҳои пашмин, 47.486 телпаки гӯшақдор, 15.525 шими пахтагин, 152.478 ҷуфт ҷӯроби пашмини кӯтоҳу дароз, 19.160 гуппичаи пахтагини ғафс ва ғайра. Барои ҷанговарон, боз ҳазорҳо ҷуфт либоси тағпӯши пахтагин, 122.869 адад пӯсти ошдодаи гӯсфанд, бисёр пашму дигар матоъҳои зарурӣ фиристонданд. Аз ин маводи барои ҷабҳа ҷамъоварда миқдори зиёди пӯстинча, камзӯлчаи пашмин, дастпӯшак, телпак, мӯзаи намадӣ, ҷӯроби пашмию дастпӯшаки бепанча (рукавитс) таҳия мекарданд.

Аз рӯзҳои аввали Ҷанги Ватанӣ коргарон, колхозчиён, зиёиёни Шӯравии Тоҷикистон ба даъвати созмон додани ҷабҳаи умумихалқии мудофияи Ватан ҳамовозӣ намуданд. Аз рӯи далелу рақамҳои моҳи сентябри соли 1943 ба захираи мудофия аз саршавии ҷанг 30.496 ҳазор сӯм пули нақд ва ба маблағи 42.450 ҳазор сӯм пули вомбарг дохил гардид. Меҳнаткашони Тоҷикистон ба захираи мудофия инчунин 6.929 сентнер ғалладона ҷудо карда боз дигар маводи хоми хӯрданиву истеъмоли умум фиристонданд.

Аз ҳисоби нахустин лотереяи пулию молӣ маблағҳои зиёд ба захираи мудофия дохил гардиданд, ки моҳи декабри соли 1941 бароварда шуда буд. Вай ба бештар аз 12 миллион сӯм фурухта шуд ва қисми асосии лотерея дар зарфи 3-4

рӯз ба фурӯш рафт. Обунаи лотореяи дуҷум, ки моҳи июли соли 1942-юм бароварда шуд, бештар аз пештара пазири гардид. Агар обунаи ду рӯзи аввали лотореяи соли 1941-ум дар ҷумҳурӣ 2.608 ҳазор сӯм ҷамъ карда бошад, дар ҳамин муддат обунаи лотореяи дуҷум 16.448 ҳазор сӯм пул овард. Пули лотореяи пулиро моли аз вақти муайяншуда ҳам пештар ва ҳеле барзиёд, дар рӯзи сеюм ҷамъоварӣ гардид. Рӯзи чоруми обунаи ин лоторея дар ҷумҳурӣ 21.942 ҳазор сӯм ба даст омад, аз ҷумла коргарону хизматчиён ба маблағи 4.709 ҳазор сӯм, аҳолии деҳот ба маблағи 17.233 ҳазор сӯм обуна шуданд.

Дӯстдорони ҷонфидои Ватан – колхозчиён ва колхозчизанони Тоҷикистон, пеш аз мӯҳлат обунаро ба лоторея анҷом дода, дар ҷаҳор рӯзи аввал барои лоторея 5.364 ҳазор сӯм ба ҳазинаи мудофия супурданд. То 1 октябри соли 1942 ба лотореяи пулиро молии дувум, бо пули нақд 82.5 фоиз обуна шуданд.

Ҳамчунин дар ҷумҳурӣ бо рӯҳбаландии бузург, ба савияи баланди сиёсӣ обуна ба Вомбарги давлатии ҳарбии соли 1942 гузашт. Вай 14 апрел шурӯъ шуд. Маблағи обунаи он дар давоми 2-3 рӯз аз муқаррароти будҷавӣ бештар гардид, бо ин ки маблағи муқаррароти будҷавӣ нисбат ба вомбаргҳои Панҷсолаи сеюм (барориши соли ҷаҳорум) ҳеле баланд буд. То 20 апрел Вомбарг дар байни аҳолии шаҳру деҳот ба маблағи 105.940 ҳазор сӯм ба фурӯш расонда шуд, ки аз зиёдтарин ҳадди Вомбарги давлатии сеюми паҳншуда (барориши соли ҷаҳорум) ба андозаи 36.392 ҳазор сӯм бештар буд. Коргарону хизматчиён бештар аз 11.229 ҳазор сӯм нисбат ба соли 1941-ум зиёдтар ба давлат қарз доданд, колхозчиён – 25.163 ҳазор сӯм бештар супурданд. Дар ин вақт обунаи Вомбарги ғоиздори ҳарбӣ миёни идораи колхозҳо, артелҳои ҳунармандиву маҷрӯҳон 37.850 ҳазор сӯмро ташкил мекард.

Аз рӯзҳои аввали обунаи Вомбарги ҳарбӣ пардохти пеш аз мӯҳлати он шурӯъ шуда буд. Аллақай то 20 апрел аз ҳисоби умумии обуна, ки 143.790 ҳазор сӯм буд, 10 миллион сӯми нақд ба даст оварда шуд.

Барои торумори ҳарчи зудтари душман, аксарияти колхозчиён дар ду-се моҳи аввал маблағи обунаи Вомбаргро пурра ба давлат пардохтанд.

Меҳнаткашони Тоҷикистон барои нирубахшии иқтидори молии давлат тамоми андозашонро бо муташаққилии маҳсул пардохтанд. Дар семоҳаи севуми ҳамаи сол нақшаи пардохтҳо аз рӯи ҳамаи навъҳои андоз 102,4 фоиз ба иҷро расид ва аз рӯи иҷрои ин нақша Тоҷикистон дар соли 1942 ҷои аввалро дар Иттифок гирифт. Меҳнаткашони Тоҷикистон ҷамъоварӣ ва пардохти андози ҳақи аъзогиро соли 1943 низ пеш аз мӯҳлат иҷро карда буданд.

Халқи Тоҷикистон инчунин ба даъвати ёрирасонӣ ба шаҳру навоҳии аз ҳучуми ишғолгарони олмонӣ харобида гарму ҷӯшон ҳамроҳ шуданд. Барои онҳо колхозҳову деҳқонон миқдори зиёди ҳайвоноти калони шохдор, гӯсфанду буз, гӯшт, ғалла ва садҳо ҳазор сӯм пул фиристоданд. Барои захираи мудофия ва ёрӣ ба колхозу колхозчиёни ноҳияҳои аз ҳамлаҳои немисҳои истилогар харобу валангор, солҳои 1942 ва 1943-юм дар ҳазорҳо гектар замини мо зироатҳои гуногун кишта буданд.

Ташкилотҳои Ҳукумати Шӯроҳо ва меҳнаткашони Тоҷикистон нисбати маъҷубони Ҷанги Ватанӣ, оилаҳои ҷанговарон ва ба ҷойҳои дигар кӯчондани онҳо ғамхориҳои самимона зоҳир мекарданд.

Маҳсусан ғамхорӣ ба сарбозон – дифоъгарони Ватан аз ҷониби коргарон, колхозчиён ва зиёиёни Тоҷикистон фиришодани тӯҳфаҳо (посилка) ба ҷабҳа бисёр ҷолиб ба роҳ монда шуда, ҷамъовариҳои он ҳам аҷаб ватанпарварона буд. Дар арафаи соли нави 1942 ба ҷабҳа қариб 5 ҳазор посилкаи бо меҳр таҳия кардаи ватанпарварони шӯравии Тоҷикистон фиришода шуд, ки аз маводи гуногуни зарури ҷанговарони майдони ҷанг иборат буданд. Ҳаҷми умумии тӯҳфаҳои солинавии аз Тоҷикистон фиришода 116 ҳазор килограммро ташкил медод.

Бахшида ба 24-солагии Артиши Сурх чандин вагон тӯҳфа фиришоданд. Вазни он тӯҳфаҳо 20.790 килограмм буд. Тӯҳфаҳоро ба мавқеи ишғолии ду карат ордендори қисмҳои

ҳарбии савораҳои машҳур бо намояндагони меҳнаткашони Тоҷикистон фиристода буданд, ки ба сарбозони дар ҷангҳо корнома нишондода супурданд.

Тӯҳфаи ба муносибати 1-уми Майи соли 1942 меҳнаткашони Тоҷикистон барои ҷанговарон ҷамъоварда 1.379.577 сӯм (аз ҷумла аз ҷониби меҳнаткашони вилояти Сталинобод 1.190 ҳазор сӯм)-ро ташкил дод ва дар он маводи гуногун, аз ҷумла бештар аз 1.780 килограмм биринҷ, 94 сар ҳайвонот, меваҳои хушк, сабзавоти хушконида, ҳар гуна шириниҳо буданд. Аз вилояти Ленинобод ба ҷабҳаи Ҷануби Ғарбӣ 14 вагон фиристода шуд, ки пур-пури ғўлинг, баргаки зардолу, қайсӣ, чормағз, мавиз, ширинӣ, май ва дигар ҳурданиҳо доштанд.

Меҳнаткашони Тоҷикистон бо рӯҳбаландии тамом ва ғаълолона ба ҷамъовариҳои тӯҳфаҳо барои ҷанговарони Флоти Балтик, коргарону хизматчиёни Ленинград ба шарафи Рӯзи Флоти Ҷарбию Баҳрӣ иқдом намуданд. Тӯҳфаҳо тавассути 50 вагон – 31 вагон аз Сталинобод ва 19 вагон аз Ленинобод фиристода шуданд. Намояндаҳоро барои бурда расондани тӯҳфаҳо аз зумраи беҳтарин стахановчиёни майдонҳои пахта, бо сардорӣи Раиси Президиуми Шӯрои Олии РСС Тоҷикистон рафиқ Шогадоев интиҳоб карда буданд.

Намояндаҳо шаш рӯзро дар Ленинград ба сар бурданд. Онҳо аз заводҳои киштисозии ба номи Марти, ба номи Фрунзе, инчунин ба номи Киров, ки дар канори шаҳр чанд километр дуртар аз хатти ҷабҳа ҷой гирифта буданд, دیدан карданд. Заводи ба номи Киров, бо ин ки душман бо тири тӯпҳои дурзан ба нишонаш мегирифт, дақиқа муттасил ба тармими танку тӯпҳо машғул буд ва аз корхона рост ба майдонҳои нави муҳориба мефиристод. Намояндаҳо дар киштии калони ҳарбии «Инқилоби Октябр», дар киштии тезгарди ҳарбии «Киров» ва баъзе китъаҳои ҷабҳа рафта, ошной пайдо карданд. Дар ҳама ҷо, коргарону баҳрнавардони киштиҳои ҳарбӣ, ҷанговарони қаҳрамон, сарфармондеҳон ва кормандони сиёсии сафҳои пеши ҷабҳаҳои Ленинград намояндаҳои Тоҷикистонро бо рӯҳияи баланд истикбол менамуданд.

Намояндаҳо аз номи халқи тоҷик ба бахрнавاردони Байраки Сурхдори Балтика, ба ҳама сарбозон, фармондеҳону роҳбарони сиёсии ҷабҳаи Ленинград, ҳамчунин ба тамоми дифоъгарони он шаҳр ваъдаҳо меоданд, ки минбаъд ҳам ҳаракати стахановчиёну мусобиқаи сотсиалистиро раванқ бахшида, барои ҷабҳа кӯмакро дучанд меафзоянд, ки дастаҳои гитлерӣ ҳарчӣ зудтар торумор карда шаванд.

Меҳнаткашони Тоҷикистон ба шарафи 25-солагии Октябр махсусан нисбати сарбозони қаҳрамони Аскарӣ Сурх, ба ғимоягарони сангарҳои соҳили Волга – Сталинград ва сарбозони ҷабҳаи Марказӣ бо меҳру муҳаббати зиёд тӯҳфаҳо таҳия намуда буданд.

Нахустин қатора бо тӯҳфаҳо барои дифоъгарони Сталинград аз Сталинобод ба роҳ даромада, қатори дуюми тӯҳфаҳо барои Ҷабҳаи Марказӣ дар Ленинобод омода шуд. Вазни умумии тӯҳфаҳои ба шарафи 25-солагии Октябр ба ҷабҳаҳо фиристода 288 ҳазор килограммро ташкил дод.

Миқдори умумии тӯҳфаҳои ба ҷабҳаҳо фиристодаи меҳнаткашони Тоҷикистон дар солҳои 1941 – 1942 108 вагон буд. Ғайр аз ин миқдори зиёди тӯҳфаҳо барои маъюбони Армияи Сурх дар ҳамин солҳо ҷамъоварӣ ва фиристода шуданд.

Алангаи меҳру муҳаббат ба Ватан ва ғимоятгарони он дар деҳот ташаббуси оличаноби колхозчиёро ба вуҷуд овард. Охири соли 1942 колхозчиён ва колхозчизанони Тамбов давоми ду ҳафта 40 миллион сӯм ҷамъ оварда, барои сохтани қатори танкҳои «Колхозчии Тамбов» супурданд. Бо ин рафтори олиҳимматона колхозчиёни Тамбов хоҳишу рағбати миллионҳо колхозчиёро ба зӯҳур дода буданд. Ташаббуси онҳо ба зудӣ аз ҷониби ҳамаи ноҳияҳои мамлакат дастгирӣ ёфт. Ташаббуси тамбовиёро колхозчиёни Тоҷикистон низ дастгирӣ карданд. Бисёре аз онҳо барои созон додани қатори танкҳои «Колхозчии Тоҷикистон» аз пасандозҳои шахсӣ даҳҳо ҳазор сӯм ҷудо намуданд, раиси хоҷагии ба номи Кагановичи ноҳияи Кӯктош Раҳмонқул Ҷобиров 140 ҳазор сӯм супурд.

«Колхозчиён ва колхозчизанони Тоҷикистон, аз нутқи таърихии Шумо ба 25-солагии Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр илҳом гирифта,— дар охири декабри соли 1942 ба рафиқ Сталин иттилоъ дода буд котиби хизби Коммунистӣ(б) Тоҷикистон рафиқ Д.З.Протопопов, — ҳамчун тамбовчиён ба шӯъбаи бонки давлатӣ, барои қатори танкҳои «Колхозчии Тоҷикистон» 61 миллион сӯм сунурданд...

Ғайр аз ин колхозҳо ва колхозчиён ӯҳдадорихои худро пеш аз мӯҳлат иҷро карда, аз тариқи кооперативҳо ба давлат 207 ҳазор пуд ғаллаи истеъмоли фӯрӯхтанд.

Дехқонони колхозҳои Тоҷикистон дар оилаи тифоқи халқҳои Иттиҳоди Шӯравӣ аз ҳарвақта ҳам бештар атрофи хизб ва ҳукумати Шӯравӣ муттаҳид шуда, муҳаббати бепеёну садоқати худро нисбат ба хизби болшевикӣ, ба Артиши Сурх ва Сталин намоиш доданд. Дар рӯзҳои саҳти Ҷанги Бузурги Ватанӣ ғамхориҳо нисбат ба Артиши Сурхи ҷоноҷонамон дареғ намедошт, халқи тоҷик дар оянда ҳам тамоми нерӯю дороии хешро ҷиҳати торумори яқсарои яғмогарони фашистӣ пешкаш мекунанд».

Дар ҷавоб аз рафиқ Сталин ба номи котиби КМ ҲК(б)-и Тоҷикистон рафиқ Прототопов барқияи зерин расида буд:

«Ба колхозчиён ва колхозчизанони Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон барои 61 миллион сӯмро ба сохтани қатори танкҳои «Колхозчии Тоҷикистон» ва бо нархи давлатӣ додани 207 ҳазор пуд ғаллаи истеъмоли, ки пас аз иҷрои ӯҳдадорӣ ҷамъ овардаанд, саломии бародаронаи ман ва ташаккури Артиши Сурхро бирасонед. И.Сталин».

Саломии доҳии маҳбӯб ва ташаккуроти Артиши Сурх дар қори умумихалқӣ мукофоти арзандатарине барои саҳми колхозчиёни Тоҷикистон буд ва дар колхозу шаҳрҳои ҷумҳурӣ ташаббуси навро авҷ гиронд ва шӯҳрҳои навро ҷиҳати ҷамъоварии маблағ барои ташкили қаторҳои нави танк ҷорӣ

¹ Нигаред «Коммунист Таджикистана», аз 29 /XII, соли 1942.

гардонид. 21 январи соли 1943 бо имзои Котиби КМ ХК (б) Тоҷикистон рафиқ Д.З.Протопопов ва Раиси Шӯрои Комиссарони Халқи РСС Тоҷикистон рафиқ М. Қурбонов ба рафиқ Сталин боз як барқия фиристода шуда буд:

«Иосиф Виссарионовичи азиз!

Саломи Шумо ва ташаккуроти Артиши Сурх барои 61 миллион сӯм чиҳати сохтани қатори танкҳои «Колхозчии Тоҷикистон» ва 207 ҳазор пуд ғаллаи истеъмоли дар тамоми ҷумҳури рӯҳбаландии барҷастаи сиёсӣ ва устувори ватанхоии шӯравӣ ба вучуд овард. Намоишҳои шодбоши беҳисоби меҳнаткашон, аз ҷавоби Шумо, ки мавриди шодмониву муҳокима қарор гирифтанд, ба алангаи изҳори муҳаббати бепоёни халқ ва садоқати ӯ ба Аскарӣ Сурхи азиз ва Шумо гардиданд, рафиқ Сталин. Меҳнаткашони Тоҷикистон омодаанд бо тамоми нерӯ ҳучумҳои бомуваффақияти лашкари моро дар ҷабҳаҳои ҷанги ҷаҳонӣ дастгирӣ кунанд ва рӯзи ғалабаву торумори пурраи ғоратгарони гитлериро наздик созанд.

То 17 январи соли 1943, ғайр аз он 61 миллион сӯми супурдаи колхозчиён, комсомолону ҷавонон 6 миллион сӯм, меҳнаткашони ҷумҳури боз 14 миллион сӯм барои сохтори қатори танкҳои «Колхозчии Тоҷикистон» ҷамъоварӣ намуданд. Илова бар ин, колхозчиён ба нархи давлатӣ барои захираи мудофияи Ватан 62 ҳазор пуд ғаллаи истеъмоли, 13,053 пуд гӯшт, ҳамчунин барои таъминоти аҳолии шаҳрҳои ҷумҳури аз ҷониби колхозҳо ва колхозчиён 123 ҳазор пуд картошкаву сабзавот ва 23 ҳазор пуд мевачот ба фуруш бароварданд. Бигузор, танкҳои мо фашистони малъунро бераҳмона аз байн буранд».¹

Дар нимаи дуоми моҳи мартӣ с. 1943 маҷмӯи маблағи барои харидории танкҳо фиристодаи Тоҷикистон аз 85 миллион сӯм бештар шуд ва миқдори маводи хӯрокии ба нархи устувори давлатӣ супурда – 300 ҳазор пудро ташкил кард.

¹ «Коммунист Таджикистана», аз 21 январи с. 1943, № 17.

Миёни меҳнаткашони Тоҷикистон обунai Вомбарги давлатии соли 1943, ки хабараш 4 июни с. 1943 эълон гардида буд, бо муваффақиятҳои барҷаста анҷом гирифт. Охириҳои рӯзи 5-ӯми июн, яъне дар як шабонарӯз коргарон, колхозчиёну зиёиёни шӯравии РСС Тоҷикистон, ки ба Вомбарги дуҷуми давлатӣ ба маблағи 168 миллион сӯм обунa шуданд, 34 миллион сӯми нақд оварданд. Ба таври дигар гӯем, танҳо обунai якрӯзаи Вомбарги дуҷуми давлатӣ қариб ба 28 миллион сӯм беш аз ҷамъулҷамъи Вомбарги давлатии соли 1942 бароварда шуд. Маблағи обунa дар рӯзи нӯҳум аллакай аз 192 миллион сӯм болиғтар буд, ки аз он 44.344.000 сӯмаш ба пули нақд гузаронда шуд.

Ҷамъбасти умумии обунai Вомбарги дуҷуми давлатии ҳарбӣ дар ҷумҳурӣ 197.979 ҳазор сӯмро ташкил дода буд.

Ба дастгирии ташаббуси наҷибонаи он дахҳо ва садҳо ватанпарварони Шӯравии Тоҷикистон, ки барои сохтани техникаи ҷангии Аскарони Сурх маблағҳои калон ҷудо карда буданд, бисёр колхозчиён ба Вомбарги ҳарбӣ бо маблағҳои калон обунa шуданд.

Аввали соли 1944 меҳнаткашони Тоҷикистон барои сохтани эскадрилияи (ҳавопаймоҳои бомбаандоз)-и «Тоҷикистони Шӯравӣ» 20 миллион сӯм ҷамъ оварданд.

Ба анъанai «вақте Ватан зери хатар аст, аз чизе дарег мадор», устувор монда колхозчиён, коргарон, хизматчиён ва тамоми зиёиёни шӯравии Тоҷикистон баъд ҳам рӯҳияи худро поин набурданд ва барои дифои Ватан, барои таъмини мамлакат ва ҷабҳа ҳар он чӣ доштанд, ҳатто маблағҳои пасандози худ ва он чӣ дар бисоташон буд, барои торумори душмани ғаддор ҳеҷ дарег намедоштанд, ҳар чӣ зарур бошад, методданд.

XXII. ТОЧИКОН ДАР МАЙДОНҲОИ ЧАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ

Халқи тоҷик бо истилогарони аҷнабӣ ва асоратгарон, ҳатто ҳамон вақтҳо ҳам, ки Ватанаш барои ҳудаш модари ҳақиқӣ набуд, балки ба модарандари бадхашме мубаддал гардида буд, ҳатто вақте ҳам ки бори сангини зулму истисмори иҷтимоиро бар дӯши худ дошт, мардонавор мечангид. Ба мардонагӣ ва матонати боз ҳам қавитар вай барои муваффақияти инқилоб дар Бухоро соли 1920 ва марҳалаҳои минбаъда бар зидди босмачиёни Бухорои Шарқӣ, ки сохти амириро аз нав барқарор кардан меҳостанду Бухороро ба мустамликаи империалистони хориҷӣ табдил додани буданд, мечангид. Фарзандони фарзонаву бовафои ин халқ бо қаҳру ғазаби бепоён бар зидди душманон – фашистони олмон ба мубориза бархоста, дар сафҳои Артиши Сурх дохил шуданд, ки дар даст силоҳ, озодӣ ва истиқлолияти Ватанро ҳимоя намоянд.

Дар рӯзҳои аввали Ҷанги бузурги Ватанӣ ба Комиссариатҳои ҳарбии ҷумҳурии ҳазорҳо ариза аз номи ихтиёриён мерехтанд, ки онҳоро ба сафи Артиши амалкунанда ном нависанд.

Узви комсомол – сержант Раҳмат Назаров бо хоҳиши шомил шудан ба сафи артиш ариза навишта гуфта буд:

«Ташкилоти комсомолӣ маро омӯзонда аст, ки то ба охир ба Ватан садоқат дошта бошам, барои хушбахтии халқу Ватан ҳарчӣ ки дорам, ҳатто ҷонамро нисор созам.

Ман омодаам қарзамро адо намоям: маро озмоишҳо тарсонда наметавонанд. Ман ҷавонам, зиндагиро дӯст медорам. Бисёр меҳохам, ки халқамро хушбахт бином. Ман меҳохам дар Ватани худ кору зиндагӣ намоям, ки ҳамеша аз офатҳои сиёҳпӯши ногаҳонӣ озод бошад. Вале агар ҳам барои озодии Ватан дар майдони ҷанг ҳалок шавам, чунин ҳисоб мекунам, ки ман ҳар чӣ карда метавонистам, кардам ва ман аз ин фикрам хурсандам».

Ҳазорҳо чунин нома шаҳодат медоданд, ки

меҳнаткашони Тоҷикистон ба Ватани сотсиалистии худ, ба кори ҳизби Ленину Сталин ҳамеша содиқ буданд ва содиқ мемонанд.

Аз рӯзҳои аввали сар задани ҷанг қор сари тайёрсозии ҷанговароне, ки дар сафҳои Артиши Сурх мардонавор душмани ҳам аз ҷиҳати миқдор ва ҳам танку ҳавопаймоӣ афзалро зада гардонда тавонанд, дар Тоҷикистон ҷӯш мезад. Барои қисмҳои дар Тоҷикистон мураттаб гардидаи Артиши Сурх ифтихоре муяссар шуд, ки онҳо ба Ҳимояи дили Ватани Шӯравӣ – шаҳри Москва бипардозанд, дар сангарҳои шаҳри бузурги Сталинград, дар сафи лашкари Ҳимоягари Ленинград иштирок намоянд, дар Қриму Украина, дар сарзамини Белорус ба муқобили фашистон бичанганд ва супоришҳои муҳими Сарфармондеҳи Олӣ рафиқ Сталинро ба иҷро расонанд. Барои иҷрои он супоришҳо тоҷикон ҳам дар сафи Артиши Сурх баробари русҳо, украинҳо, белорусҳо, гурҷистониён, ўзбекҳо, қазоқҳо китф ба китф истода, бо мардонагии беҳамто зидди гитлерчиёни ғаддор мечангиданд.

Дар ҷангҳои зидди истилогарони олмони фашистӣ– Армияи 20-уми дорандаи Байраки Сурху ордени Ленин қорномаҳои бемисл нишон меод, дивизияи саворае, ки мутасадди Тоҷикистон буд ва парчамаш дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ дар кӯху водиҳо парафшонӣ мекард, қорномаҳои бемисл нишон меод. Полкҳои қаҳрамононаи вай он вақт ғоратгарони хориҷӣ ва дастаҳои босмачиёро қир кард. Дивизияе, ки ба сафаш қоргарон, қолхозчиён, намояндагони зиёӣи шӯравии тоҷик шомил буданд, ғоратгарони олмони фашистиро мардонавор мекуфтанд. Инак, яке аз қаҳрамониҳои ҷовидонаи сарбозон, фармондеҳону қормандони сиёсии ин лашкаро мисол меоварем.

Бо супориши ҳарбии Сарфармондеҳ барои ба даст овардани мавқеи истифодагари саҳти наздики деҳаи Б. як гурӯҳ ҷанговарону фармондеҳон ва фармондеҳони сиёсӣ, бо сардории майор р.Чекулин, майор р.Бросалов ва бо сардории роҳбари қалони сиёсӣ р.Зубков шабона роҳи зиёде тай карда, ба ақибгоҳи душман гузаштанд ва аз байни заминканҳо ҷангқунон мавзеи ҳарбии деҳаро ишғол карданд. Ҷанги саҳ-

ти кӯчагӣ ба амал омад. Бо истодагариӣ сахт душман қувваҳои захиравияшро ба қор андохт, ки ба миқдор аз ҷанговарони шӯравӣ чанд баробар зиёд буд. Қаҳрамонон мавқеи қанори деҳаро дере аз даст надоданд. Он ғоҳ фашистон танқҳо ба қор андохтанд. Танқҳо ба хонаю саройҳои, ки ҷанговарони шуҷои шӯравӣ қамин гирифта буданд, хеле наздик омаданд. Сарбозҳои шӯравӣ аз снарядҳои оташандоз истифода бурданд. Ин ҷанги нобаробар дергоҳ давом ёфт, вале қаҳрамонон як қадам ҳам ақиб нанишастанд. Душманро бо талафоти зиёд маҷбур дошта, ҳамроҳи қумондонҳои худ мардонавор ҳалок шуданд. Дар хона-сарои оташгирифтае, ки қари баромади онро танке зич пӯшонда буд, онҳо пеш аз ҳалокати худ «Интернатионал»-ро суруданд.

Дар ҷангҳо бо истилогарони олмонӣ, шахсони бори дувум қароҳат бардоштаю боз ба майдон қаромадаи шӯравӣ – майор р. Сапунов, комиссари батальён р. Агуреев, лейтенант р. Кузнецов, лейтенант р. Ткаченко, роҳбари сиёсӣ р. Саидов, капитан р. Тарасов, раҳбари қалони сиёсӣ р. Молчанов, капитан р. Журавов, аскарони сурх – алоқачиён р.р. Коргин, Якуба, сержант р. Минин, сарбози қаторӣ р. Науменко, сержантҳо р.р. Ершов, Серкин, Селезнев ва бисёр дигар сарбозон, фармондеҳон ва раҳбарони сиёсӣ қаҳрамониҳои бемисл нишон меоданд.

Садҳо ҷанговарон, фармондеҳон ва раҳбарони сиёсии дивизия барои иҷрои намунавии супоришҳои ҷангии Сарфармондеҳон дар ҷабҳа ва қорномаю қаҳрамонӣ ба муқобили ишғолгарони немис ба муқофотҳои давлатӣ сазовор мешуданд. Миёни қорандағони муқофот як қатор сарбозон ва фармондеҳони тоҷик низ буданд : фармондеҳи дастаи (взводи) ҳадамоти тиббӣ-санитарӣ старшина р. Абдурахимов Бӯрӣ – аз ноҳияи Душанбеи шаҳри Сталинобод, фармондеҳи гурӯҳ (отделения) пулемётчӣ р. Шахсонов – аз ноҳияи Қуйбишев, сарбоз р. Пиров Абдурахмон – қолхозчӣ аз артели Хоҷагии ба номи Лоҳутии ноҳияи Роҳи Оҳани ш. Сталинобод аз ин қумлаанд.

Дар аснои ҳуҷумҳои тобистонаи соли 1943 дивизия бо қаҳрамониҳои нав ҳудро боз машҳуртар қардонид.

7 сентябри соли 1943 корпуси дуҷуми Гвардияи савора ва дивизияи 20-и дорандаи Байраки Сурху ордени Ленин, ки ба сафи он дохил мешуд, бевосита аз худи Сарфармондеҳи Олӣ маршали Иттиҳоди Шӯравӣ рафиқ Сталин ва Шӯрои Ҳарбии Ҷабҳаи Брянск супориши ҷангӣ гирифт, ки хатти мудофияи душманро раҳна карда, ба ақибгоҳи душман бидароянд ва бо ҳамлаи нотарсонаи савораҳо аз рӯди Десна бигзаранд, дар соҳили ғарбии он истехком бигиранд ва роҳи оҳани Брянск-Рославльро ишғол намоянд.

Иҷрои супориш бо ин мақсад буд, ки истехкомҳои алоқавии Брянский гурӯҳи лашкари фашистони немисро бибуранд ва бо юриши ҳарбӣ ба ҳудудҳои ишғолӣ зада даромада, рӯди Деснаро зерӣ даст бигиранд.

Корпус хатти мудофиявии душманро раҳна карда, ба ақибӣ душман гузашт. Вақти ҳаракат лашкари савора борҳо ба ҳамлаи якҷояи ҳавоии душман дучор омад. Дар аснои бомбаборони душман моҳирона ҷағалат дода, батареяи душман ва қувваи пиёдаи ўро шикаст дода, як қисми дивизия бомуваффақият ба пеш ҳаракат ва фармони мазкури рафиқ Сталино иҷро намуд.

Убури рӯди Десна як қатор мушкilot ва монеаҳои сангин дошт. Рӯд ҳеҷ гуна кӯпрук ё гузаргоҳе надошт. Ягон хел воситаи гузарондани лашкар ҳам набуд. Тамоми роҳу пайроҳаҳои наздикшавӣ ба соҳили рӯд ботлоқзор ва буттазорӣ кӯр буд. Вале лашкари савораи қаҳрамон бо ҷоннисории беназиру ҷасорати беҳамто 11 сентябр Деснаро убури карда, ба соҳили ғарбии он баромад.

Убури аз рӯду баромадан ба соҳил дар шароите рост омад, ки аз назари тактика тамоман номувофиқ буд. Мавқеи соҳили ғарбӣ рӯди Десна як баландии возу бедолу дарахте буд, ки дивизияе онро фармонравой мекард. Вале душман ба ғафлат монд. Лашкари савора бо қатъият ба ҳуҷум гузашта душманро аз ҷандин маскангоҳи аҳоли зада баровард, немисҳо танҳо аз аскару афсар ду ҳазору сад кушта ба ҷой гузоштанд..

Қисмҳои дивизия супориши ҷангии Сарфармондеҳи Олиро иҷро намуда, то расидани лашкари пиёда мавқеи ишғолиро нигоҳ дошт.

Сарбозони лашкар мавқеи ишғолиро то 15 сентябр устувор нигоҳ доштанд, ҳамон рӯз лашкари пиёда расида, душмани буридаи роҳи алоқаи дивизияро зада, алоқаро барқарор намуд ва ба сӯи комёбиҳои нав пеш рафт.

Хизматҳои дивизия дар гузаронидани ин амалиёти ҷангӣ аз ҷониби Сарфармондеҳи Олӣ Маршали Иттиҳоди Шӯравӣ рафиқ Сталин бо фармоне баланд қадр карда шуд, ки 18 сентябри соли 1943 ба имзо расид. Ба ин муносибат генерал –майори гвардия раф. Курсаков ва полковники гвардия раф. Алексеевский дар рапорти ҳарбии дивизия ба номи Котиби КМ ҲК(б) Тоҷикистон р. Протопопов, раиси Комиссарони халқи РСС Тоҷикистон р. Курбонов, раиси Шӯрои Олии РСС Тоҷикистон р. Шогадоев навишта буданд:

«Хуш ҳастем аз иттилоъ ба Шумо ва дар симои Шумо ба тамоми халқи тоҷик, ки бо фармони Сарфармондеҳи Олӣ Маршали Иттиҳоди Шӯравӣ рафиқ Сталин аз 18 сентябри соли 1943, барои бо ҳамлаҳои қаҳрамононааш дар ақибгоҳи душман, гузаштани рӯди Десна, ишғоли мавқеъ ва дар даст нигоҳ доштани соҳили ғарбии рӯд, дивизияи мо Дивизияи 17-уми савораи дорандаи Байраки Сурху ордени Ленин ном гирифт.

Шуморо бовар мекунонем, ки дивизияи ҷоноҷони мо тахти парчами гвардиявии худ душманро боз ҳам саҳттар кӯбида, анъанаҳои ҷангии боифтихори дивизияи тоҷикиро афзун месозад. Зери зарбаҳои сарнагунсози Артиши Сурхи далер душман ба ғарб фирор мекунад. Мо бовар дорем, дур нест он рӯз, ки халқи шӯравӣ ишғолгаронро саркӯб карда, тахти нури офтоби Конституцияи Сталиний ҳаёти хушу осуда ба сар мебарад.

Марг ба истилогарони немис!»

Дар мактубҳои худ ба сарбозони тоҷик меҳнаткашони Тоҷикистон ба фарзандон, шавҳарон ва бародаронашон, ки дар ҷабҳа меҷангиданд, менавиштанд:

«Ҷанговарони далеру шучои мо! Шарафи бузургест, ки шумо дар ҷанги муқобили душмани ғаддори инсоният – фашистҳо иштирок доред! Бо шумо фарзандон ва набераҳои мо ифтихор хоҳанд кард. Қаҳрамониҳои шу-

моро халқи мо бо эҳтирому самимияти тамом ёд хоҳанд кард. Ҳамин гуна ҷасуруна пеш равед, фарзандони дӯстдоштаи Тоҷикистон, шағолони малъуни гитлерии ифлосгари замини моро аз Ватан ронед, одамхӯрони Гитлерро нест кунед, ҳамаи дастаҳои фашистиро чун сагони девона биронед!»¹

Ин мактуб ҷанговарони Дивизияи 17-уми гвардияи савораи дорои Байрақи Сурх ва Ордени Лениро ба корномаҳои наву пуршараф даъват менамуд. Дивизия дар Полеся бо душманони ғаддор ҷангкунон дар нимаи дуҷуми моҳи октябри соли 1943 бомуваффақият аз рӯди Днепр гузашт, ки натиҷааш дар соҳили ростӣ он сохтани истехкомҳои мустаҳкам шуд.

Дар иҷрои ин вазифа сарбозон, сержантҳо ва афсарони қисмҳои дивизия як олам мардонагӣ, ҷасорат ва қаҳрамонӣ нишон доданд. Сардори эскадрон лейтенанти калон р. Лисенко фармон гирифт, ки мавқеи ишғолияро саҳт мустаҳкам созад. Вале афсари пуртаҷриба ба комёбии худ қонеъ нашуд. Ў бо ҷосусии душман эскадронро пеш бурд ва бо ҳамлаи қатъӣ таъягоҳи мавқеи асосии мудофияи немисро ба даст даровард.

Лейтенанти гвардия Корочкин, баъд аз ҳалоки фармондеҳи эскадрон сарвариро далерона ба дӯши худ гирифт. Вай бо ташаббуси шахсии ҷасуруна эскадронро ба низом дароварда ҳуҷуми саҳти душманро зада гардонд ва бо ин ки ба сар тири вазнин хӯрда буд, то дами зада гардондани ҳуҷуми ҷавобии душман эскадронашро тарк накард.

Дивизия вазифаи дигари бас муҳимро ҳам бомуваффақият анҷом дод. Лозим буд ба ақибгоҳи душмани саросема паснишини сӯи ҷануби ғарбӣ гузашта мавзеи муҳими алоқаи душман дар Речитса–Овручро бигирад.

Барои иҷрои ин вазифа ба қисмҳои хурду калони дивизия лозим шуд, ки роҳи душвортаринро тай кунанд. Ҳаракат ба мавқеи гирдояндаи қисмҳои зарбазани душмани ақибрав аз тариқи роҳҳои душворгузар рост омад, ки саросар ҷангал ва

¹ «Правда», 26 мартӣ соли 1943.

ботлоқзор буд. Барои гузаштан аз ботлоқ усули истифодаи роҳи ҷигдеворро ба кор андохтанд, ки 800 метр тӯл дошт. Масолеҳи ҷангиرو (тӯпу минемёт ва ғайра) гвардиячиён рӯи даст гирифта мебурданд. Роҳҳои нисбатан осонгузарро душман мина шинонда будааст. Ҳамаи ин душворихоро паси сар карда аскарони савораи гвардия беист пеш мерафтанд.

Қисмҳои дивизия монеаҳои душманро зудуда, супоришро бомуваффақият анҷом дода, шоҳроҳи сангфаршero гирифтанд, ки нақши муҳим дар алоқai душман мебозид. Сипас, ногаҳон зарбаи шикананда заданд. Дар шоҳроҳ немис танҳо аз сарбозу афсараш то 500 кушта ба ҷо гузошт.

Дар натиҷаи ба кор бурдани як ҳилаи барқосо аз тарафи қисмҳои дивизияи мо дар самти ғарбӣ беш аз 30.000 шаҳрванди шӯравӣ озод карда шуд, ки ваҳшиёни фашистӣ онҳоро барои ғуломӣ меронданд.

Аҳолии маҳаллӣ, ки аксарашон аз тарс дар беша паноҳ бурда буданд, ҷанговаронро бо ҷашмони пурашки шодӣ, ҳамчун озодгарони худ истикбол карданд.

Гвардиячиёни Дивизияи савораи 17-уми Байраки Сурх ва Ордени Лениндор соли нави 1944-ро дар сафари нави сӯи ақибгоҳи дурдасти душман истикбол карда, роҳашонро давом медоданд, ки душманро бикӯбанд ва мавзеҳои Мозир ва Калининвичро бигиранд. Гвардияи савора аз бeroҳаҳо, аз даруни бешаю ботлоқзорҳои бисёрасра гузашта, зери барфу бўронҳо дар 30 соат 100 километр масофаро тай карданд. Як қисми Дивизия бо адои вазифаи пешорӯ ба зарбаҳои марговари мавқеи душмани пинҳондори масолеҳи алоқа сар карда, роҳи оҳани Калининвич-Пинскро бурида, онро аз се ҷо тарконда, пеши роҳи ҳаракати катораҳои душманро гирифтанд.

Дар натиҷаи амалиёти қатъии гвардиячиёни савора аз ақибгоҳ ва бо ҷангҳои саҳт қисмҳои пиёдагарди ҷабҳа Мозир ва Калининвич ба даст дароварда шуданд.

Барои бо ҳаракати зудрас гирифтани маркази вилояти Полеск – Мозир ва истгоҳи калони роҳи оҳани Калининвич бо фармони Сарфармондеҳ, Маршали

Иттиҳоди Шӯравӣ рафиқ Сталин аз 14 январи соли 1944 ба дивизия ва тамоми ҳайати он ташаккурнома эълон карда, бо фармони рафиқ Сталин аз 15 январи соли 1944 ба гвардияи Дивизияи 17-ум унвони Мозирӣ дода шуд.

Рӯзҳои ҷанг дар хоки Тоҷикистон дивизияи савораи Н. ташкил шуда буд. Дар кӯҳсори Сванети, дар ҳамвории кушоди Қафқози Шимолӣ, вай бисёр корномаҳо нишон дод, дар мубориза бо истилогарони ғоратгари олмонӣ, номаш ҳамеша чун бехтарини бехтаринҳо ба забон гирифта мешуд. Дар ҷангҳои шадидтарин бо душмани ваҳшишуда сарбозон ва кумондонҳои дивизия дар ибтидои соли 1943 ҳазорҳо сарбозу афсарони немис, бештар аз 100 танк, миқдори зиёди тӯпу пулемёт ва дигар техникаи ҷангии душманро зада нест намуд.

Фарзандони вафодори халқи тоҷики дар таркиби дивизия дасти ба даст бо русҳо, украинҳо, ўзбекҳо, туркманҳо, казоку киргизҳо амалгар дар қатори худ қаҳрамонону диловарони зиёдро шўҳравар гардониданд, ки ватанпарварони ҳақиқии Шӯравӣ буданд. Дар бораи бисёре аз онҳое ки норинҷак дар даст, чун соиқа сари паноҳгоҳҳо (блиндаж), «дзот»-ҳои душман мебариданд ва ҳокистари онҳоро ҳамроҳи лашкаргоҳашон ба бод медоданд, фармондеҳон ва кормандони сиёсӣ бо ифтихор қиссаҳо мекарданд. Бехтарине аз онҳо рафиқон Сайдулло Гулов, Хушвақтов, Қазоков, Раҳимзоев, Мустафин, Зубайр Каримов, Холик Носиров, Асадулло Гулов барои хизматҳояшон дар назди Ватан бо ордену нишонҳо мукофотонида шуда буданд.

Барои фарзандони ҳақиқии халқи тоҷик, ки пахтакори соҳилҳои Ваҳши пуртуғён ва водии Ҳисор, боғу тоқпарварони Ленинободу чорводорони Помир, аспсаворони ҷасури Ғарми дурдаст буданд, бахти бузурги дар сафи лашкари Ҳимоягари Сталинград ҷангидан насиб афтод. Ҳамаи онҳо далеронаву устуворона ва шарафмандона бо душман ҷанг мекарданд. Онҳо чун сталинградиҳои ҳақиқӣ фашистони немиси ишғолгарро мекуфтанд.

Дар шароитҳои вазнин, аксар дар ақибгоҳи дури душман, дур аз қисмҳои асосии худ, дар шабҳои аёс ва бўрону барф

дастаҳои савора километрҳои зиёдро тай мезаданд. Онҳо бебоконаву ҷасуруна ба қисмҳои ақибгоҳи лашкари душман хучум оварда, қувваҳои техникуву нерӯи зиндаашонро нест мекарданд.

Аскари сурх р. Рачаб Аноров аз Исфара се афсари душманро аз дами шамшер гузаронда, дар рафти ҷанги саҳт ҷонишини фармондеҳи қисми сиёсиро, ки маҷрӯҳ шуда буд, аз майдони ҷанг берун бурд. Ҷанговар р. Баротбой Қурбонов бо силоҳи танкзани худ як тӯпу се пулемёти душманро зада нест кард. Сержант р. Каримҷон Каримов бо оташи миномёт якчанд нуқтаи оташфишонро хомӯш намуд, даҳҳо сарбози руминиро нобуд кард. Аскари сурх р. Раҳим Рӯзаев дар ҷанги танбатан бо асп бод барин париди 13 немисро ба замин яксон кард. Аскари сурх – узви комсомол р. Асрор Содиқов 5 фашистро бикушт. Вай маҷрӯҳ шуда буд, вале майдони ҷангро тарк накард, бо дандонаш қуланги (затвори) милтиқашро кушода, душманро ба нишон мегирифт. Аскари сурх р. Нор Меликови колхозчӣ аз колхозии Карл Маркси ноҳияи Варзоб, ки дар майдони ҷанг бо пулемёти оташфишон ҳаракати аспсаворонро дастгирӣ мекард, 10 сарбози руминиро аз байн бурд. Мувофиқи фармондеҳи эскадрон оид ба қисми сиёсӣ р.Кулешов, ағарчӣ аз дасташ тир хӯрда буд, бо дандон пулемёти дастиро ба қор дароварда, сӯи душмани Ватан тир мекушуд.

Садҳо сарбоз ва фармондеҳони ин қисми ҳарбӣ барои қорномаҳои ҷангиашон мукофотонида ва ба ордену медалҳои Иттиҳоди Шӯравӣ пешниҳод гардида буданд.

Дар яке аз қисмҳо, ки барои хизматҳояш дар ҷангҳои хучуми зимистони соли 1942-1943 унвони «гвардиячӣ» дода шуд, бисёре аз фарзандони вафодори халқи тоҷик далерияро қахрамониҳо нишон медоданд. Дар он қисм барои қахрамонию мардонагӣ сарбози тоҷик Одинабой Холматов бо ордени Ленин, Тӯрабой Ҷӯраев, Атоҳочӣ Эшматов, Асо Устоев ва Мелик Бобоқулов– бо ордени «Ситораи Сурх» мукофотонида шуданд. Инчунин Сафар Амиршоев, Тағой Алихонов, Раҳим Каримов, Шариф Каримов, Давлат Саидов ва боз чандин сарбоз бо нишонҳои «Барои шучоат» ва «Ба-

рои хидматҳои ҷангӣ» кадр гардиданд. Дахҳо ҷанговарон маҳорат ва дониши аълои ҷангӣ зоҳир менамуданд, ки ба-рои ин аз ҷониби фармондеҳашон борҳо ифтихорнома ги-рифтаанд.

«Мо минбаъд ҳам душманро бераҳмона меқўбем, ки тамоман нобуд шавад, – навишта буданд ҷанговарони тоҷик дар мактуби худ ба номи котиби КМҲК (б) Тоҷикистон раф. Протопопов ва раиси Президиуми Шӯрои Олии РСС Тоҷикистон раф. Шогадоев.- – Мо ба ғалаба бовар дорем, мо ба нерӯи Артиши Сурх, ба ҳақиқати муборизаи ҳудамон бовар дорем. Намегузorem, ки ба душман нӯшидани оби Сир, Вахш, Кофарниҳон ва Душанберӯд муяссар шавад. Мо қувваю нерӯ ва агар ло-зим ояд, ҷони худро барои ҳимояи Ватан дарег намедо-рем!»

Бо корномаҳо бисёр фарзандони дигари халқи тоҷик низ худро дар майдонҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ машхур гардо-нидаанд. Ҷасорати ҷанговари далери тоҷик – коргари заводи шаробсозии Ўротепи Муҳаммад Иброҳимов ба тамоми мам-лакат овоза шуд. Корномаи ӯро яке аз ҳамсангарҳояш, ған-гоми ҷанг дар шеър чунин тараннум кардааст:

*...Абри сияҳу равона хун чун дарё,
Аз тасф шуда сафед оҳан ҳама ҷо.
Сарнайзаи шӯравӣ занад ҷархи ба ҷарх,
Дар синашакист душмани бархи ба барх.
То зону хуну по сари мурдаи худ,
Душман биравад зи нав ҷу ҷархӯрдаи худ.
Душман бизанад Муҳаммаду бонги тӯп,
Миранд яки ба як азизон дами қўб...*

Аммо ҳалокати ҳамаи сарбозони ҳамсангари Муҳаммад Иброҳимов ҷасорати ӯро нашикаст. Вай ба ҳулосае омад, ки ё мемирад ё дами қатори танки душманро, ки ба ҳуҷум гу-зашта буд, зада мегардонад. Давоми ҷаҳор соат вай бо тири

¹ Тарҷумаи Зиё Абдулло.

тӯпи худ шаш танки душманро бизад, 16 автомобил ва дахҳо сарбози душманро нобуд сохт. Вай вақте сангари худро танҳо бозгузошт, ки қувваи нав расида ӯро иваз кард. Барои ин қаҳрамонии бузургаш Муҳаммад Иброҳимов бо ордени Ленини сазовори хизматаш мукофотонида шуд.

Намунаи баланди мардонагӣ ва қатъиятро дар ҷанги душман Шарофуддин Хушвақтов нишон дод, ки худ ароба-каши колхозчии хоҷагии «Политотдел»-и ноҳияи Қўрғонтепа буд.

Сари роҳи Маздок эскадроне, ки ӯ ҳам дар сафи он буд, дар ихтаи душман афтод. Алоқа бо сарфармондеҳон канда шуда буд. Лозим буд, ки алоқа барқарор шавад. Ҳафт километр масофари зери тирборони муттасили душман гузашт. Барои барқарории алоқа гурӯҳи алоқачиён сафарбар шуда буданд. Байни онҳо Шарофуддин Хушвақтов низ буд, ки дар қисм бо ҳунари гаваккашии тез машҳур буд. Аз ҳамаи фиристодагон танҳо Хушвақтов ҷои исти майёрро пайдо карда, хабари фармондеҳи эскадронро расонд.

Хушвақтов ба эскадрон бозгашт, ки дубора зарурати тамос бо ситоди майор афтод. Хушвақтов ихтиёрӣ боз аз байни тире борони снарядҳо гузашта, бо ахбори эскадрон ба мавқеи фармондеҳ раван шуд.

Ба ҷои зарурӣ расида Хушвақтов ситодро он ҷо надид, вай ба ҷои дигар кўчонда шуда буд. Хушвақтов пайи ситодро гирифта мерафт, ки ногоҳ ба заминкани немисҳо рӯ ба рӯ шуд. Се фашисти каминро як-як паронда ҷаҳорумашро (лейтенанти немис) асир гирифт ва ҷои нави ситодро ёфта хабарро муваффақона расонид.

Рӯзи дигар Хушвақтов боз як супориши ҷангии басо масъулиятнок гирифт: вай бо роҳҳои озмудаи худ тамоми қисми ҷарбии ба муҳосира афтодари аз ихтаи душман баровард. Барои қаҳрамонӣ ва мардонагӣ дар ҷангҳо Хушвақтов сазовори орден гардид.

Бо истилоғарони фашистии олмонӣ, душманони ваҳшишудаи Ватани мо мергани мохир сержант р. Рачаб Маматов низ қаҳрамонона ҷангидааст, ки колхозчии колхозартели ба номи Коминтерни ноҳияи Қизилмазор

буд ва дар дилаш оташи хамӯшинопазири қахру ғазаб нисбати истилогарони олмонӣ аланга мезад. «Раф. Рачаб Маматов барои мо намунаи дурахшони ангезандаи дӯстӣ миёни чангиёни китф ба китф истодаи миллатҳои гуногуни қўбандаи фашистони олмонист. Ҳатто каси ба қисми казакҳо аз атроф омада, акнун худро казаки асил меҳисобад: онҳоро бо казакҳо гиреҳҳои бародарӣ, – навишта буд «Правда» – ва сифати чунин дӯстиву ҳамкориҳои бародаронаи мисоли аспдавони мохир ва тирандози беҳамто Рачаб Маматов, ки 101 немисро ба нишон гирифта нобуд кардааст, ба ҳам мепайвандад, казакҳо ин рафиқи ҷавонро эҳтиром мегузоранд ва дӯст медоранд. «Казаки ҳақиқист» мегуфтанд онҳо дар бораи ӯ».¹

Фармондеҳ хизматҳои р. Рачаб Маматовро дар мубориза бо ғоратгарони гитлерӣ ба таври ҳаққонӣ қадр кард. Дивизия бо фармонаш ду бор «рахматнома» эълон намуд. Ӯ мукофоти пулӣ гирифт ва барои гирифтани мукофоти силоҳи «снайперӣ» ва соати шахсӣ пешниҳод гардид. Ӯро гирифтани «Ордени байрақи Сурх» ба корномаҳои нав ба нав раҳнамоӣ мекард. Ӯ дар ҷабҳа узви ҳизби коммунистӣ-болшевикӣ шуд.

Сержанти калон Эргаш Рӯзиев низ худро чун мергани (снайпер) мохир нишон дод, ки то замони ҷанг дар вилояти Ленинобод муаллим буд. Рӯзиев то моҳи июли соли 1943 шумури немисҳои ҳадафи тираш қарордодаро ба 113 нафар расонда, шарафҳои унвони мергани номвари дивизия шуда буд. Вай 50 шогирд – тирандоз тайёр кард, ки ҳар кадомашон на камтар аз 30 немисро ҳадафи тири беҳато қарор дода буданд. Э.Рӯзиев бо ордени «Ситораи Сурх», нишони «Барои шучоат», ордени Ҷумҳурии Халқии Муғулистон «Ситораи Кутб» («Полярная звезда») мукофотонида шуда буд ва ҳамчунин барои гирифтани унвони Қаҳрамони Иттиҳоди Шӯравӣ тавсиянома дошт.

Чун тирандози нотақрор, инчунин, колхозчиӣ вилояти

¹ Очерки «Кавалерия», рӯзномаи «Правда», аз 3 декабри с. 1943.

Ленинобод Ҳочӣ Қобилов ном бароварда буд. Қобилов да-
воми хидмати худ дар сафҳои Артиши Сурх хуб фаҳмид, ки
чӣ нобакороне ҳастанд ин ғоратгарони гитлерӣ. Вай бо чаш-
мони худ занону кӯдакони ваҳшиёна ба қатл расондаи фа-
шистонро, деҳаҳои зинда ба зинда тӯъмаи оташ гардидаро,
шаҳрҳои харобу валангоршударо дида буд. Дар қалби вай
низ хун бар алайҳи душмани макқору манхус ҷӯш мезад.

– Немис бадтар аз ҳайвони ваҳшист,– меғуфт Ҳочӣ
Қобилов.- – Онҳоро бераҳмона, ҳамчун саги девона куштан
лозим.

Ҳочӣ Қобилов касби тирандозиро интихоб кард. Автомат
ва қисмҳои моддии силоҳи пиёдагардро ба дараҷаи аъло
омӯхт. Дар тирандозхонаҳо хеле зиёд машқ кард, усулҳои
ниқобдорӣ ва ба қор бурдани айёрии ҳарбиرو омӯхт.

Моҳҳои ноябр-декабри соли 1942, январ-феврари соли
1943 фарзанди арҷманди халқи тоҷик тирандоз Ҳочӣ
Қобилов 49 немисро ҳадафи тир қарор дод. Моҳи март,
қисми ҳарбӣ супориши муҳим гирифт, ки шаҳри қадимии
русро аз дасти фашистони дар сояҳои деворҳояш ҳашт моҳ
боз белаҳзае ҳомӯшӣ меҷангид, бояд озод кард, тирандоз
Ҳочӣ Қобилов яке аз аввалинҳо буд, ки ба заминкани
немисҳо даромад. Дар аснои зада гардондани ҳучумҳои
душман ва такроран ба ҳучум гузаштанҳо Ҳочӣ Қобилов
бештар аз 20 немисро ҳадафи тир қарор дод.

Моҳи июли соли 1943 дар ҳисоби ӯ 92 немиси ҳадафи
тири ӯ қарор гирифта сабт шуда буд. Хизматҳои ӯ дар
ҷангҳо барои озодии Ватан баланд қадр мешуд. Ӯ нишони
«Снайпер», нишони «Барои шучоат» ва ордени «Ситораи
Сурх» гирифта буд.

Ба вай силоҳи шахсии худкӯб бо нишонгири оптикӣ су-
пурда шуд.

– Бигузур халқи ман бидонад,– ибраз медошт Ҳочӣ
Қобилов,– ҷанговарони тоҷик Ватани азиз ва падарони
худо фаромӯш намеkunанд. Онҳо бошарафона барои
Ватан, барои Сталин меҷанганд. Онҳо гитлерчиёро
кӯбиданд ва то пурра набуд шуданашон хоҳанд кӯфт.

Ин суханонро ҳамчун фарзанди содиқи халқи тоҷик,

деҳқони артели хочагии ба номи К.Маркси ноҳияи Ленинобод Исмоил Ҳамзаалиев низ муқаддас дониста, амал менамуд. Вай 10 июли соли 1943 саҳт маҷрӯҳ шуда назди тӯпхона танҳо монд ва сарбозу афсарони ба фишори ҳучум гузаштаи фашистро қир мекард ва танҳо вақте тарки тӯпхона гуфт, ки ҳучуми душман зада гардонда шуд.

Бо фармони Президиуми Шӯрои Олии СССР аз 8 сентябри соли 1943 ба раф. Исмоил Ҳамзаалиев барои иҷрои намунавори супориши ҳарбӣ дар ҷабҳаи зидди истилогарони олмонӣ ва дар айни вақт ҷасорату қаҳрамонӣ нишон доданааш ба ӯ унвони Қаҳрамони Иттиҳоди Шӯравӣ, бо супурдани Ордени Ленин ва нишони «Ситораи тилоӣ» дода шуд.

Моҳи сентябри соли 1943 ба рӯйхати қаҳрамонони Иттиҳоди Шӯравӣ номи боз як фарзанди халқи тоҷик шомил гардид, ки ӯ Ҳодӣ Кенчаев буд. Дар рӯзномаи ҷабҳавии «Ба шарафи Ватан» («За честь Родины») дар бораи қаҳрамони ӯ чунин навишта буданд:

Ба мавқеи оташфишони тӯпчиёни Кенчаев 24 танки немис ҳамлавар гашт. Вале ҳеҷ кадоме аз тӯпчиёни ӯ ба воҳима наафтад. вақте ки танкҳои душман ба масофаи 800 метр дуртар аз онҳо расид, Кенчаев фармон дод, ки оташ кушоянд.

Душман суръати ҳучумро метезонид, вале тӯпчиёни қирғар зуд ва дақиқ амал мекарданд. Тӯпчӣ Самойлов сартанки душманро зада дардод.

– Ба «Шоҳпаланг» оташ! Созтар занед! – фармон дод Кенчаев. Таркиши тирҳои тӯп ҳаворо ларзонд. Фурсате нагузашта боз ду «Шоҳпаланг»-и дигар оташгирон меҳобид. Пеши рӯ се «Шоҳпаланг» ва ду танки миёнаи тӯпчиён зада ба оташ месӯхт.

Аз «шоҳпаланг»-ҳо дутояш ба мавқеи тӯпхонаи тӯпчиён зада даромаданд. Вазъи ноҳинҷоре ба амал омад. Худи Кенчаев зуд паси тӯп гузашта, бо ду снаряд харду «Шоҳпаланг»-ро зада аз қор баровард.

Дар айни даргири оташи ҷанг тӯпашон нуқс пайдо кард, ҷанде аз тӯпчиён ҷароҳат бардоштанд. Аз паси

танкҳо ба сӯи тўпчиён автоматдорони немис медавиданд.

– Як қадам ба қафо на! – фармон дод Кенчаев,– барои Ватан қурбон мешавем, аммо қафо намегардем!..

Кенчаев зуд автомат гирифта ба «дарави» гитлерчиёни ҳамлавар сар кард. Дар задухӯрди сангин тўпчиёни часур ҳамаи ҳамлаҳои душманро зада гардонданд.

Бо фармони Президиуми Шӯрои Олии СССР аз 21 сентябри соли 1943 ба сержанти калон Кенчаев Ҳодӣ Иsobоевич, барои иҷрои намунавори супориши ҷангии фармондеҳ дар ҷабҳаи мубориза бо истилогарони олмонӣ ва дар як вақт часорату қаҳрамонӣ зоҳир карданаши унвони Қаҳрамони Иттиҳоди Шӯравӣ дода шуда буд.

Сари синаи қаҳрамонро Ордени Ленин ва нишони «Ситораи Сурх» оро меод.

Дар ҷангҳои саҳроҳои беканори Украина, лейтенант Саидкул Турдиев на як бору ду бор часорат нишон додааст. Ӯ собиқ ҷонишини Комиссариати халқии зироаткорони РСФСР Тоҷикистон ва вакили мардумии Шӯрои Олии Иттиҳоди Шӯравӣ буд. Рӯзи убури қисмҳои Артиши Сурх аз рӯди Днепр, Турдиеви фармондеҳи ротаи пулемётчиён, яқоя бо баталёни амалгари саф аз Днепр бомуваффақият гузашт. Дар якумин задухӯрди соҳили рости Днепр фармондеҳи баталён аз тири душман кушта шуд. Сардории баталёноро лейтенант Турдиев ба даст гирифт ва ҷанговаронро ба ҳуҷум бурд. Тамоми рӯз ҷанги сахт давом намуд. Бо часорати шахсӣ худаи пеш баромада, шаш дафъа қисмҳои ҷанг ба ҳуҷуми ҷавобӣ даровард. Ҳуҷуми онҳоро шикастанд, душман бо талафоти зиёд ақибнишинӣ кард. Ғолибият, аммо бо баҳои ҷони фарзанди содиқи халқи тоҷик Саидкул Турдиев харида шуд. Барои нишон додани часорат ва қаҳрамонӣ пас аз маргаш ба ӯ унвони Қаҳрамони Иттиҳоди Шӯравӣ дода шуд.

Ба мақсади абадӣ гардондани хотираи ӯ Президиуми Шӯрои Олии РСФСР Тоҷикистон фармон баровард, ки номи ӯ ба Шӯрои деҳоти Балҷувони ноҳияи Балҷувон дода шавад,

ки ҷои таваллуди ин Қаҳрамони Иттиҳоди Шӯравист. Хонаи ятимони Балчувон, ҳамчунин яке аз кӯчаҳои шаҳри Сталинобод ба ӯ номгузорӣ шуд.

Бо корномаи беҳамтои худ дар ҷангҳои Волхово колхозчӣ аз ноҳияи Ашти вилояти Ленинобод ҷ. Тӯйчӣ Эҷигитов машҳур гардид. Тири ДЗОТ-и душман ба мисоли жола меборид, ки ба пешравии қисмҳои артиш имкон намерод. Вале ӯ беист ба пеш ҳаракат дошт. Вақте пеши ДЗОТ-и душман расид, вай рост аз ҷояш хест ва тани худро ба равзанаи (амбразураи) оташфишони душман пахш кард. Сарбози дӯстдори Ватан ҷони худро барои пешравии лашкари мо дод. Ба ин фарзанди номвари халқи тоҷик Тӯйчӣ Эҷигитов бо фармони Президиуми Шӯрои Олии Иттиҳоди Шӯравӣ аз 21 феввали соли 1944, пас аз марғаш унвони Қаҳрамони Иттиҳоди Шӯравӣ дода шуд.

Дар оилаи бошарафи Қаҳрамонони Иттиҳоди Шӯравӣ инчунин Ҳайдар Қосимов ва Қудрат Қайюмов собиқ колхозчиёни артели ҳоҷагии «Соҳтмони Вахш»-и ноҳияи октябр ҷои арзанда доранд. Барои иҷрои намунавори супоришҳои муҳими ҳарбии фармондеҳон дар муборизаи зидди душмани ғаддор ва нишон додани ҷасорату қаҳрамонӣ ин унвони фахрӣ бо Ордени Ленин ва нишони «Ситораи тилоӣ» дода мешуд.

Барои озодӣ ва истиқлолияти Ватани Шӯравии худ ҷанговарони Тоҷикистон, ҳамин тавр меҷангиданд ва иродаи халқи Инқилоби Октябр аз нав эҳёкардари муқаддас медонистанд, ки ҳангоми гусел ба ҷанг ҷунин насихаташон додаанд: **«Фашистони нобакорро аз байн бубаред, ки онҳо қасди ҳоку туроб гардондани марқади Рӯдакӣ, эҷодиёти олими намоёни тоҷик Абӯалӣ ибни Сино, саҳифаҳои ҳаммосаи Фирдавсии мо, ашъори Камоли Хучандӣ, офаридаҳои шоирони шӯҳратёри мо Саъдӣ ва Ҳофизу Ҷомиро доранд, ҷунон ки мақбараю музейҳои Толстой, Чехов, Чайковский, Шевченко ва дигар симоҳои бузурги халқҳои мо бародарро ваҳшиёна таҳқиру таҳриб карданд. Бо қаҳру ғазаби ҳаробиовари даҳшатбор нисбат ба мардуми осудаву ороми Қриму**

Қафқози Шимолӣ фашистони золиму хунхор барои тамоми инсоният собит карданд, ки онҳо душмани ашаддитарини на танҳо халқҳои Аврупо, ба вижа саклобиён (славянҳо), балки халқҳои Шарқ низ ҳастанд.

Фашистони ҷаҳолатпарастро торумор созед, ки онҳо меҳонад гӯши касе суруду навои форами ҳофизони моро нашнавад, ҷашми касе ба рақси хушраби духтарони мо наафтад, дар ягон китоб осори шоиру нависандагони мо падид наояд ва номи Тоҷикистони Шӯравии моро ягон забон нагирад»¹

Фарзандони фарзонаи падарону бобоён қаҳрамонона ба муқобили истилогарони аҷнабӣ ва асоратгар меҷанганд, бо мардонагии бемислу монанд ба ҳайвонтабиатони фашистӣ, ки назар ба ҳамаи душманони асру замонҳо даҳшатбору хунхортаранд, зарбаҳои марговар ворид месозанд, зеро ин фармоишоти ба тоҷикон додаи Сталино муқаддас дониста, ба иҷро мерасонанд: «... ба тамоми Шарқ намоиш диҳед, ки Шумо бехтарин авлоди аҷдоди бузурги худ ҳастед, ки парчами озодихоҳиро саҳт дар даст нигоҳ дошта омадаанд».

¹ Нома ба ҷанговарон–тоҷикон аз номи халқи тоҷик, «Правда», аз 20 марти соли 1943.

ТАВЗЕҲ

Бисёриҳо аз ин китоб хабар надоранд.

Гумон меравад, ки ин китоб он вақт (соли 1943-44) маҳз бо супориши Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳ Иосиф Виссарионович Сталин, чун маълумотномае ба қалам оварда шуда бошад. Ҳар касе ин асарро меҳонад, дармеёбад, ки устод Бобочон Ғафуров бо ҳаммуаллиф дар як муддати ниҳоят кӯтоҳ, бо ҷӣ илҳом ва ҳавсалае онро тарҳрезӣ намудаанд ва бегумон, баъдан такмил ёфта, то асари бузургашон – «Тоҷикон» рӯидааст. Ва мо онро лутфан Хурд–«Тоҷикон» (ё Занд «Тоҷикон») гӯем, ғалат нахоҳад шуд. Зеро ин асар нахуст аз таърихи пурғановати халқи тоҷик аз ибтидо то интиҳо, аз муборизаю пайкори тоҷикон дар тӯли таърихи инсоният қиссаҳо мекунад ва охири боби он оид ба муборизаи тоҷикон дар солҳои ҷанги Бузургӣ Ватанӣ зидди олмони фашистист.

Ин асари то ҳол ба хонандаи сершумори тоҷик дастнораси пурмуҳтаворо **Нашириёти «Адиб»** барои чоп ба нақшаи ҷашни 21-солагии Истиқлолияти Тоҷикистон шомил гардонид, ки бегумон тӯҳфаи арзандаест барои хонандаи имрӯз ва фардои тоҷик. Муаллифони гуногун ҳамон як фикру мулоҳизаро барои инсонҳо гуфта тавонистаанд, ки халқҳои марзу буми Осиёи Марказӣ, баҳусус тоҷикон, давоми таърихи ҳазорсолаҳо ба муқобили гуна-гуна тачовузкорони аҷнабӣ якҷоя, муттафиқона мубориза бурдаанд, бурду бохташон ҳам якҷоя ва мардонаю қаҳрамонона будааст. Онҳо ба муқобили душмани ғаддори инсоният – фашистони олмонӣ низ, ҳамин гуна содиқона ва мардона ҷангида тавонистаанд. Ҳаргиз ба халқи худ, Ватани ҷоноҷони худ, сарфармондеҳони худ, ғайри вафодорӣ дигар чизе ба бор наовардаанд, агар лозим шавад, ҳар лаҳза омода будаанд, ки барои озодӣ ҷон нисор созанд.

Асар аз шарҳи далели қорномаҳои барҷастаи халқ ва фарзандонаш барои озодӣ ва истиқлол дар тӯли таърих, пурпур аст ва аҳамияти барҷастаи таърихӣ касб кардааст. Худ хонед ва худ ҳулоса намоед ва роҳат баред, ки устоди бузург бо ҷӣ дилу нияти поке дар он солҳои пурмоҷарои сайёра ин асарро ба ҳукми таърих вогузоштаанд.

Мутарҷимон

МУНДАРИҶА

Аз ҳайати таҳририя.....	3
I. Гузаштаи пурғановати халқи тоҷик.....	4
II. Маданияти кишоварзии қадими тоҷикон.....	10
III. Анъанаҳои қаҳрамонии халқи тоҷик дар достонҳо. Коваи Оҳангар.....	18
IV. Анъанаҳои қаҳрамонии тоҷикон дар силсиладостонҳои ривоятии Рустам – писари Зол.....	26
V. Гузаштагони қадими халқи тоҷик зидди ишғолгарони модию форсӣ. Куруш ва малика Томирис. Ривояти Шераки чӯпон... ..	38
VI. Тоҷикон дар замони мубориза бо Искандари (Александрӣ) Мақдунӣ. Спитамон.....	46
VII. Безътиборсозии ҳукумати ҳарбии юнонию мақдунӣ дар Осиёи Миёна. Кишвари тоҷикон дар задухӯрд бо лашкари Чин... ..	53
VIII. Рушди кишоварзӣ ва фарҳанг дар кишвари тоҷикони асрҳои VI- VII	61
IX. Ишғоли арабҳо Осиёи Миёнаро. Шӯриши Муқаннаъ.....	67
X. Пайдоиши сулолаи эронӣ дар Осиёи Миёна. (Асрҳои IX-X). Ис- моили Сомонӣ.....	80
XI. Халқи тоҷик дар аҳди Сомониён.....	90
XII. Мубориза бо ҳамлаварони турк дар Мовароуннаҳр. Барҳамхӯрии сулолаи Сомониён.....	103
XIII. Халқи тоҷик дар ҳайати давлатҳои наватшқили туркӣ. Қарахитониён. Шӯриши Малик Санҷар.....	110
XIV. Халқи тоҷик дар пайкори зидди урдуи Чингизхон. Ҳаммосаи қаҳрамонии лашкаркаши хучандӣ-Темурмалик.....	124
XV. Муборизаи халқи тоҷик зидди муғулҳо. Шӯриши Маҳмуди Торобӣ	136
XVI. Халқи тоҷик дар ҳайати давлати бузурги Темур. Сарбадорони Самарқанд ва дифои қаҳрамононаи онҳо Самарқандро аз хучуми муғул	144
XVII. Халқи тоҷик зери зулми аморати Бухоро.....	160
XVIII. Халқи тоҷик дар асорати дутарафаи аморат ва подшоҳи рус. Шӯриши Восеъ.....	176
XIX. Талош барои ҳокимияти Шӯравӣ дар Тоҷикистон.....	190
XX. Талоши Тоҷикистон барои дастовардҳои соҳтмони сотсиалистӣ.....	207
XXI. Халқи тоҷик солҳои Ҷанги Бузурги Ватании Иттиҳоди Шӯравӣ. Заҳмат дар ақибоҳ.....	219
XXII. Тоҷикон дар майдони Ҷанги Бузурги Ватанӣ.....	237
Тавзеҳ.....	254

Б. ҒАФУРОВ ва Н. ПРОХОРОВ

**ТОЧИКОН
ВА ТАЛОШҲОИ ТАЪРИХИИ
ОНҲО БАРОИ ОЗОДИИ ВАТАН**

Ороиши Орзу Раҳмонӣ
Мухаррири ороиш Ромиш Шералӣ
Мухаррири саҳифабандӣ Меҳрӣ Саидова
Хуруфчин Ҳабиба Ҷӯраева

Ба матбаа 16.08.2012 супорида шуд.
Чопаш 21.08.2012 ба имзо расид. Андоза 60x84 1/16.
Ҷузъи чопӣ 16,0. Адади нашр 2000 нусха.

Муассисаи нашриявии «Адиб»-и
Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон
734018, ш. Душанбе, кӯчаи Н.Қаробоев, 17 а.

Дар матбааи КММИИ «Аршан» ба чоп расидааст.
ш. Душанбе, кӯчаи Ҷаббор Расулов, 73/1
E-mail: varz.tm@mail.ru